

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018
LX. ÉVFOLYAM

---

4. SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 4. szám

TANULMÁNY

Fodor Pál – Pók Attila • A magyarság Európában: ezer év a határon	509
Tringli István • Hatalmaskodások a 11. századi magyar törvényekben	531
Zsoldos Attila • Az ártatlan oligarcha	555
Csukovits Enikő • Az „idegen” Anjou-ház	565
Cieger András • A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben	575
Andreas Schmidt-Schweizer • Bonn és Budapest között. A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége és a magyarországi kommunista rezsim kapcsolata (1951–1989)	595

MŰHELY

Czinege Szilvia • Gróf Apponyi György a kortársak szemével	611
Ilija Todev • Az állami-politikai dualizmus eszméje a magyaroknál és a bolgároknál a 19. század harmadik negyedében – hasonlóságok és különbségek	625

TANULMÁNYOK

A MAGYARSÁG EURÓPÁBAN: EZER ÉV A HATÁRON¹

FODOR PÁL – PÓK ATTILA

THE HUNGARIANS IN EUROPE: A THOUSAND YEARS ON THE BORDERS

Hungarian history consists of two narrative threads: a history of the Hungarian people, and another of Hungary itself. Since the early Middle Ages, Hungary has belonged to the West, while located astride the border separating West from East. It is from the perspective of this frontier position that the paper explores Hungarian history.

Keywords: Hungary, Geo-politics, Periodisation, Continuity, Discontinuity

A bécsi egyetem sok év után tette lehetővé, hogy magyar történészek előadássorozatot tartsanak a magyar történelemről. Megtisztelő, örömteli, de korántsem egyszerű feladat, hogy általános bevezetőt tartsunk ehhez a sorozathoz. Mielőtt hozzáfognánk, bevezetés-ként engedjük meg, hogy egy rövid, játékos gondolatmenettel keltsük fel a figyelmüket.

Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, MTA BTK. Pók Attila, tudományos tanácsadó, igazgatói megbízott, MTA BTK TTI.

- ¹ A tanulmány a bécsi egyetem Kelet-Európa Intézetében, 2017. október 5-én tartott előadás szerkesztett szövege. Eredeti címe: „Ungarn in Europa. Tausend Jahre an der Grenze”. A végén található szakirodalmi ajánló ezért tartalmaz csak idegen nyelvű műveket. Az előadáshoz sokat merítettünk saját korábbi írásainkból. – Osztrák részről az egyetem professzorának, Oliver Schmidtnek, magyar részről ifj. Bertényi Ivánnak, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatóhelyettesének és Csaplár-Degovics Krisztiánnak, az MTA BTK TTI tudományos munkatársának kell köszönetet mondanunk a magyar történelmet bemutató előadássorozat megszervezéséért. Bevezető áttekintésünk után a következő előadásokra került sor: Türk, Attila: „Actual problems of the early Hungarian history: Old questions – new results” (2017. október 12.); Bárány, Attila: „St. Stephen’s realm: Hungary in Europe in the age of the Árpád dynasty” (2017. október 19.); Szende, Katalin: „Von Mohi bis Mohács. Geschichte Ungarns im späten Mittelalter zwischen Blütezeit und Bedrohung” (2017. november 2.); Pálffy, Géza: „Bollwerk und Speisekammer Mitteleuropas: Das Königreich Ungarn in der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert” (2017. november 9.); Papp, Sándor: „Ungarn im Schatten der Osmanen (16. und 17. Jahrhundert)” (2017. november 16.); Soós, István: „Das Jahrhundert des Neuaufbaus. Das Königreich Ungarn zwischen 1686 und 1790” (2017. november 23.); Erdődy, Gábor: „Die Entstehung der modernen bürgerlichen ungarischen Nation (1790–1848/49)” (2017. november 30.); Deák, Ágnes: „Im Kraftfeld zentrifugaler und zentripetaler Kräfte – Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts” (2017. december 7.); Ifj. Bertényi, Iván: „Blüte und Zerfall: Die letzten Jahrzehnte des historischen Königreichs Ungarn” (2017. december 14.); Romsics, Ignác: „Ungarn in der Zwischenkriegszeit” (2018. január 11.); Borhi, László: „Imperial or ideological? Hungary and East Central Europe in the Soviet Empire, 1945–1956” (2018. január 18.); Pók, Attila: „Blut und Brot. Die Kádár-Ära und die Wende, 1957–1990” (2018. január 25.).

Mint önök is tudják, olykor nagyon kevésen múltott, hogy a történelem az utólag jól ismert úton haladt, és nem egészen más irányba fordult. Az előadásra készülve eljátszottunk a következő gondolattal (nem egészen célzatosság nélkül). Corvin Mátyás magyar király 1485-ben bevette Bécsset. Tegyük fel, hogy öt évvel később nem hal meg, hanem még sokáig (mondjuk 1505-ig) él. Eközben örököszt nemz, vagy elismerteti törvénytelen fia öröklési jogát, és a Hunyadi-ház hosszú évszázadokra stabilizálja uralmát egész Ausztriában és Közép-Európában. A török fenyegetés miatt Bécs lesz a magyar birodalom központja, amelynek lakossága (Kelet-Ausztriához hasonlóan) lassanként elmagyarosodik nyelvében és szokásaiban. 2016-ban a legnevesebb magyar felsőoktatási intézmény, a bécsi egyetem egyik professzora kezdeményezi, hogy előadássorozat induljon az oktatott témák között ritkán helyet kapó osztrák történelemről (természetesen magyarul, hogy a diákok értsék), mert mégsem járja, hogy a magyarok nem oktatják és ezért nem is ismerik azoknak az osztrákoknak a történetét, akik egykor a közös birodalom nyugati felét alkották. S akkor most önök beszélnének itt magyarul az önök „elhanyagolt történelméről” nekünk, bécsi magyaroknak. Ugye, elég bizarr? Pedig könnyen alakulhatott volna így. Ezért szükséges, hogy jobban ismerjük és értsük egymást, és ezért vagyunk nagyon hálásak a rendkívüli lehetőségért, hogy magunkról beszélhetünk.

Két narratíva

Jelenlegi feladatunk első nehézsége egyúttal jól mutatja a magyar történelem egyik sajátosságát: ez a magyar történelem ugyanis két történetet foglal magába. Az egyik a magyar nép, a másik a magyar állam története. Az sem egyszerűsíti a feladatot, hogy Magyarországon korántsem csak magyarok laktak, valamint igen sok magyar élt és él a magyar állam határain kívül. Történelmünknek sajátos dinamikát ad az, hogy ez a két narratíva évszázadokon át egybeesik, majd szétválik. A középkorban Magyarországot nagyhatalomként tartották számon, a 16. század közepétől 150 éven át három részre szakadt. A magyar államiság a Habsburg Monarchia keretein belül állt helyre, az első világháborút követően pedig a magyarságnak a kisállamiságot kellett megtapasztalnia. A gyakori cezúrák, alapvető átrendeződések a magyarok életében meghatározó élmények, csak a 20. század folyamán kilencszer kellett államforma- és/vagy politikai rendszerváltást megélnünk. Más szavakkal: a 20. század valamennyi generációjának legalább három-négy rendszert kellett megélnie és elviselnie, nem beszélve az egy-egy rendszeren belüli kisebb mértékű átalakulásokról. És mégis: a gyakori (a jelenhez közeledve egyre sűrűbben zajló) változások ellenére a hosszú távú folyamatosságok is fontosak. Hol célszerű keresnünk e változások és folyamatosságok kezdeteit?

Európa mely részéhez tartozik Magyarország?

A magyar keleti eredetű nép, amely a Kr. előtti I. évezred első felében alakult ki. Ez a nép (*etnosz*) vadász-halászból sztyeppei nagyállattartó lovasnomád, majd letelepült, földművelő néppé vált. Egy Urálon túli őshazából indult, majd a mai dél-orosz-ukrán sztyeppeken élt, s onnan költözött mai hazájába a 9. század folyamán (többek szerint egyes részei már az 5–6. században). Finnugor népből nomád török néppé vált anyagi műveltségében, zenéjében és hitvilágában (ennek emléke a magyarok legerjedtebb idegen neve: onogur → vengerszkij, Ungarn, Hungarian, hongrois), és így szerzett magának végleges hazát. Ám összes metamorfózisa során és dacára a népet néppé tevő alapvető jellegzetességeiben páratlan kontinuitást mutathat fel. A háromezer év alatt képes volt megőrizni közös jelrendszerét (elsősorban nyelvét) és a más népektől való megkülönböztetés-elhatárolódás képességét, amely saját, tartós önelnevezésében (magyar) nyilvánult meg. (A mai német nyelvhasználatban az *Ungarn* szó legtöbbször az országra, a *Magyaren/Madjaren* a népre vonatkozik.) Az egykori sztyeppe népek közül ilyen teljesítményt csak alig egy-kettő mutathat még fel.

A Kárpát-medencét megszálló, majd belakó magyarok földrajzilag Európa közepét foglalták el, és a nyugati vagy európai civilizáció részesei lettek. E civilizáció lényegét Rémy Brague francia filozófus a rómaiságban, a belőle fakadó latinitásban és a latin kereszténységben látja. E „római modell” lényege az állandó újrakezdés, a régi kulturális örökség folyamatos felfedezése és újraértelmezése, a hagyomány átadása a múlt és a folytonosan változó jelen között. Emiatt Európa története a reneszánszok sorozata, amelyek során folyamatosan tágult térben és szellemileg, s amelynek során páratlan önreflexiós képességekre tett szert. Ebből fakadt aztán képessége az állandó megújulásra, dinamikus struktúrák létrehozására, és – legfontosabb és legegységesebb vonásaként – a spirituális és temporális (hosszabb távon: az állami és egyházi) szféra szétválasztására. A földrajzi Közép-Európába telepedő magyarok a kezdeti Bizánc felé történő tapogatózás után ehhez a latin Európához, az úgynevezett *respublica Christianához* csatlakoztak. Magyarország ettől fogva részese annak a folyamatos „reneszánsznak”, amely a Nyugat életét jellemzi. Ha olykor némi késéssel, kisebb intenzitással és elterjedtséggel is, a román és a gótikus stílus, a humanizmus és reneszánsz, a manierizmus, a barokk, a rokokó, a klasszicizmus, a romantika és az avantgárd stb. kivétel nélkül megjelent és hatott az országban (némi iróniával mondhatnánk: a stílusok teljesebben jelentek meg itt, mint például Olaszországban vagy Franciaországban). Csupán a gótika európai elterjedése is világosan kirajzolja az *Occidens* határait, az pedig a régi Magyarország keleti széléivel esik egybe.

A betagozódás dacára Magyarország valójában mindvégig a latin Európa határvidéke maradt. Keletre és délre a bizánci civilizáció területe kezdődött, s itt húzódtak az *Occidens* politikai és katonai határai is. A Kárpátokon és a déli határfolyókon túlról még sokáig támadtak keleti népek, s Magyarország, a korabeli Európa egyik legnagyobb és legerősebb állama, komoly tiszteletet vívott ki magának az ellenük folytatott védelmi háborúkkal. A magyar királyokat a „kereszténység védőjének”, „Krisztus bajnokának” stb., országukat pedig a maga keleti „kapujának” tekintette a latin Nyugat. Jóllehet Magyarország sohasem

feledkezett meg keleti gyökereiről, vezetői és népe minden választási helyzetben a Nyugatot választották, bármi volt is az ára. Ez történt a tatárjárás (1241–1242) és az oszmán-török hódítás idején is, amikor a szembeszállás, az ország és a Nyugat védelme a magyarság demográfiai és politikai katasztrófájához vezetett.

Persze vannak, akik a Magyarország nyugatiasságával kapcsolatos felfogást bírálják, különösen egyes balkáni országok történetírásában. Magyarországon is voltak, elsősorban a külföldön jól ismert Szűcs Jenő, akik Európát három történeti régióra osztották, és Magyarországot a „köztes” Európába helyezték. Ám ha (Engel Pált követve) röviden összehasonlítjuk például a késő középkori magyar és a balkáni államokat, mindjárt világossá válik, miért tekinthetjük Magyarországot a Nyugat részének.

Először is, a két világban igen eltérő az egyházak szerepe. Magyarországon ez az intézmény az említett szellemi áramlatok befogadója és továbbfejlesztője, a Balkánon ilyen szerepe nincs. Nálunk a püspökök egyházfejedelmek, hatalmas uradalmakkal, és részesei a politikai irányításnak, míg az ortodox világban a püspöki kar kolostorokban lakik, és nem önálló test, hanem az állam része. Másodsor, óriási különbség van a világi intézményrendszerben. Magyarország kezdettől stabil szerkezetű államalakulat (*corpus*), állandó határokkal, míg a balkáni államok területileg cseppfolyósak. A Magyar Királyságnak kiforrott államszimbolikája van: a Szent Korona a folytonos államiságot és az államtest szilárdságát jelképezi. Kialakult a koronázás rituáléja és követelményrendszere, majd az ország állandó címere. Magyarországon az államiság léte akkor sem forgott veszélyben, ha a királyi hatalom nem működött. Mindezeket a Balkánon hiába keressük. A magyarországi stabilitás nagyrészt a rendiség meglétéén nyugodott. Ez egymásra épülő politikai csoportosulások (*universitasok*) képviselői rendszere, élén a királlyal, a fejjel (*caput*), akik az országgyűléseken együtt hozzák az ország törvényeit. A Balkánon ez sem létezett. Az intézményi stabilitás másik összetevője a latin nyelvű írásbeliség, amely Magyarországon a balkáninál sokkal fejlettebb volt, és nagyságrendekkel nagyobb emlékményt hagyott ránk. Magyarországon kialakult a római jogon alapuló (európai összehasonlításban is igen széles körű) városi autonómia, létrejöttek – ha kis számban is – a falakkal körülvett igazi (királyi) városok. A Balkánon ilyen típusú város nincs, sokáig meg sem különböztetik egymástól a várat és a várost, csak miután átveszik a magyar *varoš* [rom. *oraș*] szót és fogalmat. A középkori Magyarországon a paraszt jogállását tekintve *Hörige*, rendelkezik a *Freizügigkeit* kiváltságával, míg a Balkánon röghöz kötött, és nehéz robotra kényszerítik.

Ennyi talán elég is annak érzékeltetésére, hogy a mély strukturális és tartalmi egyezések miatt Magyarországot – az ortodox-szláv világtól eltérően – joggal sorolhatjuk a Nyugathoz. Ami nem jelenti, hogy mindenkor és mindenben ugyanolyan fejlettséget ért volna el. A különbséget a kis magyar falvak román vagy gótikus templomaival szemléltethetjük legjobban: ezek struktúrájukban éppen olyanok, mint a francia falvak templomai, csak méreteikben és díszítettségükben mintha kicsinyített másai lennének amazoknak.

Furcsa paradoxona a magyar történelemnek, hogy éppen akkor, amikor az ország a legközelebb került Nyugat-Európához (a kettős monarchia korában), az ország elitjének egy része Kelet felé fordult. Ez részben az európai „orientalizmus” hatásának tulajdonítható, de a magyarság keleti eredetének újrafelfedezése is fontos szerepet játszott benne.

A keleti jelleg hangsúlyozása a 19. század második felének nemzetépítési stratégiáiban is fontos szerephez jutott. A korabeli Magyarországon két elképzelés ütközött egymással. Az egyik az úgynevezett „államnemzet” koncepció volt, amely nemcsak a magyarokat, hanem az összes magyarországi nemzetiséget a magyar nemzet részének tekintette, vagyis a nemzet meghatározásakor az állampolgárságra helyezte a hangsúlyt. A másik, az úgynevezett „kultúrnemzet” koncepció, a nemzetet a közös etnikai eredet és az azonos nyelv alapján kialakuló közösségben látta. Az utóbbi szemében különös fontosságot nyert az akkoriban felfedezett népi kultúra, amelyben a magyarság ősi, keleti kultúrájának lenyomatát vélte felfedezni. Ehhez járult az oszmán-török hódítás kora óta erősödő egyedülvalóság érzése, a félelem az erősebb nyugati nemzetektől (beleértve az osztrákokat) és a mind agresszívebben jelentkező pángermán és pánszláv ideológiáktól. A magukat rokonalannak érző patrióta magyarok tehát nagy lelkesedéssel és kíváncsisággal fordultak a Kelet felé, ahol támaszt és menedéket kerestek, és ahol a magyar jellem és lélek ősi formáit vélték felfedezni. Ezért váltak népszerűvé a 20. század fordulójától az úgynevezett turanista vagy pánturanista gondolatok (amelyek egyébként az Oszmán Birodalomban futották be a legnagyobb karriert). Ez az elképzelés megadta a reményt arra, hogy a fenyegedett és társtalan nemzetek is találnak maguknak olyan népcsaládot, amelyben közösségre lelhetnek, vagy amellyel – a merészebbek szerint – létrehozhatnak egy nagy eurázsiai birodalmat. A Kelet iránti vonzalom felerősödése kiváltotta a nyugati irányultság híveinek heves kritikáját, így aztán a vitában a Kelet és a Nyugat fogalma szimbolikus jelentőséget kapott. Ady Endre 1905-ben mindezt úgy fogalmazta meg, hogy Magyarország komp-ország, amely ide-oda hányódik Kelet és Nyugat partjai között. Az államnemzeti talajon álló politikusok, értelmiségiek szintén kiálltak a Habsburg-királyság és a nyugati orientáció mellett, és a történészek történeti érvekkel cáfolták a keleti romantikát. A dualista és a Horthy-korszakban egyaránt fontos szerepet betöltő Szeffkú Gyula például a 15–17. századi magyarországi harcokat „Kelet és Nyugat”, két civilizáció összezapásának nyilvánította, ami letérítette a magyar nemzetet és államot a fejlődés fő útjáról. A két világháború közötti magyar kormányzat ugyancsak elővette a „kereszténység védőbástyája” régi eszméjét, amellyel ezúttal az ország bolsevikokkal szembeni védelmi szerepét kívánta hangsúlyozni (aztán a sors iróniája folytán a második világháború után Magyarország hamarosan a kommunista világ nyugati védőbástyája lett). Azóta is fajsúlyos értelmiségiek tették és teszik fel a kérdést időről időre: mi a magyar? Kelethez tartozunk-e, vagy a Nyugathoz? Magyarországon és az Európai Unióban egyesek értetlenkedve figyelik a mai magyar külpolitika úgynevezett „keleti nyitását”, az időnkénti látványos szembefordulást a nyugati szövetségesekkel és azok egyes elvárásaival. Ugyanilyen nemzetközi figyelmet kelt a magyar társadalom egyes köreiben nagy népszerűségnek örvendő új keleti romantika, például a sokak által – valószínűleg tévesen – csak a szélsőjobb politikai erőkhöz kapcsolt új-turanizmus stb. Azonban az ezeréves határhelyzet, különösen az oszmán-török hódítás következtében kialakult és beégett reflexek ismeretében az volna igazán meglepő, ha időről időre, búvópatakszerűen, nem bukkanna felszínre a keleti orientáció, ami azonban sosem tette és teszi kérdésessé az ország nyugati irányultságát és elkötelezettségét.

Magyarország általános európai helyzetének, illetve helykeresésének felvázolása után először tekintsük át azokat az alapvető intézményi és strukturális elemeket, amelyek állandó változásukban is biztosították a kontinuitást és a stabilitást a magyar történelemben.

A folyamatosság építőkövei

Államforma és jogrend

1191-ben Giraldus Cambrensis angol udvari káplán krónikát írt Balduin érsek pár évvel korábbi walesi utazásáról. Az író az utazás időpontjáról ezt írja: akkor történt, amikor Orbán volt a pápa, Frigyes a német császár, Izsák a bizánci császár, Fülöp a francia, Henrik az angol király, *Magyarországon pedig Béla uralkodott*, s amikor Szaladin bevette Jeruzsálemet. A felsorolás híven tükrözi a Szent István alapította magyar állam ma már szinte elképzelhetetlen tekintélyét. Ez az állam az Árpád- és az Anjou-korban a nyugati államokkal összevetve is rendkívüli hatalommal rendelkezett a saját területén. Ennek alapja a királyi tulajdonban álló várak, váruradalmak és megyék rendszere volt, amelyeket a király „hivatali hűbérként” (*Amstlehen*) adományozott legfontosabb híveinek (*barones*). A királyoknak szinte „abszolút” hatalmat biztosító uralmi szervezet, a várbirtok azonban a 14. század második felétől fokozatosan felbomlott, s a nemesség határozott léptekkel megindult a renddé szerveződés útján. A magyar államszervezet a nyugatival éppen ellentétes utat járt be: miközben például Franciaországban a királyi hatalom 1200 és 1500 között vette birtokba az országot a királyi birtokok (*domaine*) kiterjesztésével, a hűbértartók bekebelezésével, Magyarországon a politikai jogokkal rendelkező rendek, az „ország” terjesztette ki befolyását az államra. A rendi dualista kormányzatra való áttérés ideológiáját a Szent Korona-tan szolgáltatta. Ez az európai szimbolikus állameszme egyik legkorábbi és leghosszabb életű (sok tekintetben máig élő) változata, amely a királyi hatalomtól elvonatkoztatott uralmat, a királyság dinasztiaikon átívelő létét és területi egységét fejezi ki. A 15. század közepétől Szent István koronája többé nem a királyé, hanem az „ország szent koronája”. Csak az legitim király, akit ezzel koronáznak meg az ország-lakosok (a rendek) hozzájárulásával. Magyarország tehát választási monarchiává alakult, és egy jogi és politikai kétpólusú (a király és a rendek, az udvar és az országgyűlés együttműködésén alapuló) rendszer alakult ki, amely egészen 1918-ig fennmaradt. A rendszer elvi alapjait (az „ősi magyar alkotmányt”) Werbőczy István fektette le híres *Hármaskönyvében* (*Tripartitum opus*) 1514-ben, amikor megfogalmazta a mágnások és a köznemesek, az egyháziak és a világiak jogegyenlőségét és a nemesség sarkalatos jogait. Werbőczy ezzel óriási lépést tett a politika bázisának kiszélesítésére, amit újabban a korai modernitás egyik legfőbb jellegzetességének tartanak. Hasonlóan újszerű megoldás volt, hogy rögzítette a fiúgyermek egyenlő örökösödési jogát, amit a nyugati államok egy részében csak a 19. században vezettek be mint a polgári demokrácia egyik követelményét (és mint az arisztokrácia letörésének eszközét). Werbőczy a törvényesség, az alkotmányosság és a nemzeti szuverenitás formálódását mozdította elő azzal, hogy a törvényhozó hatalom

gyakorlásában a király és a (nemesi) nemzet együttműködésének szükségességét húzta alá. A máig domináns historiográfiai értékelés kevésbé ismeri el e teljesítmény valódi értékeit és újszerűségét (Werbőczy inkább a mozdulatlanság és a lemaradás egyik fő oka és szimbóluma lett); Közép- és Kelet-Európa történéseinél ugyanis az erős, olykor erőszakos „abszolutista állam” lett a mérce, a modell, jóllehet kevés kora újkori állam tudott megfelelni az utóbb kialakított kritériumoknak. Nem elképzelhetetlen, hogy az államépítés magyar és lengyel útja egészen más Közép-Európához vezetett volna, ha az oszmán-török hódítás nem tereli állandóan kényszerpályákra a magyar politikai és társadalmi változások során felvetődő problémák megoldását.

A 15–17. században kialakuló és megszilárduló rendszer azonban részint a török hódításból, részint a Habsburg-ház uralmából adódó kényszerpályák miatt (ezekről alább még szólunk) fokozatosan megmerevedett, és a 19. század végére egyre kevésbé felelt meg a kor követelményeinek. Európai összevetésben sokára és felemásan valósult meg a következő lépés: a nemesi jogoknak az egész társadalomra való kiterjesztése. 1848-ban és 1867-ben létrejöttek ugyan a modern alkotmányosság formái (képviseleti rendszer, parlamentarizmus, kormány jogi felelőssége stb.), de ezek mellett a korona autokratikus jogai (főleg a had- és külügyben) fennmaradtak. A magyar parlament nagyrészt úgy működött, mint a kora újkorban: a diéták a királlyal folytatott egyezkedések (*dietalis tractatus*) fórumai maradtak. Nem jött létre parlamentáris kormányrendszer, nem érvényesült a többségi elv, az uralkodó a törvényhozás egyenjogú része maradt. Tőle függött, kit állít a kormány élére, s hogy milyen lesz a kabinet összetétele. Míg nyugaton a jogszolgáltatásban a jogvédelem elve (*die rechtliche Vermuthung/praesumptio iuris*) az egyént preferálta (ott, ahol a jog hallgat, a polgár szabad), Magyarországon a jogállam, a *Rechtsstaat* csak hézagosan épült ki: itt a jogvédelem nem az egyén, hanem az állam jogából indult ki, és az országgyűlés az állampolgári jogokat nem rögzítette teljes körűen. Ehelyett az államhatalom képviselői és szervei (miniszter, megye stb.) diszkrecionális rendeletekkel szabályozták az egyén és a társadalmi csoportok jogait. Itt a polgárt – Montesquieu-t idézve – olyasmire is lehetett kényszeríteni, „amire törvény nem kötelezte”, és olyasmitől is el lehetett tiltani, „amit a törvény megengedett”. Ahogy Péter László írta: Magyarországon szabad volt ugyan az alkotmány, de nem volt szabad az egyén. Az első világháború utáni összeomlás, a forradalmak sem hoztak lényeges változást, ráadásul a trónvesztéssel a magyar alkotmány elvesztette funkciójának nagy részét. Az 1945 után berendezkedő kommunista hatalom pedig a hatalommegosztás addigi eredményeit is megsemmisítette, és kelet-európai típusú önkényuralmi államot épített ki. Az 1990 után újjászervezett magyar állam intézményei már mindenben megfelelnek a jogállam követelményeinek. Az ezeréves hagyományok és beidegződések azonban nem tűntek, tűnhettek el egyik napról a másikra. Az erős, hatékony államot egyes politikai erők és a társadalom széles rétegei egyaránt a nemzeti szuverenitás, önrendelkezés és a társadalmi béke legfőbb biztosítékának tartják. Ennek megfelelően máig erős elvárás a magyar polgárok részéről, hogy problémáik jelentős részét az állam oldja meg. Ez a magyarázata annak, hogy külső szemmel autoriternek látszó hatalomgyakorlási formák nagy támogatást élvezhetnek a lakosság részéről. Más kérdés, hogy az ilyen jelenségeket valamilyen az európai átlagnál szigo-

rúbban szokás megítélni Magyarország esetében. Erre jó példa a Horthy-korszak, amelyről igen sokáig rendkívül sötét kép élt és él sokakban mind a magyarországi, mind a nemzetközi historiográfiában és emlékezetpolitikában. Az újabb történettudományi és politikatudományi kutatások a korszakot egykorú európai politikai rendszerekkel összehasonlítva elemzik, és korántsem feltétlenül pozitív, de sokkal árnyaltabb képet adnak.

Többnemzetiségű állam, népek és nemzetek Magyarországon

1918-as bukásáig a régi Magyarország mindig több elemből álló „birodalom” volt, számos népcsoport lakta. Már a honfoglalók vegyes eredetűek voltak, és az Árpád-kortól kezdve folyamatosan érkeztek az országba bevándorlók. A keletről beköltözők első csoportját a zsidók, a horezmiek és a besenyők alkották, őket követték a 13. században a kunok, a jászok és a románok (vlachok). A nyugatról egymást követő hullámokban érkező német, vallon és olasz telepeseket vendégnek (*hospes*) nevezték, és a királyi birtokokra telepítették. A nyugati telepések a „vendégjog” alapján saját szokásaik szerint élhettek választott hazájukban is. A hospesek sok mindennel gazdagították az országot: például vallonok vetették meg az alapjait a később világhíres tokaji szőlő- és bortermelésnek, az erdélyi és a felső-magyarországi (szepességi) szászok pedig meghatározó szerepet játszottak a magyarországi városalapításokban, a nyugati városi és etnikai-területi autonómiák meghonosításában.

A soknemzetiségű ország magyar népessége a 15. században éppen etnikai expanzióban volt, amikor az ország határain, majd hamarosan belső tájain is megjelentek az oszmán-török hódítók. A pusztítások, a katonai cselekmények által előidézett népmozgások és az oszmánok berendezkedése Magyarország szívében az etnikai viszonyok gyökeres változásait idézték elő. Dél felől szerbek, kelet felől románok, északról pedig szlovákok áramlottak a harcokban fogyatkozó magyarok helyére. A 17. században újabb balkáni népcsoportok, Erdély felől pedig örmények érkeztek nagy számban Magyarország területére. A megritkult népesség pótlására tömegesen behozott német telepések révén a 18. században még tarkábbá vált az ország etnikai térképe.

Mindezzel együtt Magyarország a 18. század előtt ritkán akad példa etnikai vilongásokra. Természetesnek számított a többes identitás (ennek szép példája a Zrínyi család), természetesnek vették, hogy nemzetiségi vidékeken a földesúr anyanyelvén beszélt jobbjáyaival. Az ország politikai jogokkal rendelkező része, a nemesi nemzet (*natio Hungarica*) világ- és történelemszemlélete szinte minden társadalmi és etnikai csoportra befolyást gyakorolt, és az ország lakosainak döntő többsége a nemzetté válásig saját etnikai identitása mellett *Hungarus*-nak, azaz a királyság lojális alattvalójának is tekintette magát. A nemesi nemzethez való tartozás nem követelte meg a magyar nyelvűséget. Így jelentős román és szlovák nemesi csoportok vallották magukat büszkén az eredet- és értékközösségként felfogott magyar nemzet részének. Szemléletes példa, hogy az 1848-as magyar forradalom lánglelkű vezére, Kossuth családja korábbi generációinak anyanyelve a szlovák volt, de az ő családjában már a magyar volt a beszélt nyelv.

Kossuth László, az apa, német származású feleséget választott, így alighanem ezzel magyarázható, hogy megtartották evangélikus vallásukat, miközben a szlováknyelvűség háttérbe szorult a családban. Nagybátyjának, Kossuth Györgynek viszont egyszerre volt magyar nemesi (*Hungarus*) és szlovák nemzettudata, és hathatósan támogatta a szlovák nemzeti mozgalom egyik ágát. A szlovák történészekre hivatkozó Kosáry Domokos szerint Kossuth György „a nemesi kiváltságok védelmezőjeként haragudott is unokaöccsére, mondván, jobb lett volna, ha gyermekkorában, amikor náluk nyaralt, inkább belefut a kerti tóba.”² A magyar nemesség a modern nemzeti eszme térhódításáig (részben még utána is, mint a Kossuthok példája mutatja) olyan intézmény maradt, amely képes volt a heterogén ország kohézióját biztosítani. Ezt fogalmazta meg szemléletesen Mikszáth Kálmán, a kiváló magyar író a 19–20. század fordulóján: „Mert a magyar nemesség bölcs politikai intézmény volt a maga idejében. Az volt a vérgyűjtő medence. Ha valaki tekintélyre tett szert bármely téren, vagy valamely tőkét összegyűjtött, akár szellemi, akár anyagi, ami erőt reprezentál, lett légyen az oláh, vagy német, rögtön bevették a sáncok közé, hogy ami erő van, az belül legyen. Azért bírt ez a nemzet oly sokáig fennmaradni. Mert, aki künn valamit tehetett volna ellene, azt ölbe vitték be maguk közé. Künn a gyöngesség, a tehetetlenség maradt. Bölcsök voltak ezek a mi öregeink, meg kell adni. [...] A magyar nemesség nem volt pusztá, rideg fal, mely elkülöníti a kiváltságos osztályt a néptől. Kapu volt rajta, nagy, széles ívvel, hogy minden érdem beférjen rajta.”³ A magyar világ még a 19. században is hihetetlen vonz- és asszimilációs erővel bírt. A világszerte elismert író, Márai Sándor, akinek ősei Mária Terézia korában érkeztek Magyarországra, a következőket írja erről: „Ezek az inspektorok, consiliáriusok, prefektusok, kincstári uradalom- és bányagazgatók a múlt század elején már magyarul leveleztek (a magyar úri családok, különösen a mágnások, akkor még szívesebben írtak németül vagy latinul!), ez a bevándorolt nemzetség magyarul beszélt és érzett; annál csodálatosabb ez, mert a család minden kiváltságát, állásait is a császárnak köszönhette, s alig száz esztendő előtt kerültek el Szászországból!”⁴

A 19. században azonban ez a *Hungarus* világ fokozatosan szétmállott. A multietnikus birodalmak multinacionális birodalmakká válása idején alkalmazhatatlanná vált a magyar politikai gondolkodás egyik alapdoktrínája, amely szerint a Kárpát-medencében csak a magyarságnak van ereje és képessége a politikai vezetésre. A nemzettudatukat politikai mozgalommá érlelő népcsoportok elitjei nem akkulturációra vagy asszimilációra, hanem saját entitásuk kibontakoztatására törekedtek. Kulturális, gazdasági erősödésüket, politikai befolyásuk és társadalmi presztízsük növelését gátolta a Habsburg Birodalom keleti felének magyar politikai hagyományokra, politikai kultúrára épített szerkezete. Tevékenységük hozzájárult a kettős monarchia hanyatlásához. A Habsburg Monarchia felbomlása szétverte a számos eltérő etnikumú, vallású, nyelvű népcsoport együttélésének sok

² Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp., 2002. 27.

³ Mikszáth Kálmán: Horváth uram három leánya. In: *Mikszáth Kálmán összes művei. 43. kötet. Elbeszélések XVII. 1898–1903*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Fábri Anna. Bp., 2015, 203.

⁴ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp., 2000. 36.

évszázad alatt kiforrott intézményes kereteit. Az 1918 után kialakuló új államrendszer a nemzeti önrendelkezés retorikája ellenére sem tudott a Kárpát-medence népeinek együttélésére jobb, hosszabb ideig működő struktúrákat kialakítani.

Vallások és egyházak Magyarországon

A középkori és az újkori Magyar Királyságot nemcsak etnikai, hanem vallási tekintetben is páratlan sokszínűség jellemezte. Az Árpád-korban a latin kereszténységhez tartozó többség és az ortodoxiát követő kisebbség mellett számos nem keresztény csoport élt az országban: zsidók, muszlimok és úgynevezett „pogányok”. Ezek önként és folyamatosan jöttek a 10–12. században, mert itt másutt ismeretlen szabadságban élhettek és gyakorolhatták vallásukat. A zsidók kereskedőkként és pénzügyi szakemberekként, a muszlimok pedig emellett még katonáskodással is szolgálták az uralkodóházat. Cserében királyi védelmet élveztek a pápasággal és a hazai keresztény egyházal szemben is. 1150 körül Géza király még a többnejűséget és az ágyasok tartását is megengedte a muszlimoknak. 1220 körüli adat szerint magyarországi muszlim diákok a szíriai Aleppó iskoláit látogatták. Ezek a csoportok a 13. század végére természetes úton asszimilálódtak. A latin és az ortodox keresztények viszonya ugyanilyen harmonikusnak mondható. A rítusbeli és nyelvi különbségekkel mindenki tisztában volt, azokat elfogadták, és a földesurak a patronátusok alatt álló templomokhoz olyan papokat hívtak, amilyen vallásúak a hívek voltak. Magyarországon a reformáció előtt a vallás és a nyelv nem volt hatalmi kérdés, a különbözőségekből nem keletkeztek konfliktusok.

A reformációval azonban új korszak köszöntött be. Ugyanakkor a magyarországi reformáció egészen különleges: a többfelekezetűség olyan modellje alakult ki a Kárpát-medencében, amelyre sehol máshol nem találunk példát. A Habsburgok uralma alatt álló Magyar Királyság, az Oszmán Birodalom vazallus államaként létező Erdélyi Fejedelemség, valamint az Oszmán Birodalomhoz tartozó hódolt Magyarország területén négy különböző felekezet állandósult, önálló szervezettel és nagy létszámú hívő tömeggel. Mindhárom területen, eltérő formában és lehetőségekkel, fennmaradt a katolikus egyház, mellette kialakult az evangélikus, a református és (a Királyság kivételével) az unitárius egyházszervezet is, s ezek – szintén különböző jogi és intézményes keretek között – sajátos egyensúlyi helyzetet alkotva, európai összevetésben békésen éltek egymás mellett. Magyarországon soha nem volt vallásháború, erőszakos cselekményekre is ritkán, akkor is inkább a protestáns felekezetek között került sor. Az 1568. évi tordai országgyűlés Európában elsőként mondta ki a katolikus, református, evangélikus és unitárius vallások ígéhirdetésének tartalmi szabadságát és a szabad prédikátorválasztást Erdélyben. A négy egyházat az 1595. évi erdélyi országgyűlés ismerte el először „bevett” (*recepta*) vallásoknak. Ez a tartós, törvényi és intézményes garanciákkal körülbástyázott sokfelekezetűség Európa egyetlen országában sem létezett. Erdélyben ugyanis az államszervezés és a felekezetek kialakulása pontosan egy időben történt meg, így a megszilárduló fejedelmi hatalom immár többé-kevésbé kialakult felekezeteket örökölt, amelyeket megsemmisíteni

nem, csupán korlátok közé szorítani volt képes. A Magyar Királyság pedig egy katolikus államvallású, összetett monarchia végvidéki államalakulata volt, ahol az uralkodónak számos engedményt kellett tennie evangélikus és református alattvalóinak, elsősorban a török elleni védelmi rendszer működtetése és a Habsburg-uralom önkéntes elismerése miatt. A hódolt Magyarországon az oszmán-török hódítók számára kizárólag konszolidációs és gazdasági szempontok szerint volt érdekes egy-egy közösség felekezeti választása. A reformáció, tágabban a felekezeti képződés magyarországi fejlődését joggal nevezhetjük világtörténelmi kuriózumnak. A magyar társadalom az európai reformáció eszméit ismerte meg, de a végvidéki helyzet és az egyedülálló állami széttagoltság miatt ezt az alapanyagot nagyon kreatívan fogadta be, és minőségileg is újat hozott létre azzal, hogy egy államalakulaton belül tartósan intézményesítette és sohasem számolta fel a többfelekezeti üséget. Ez az oka annak, hogy nagyon sokféle közvetlen hatás épült be a magyar kultúrába. A sokfelekezeti üség ugyanakkor kétségtelenül évszázadokon át gyengítette a nemzeti összefogást. Másrészt a mássággal való évszázados együttélés kialakította, ha nem is a tolerancia, de legalább az együttműködés képességét, illetve egy olyan elfogadóbb és főleg reflektívabb attitűdöt, amely képessé tesz az árnyaltabb látásmódra.

A 18–20. századi Magyarország vallási és egyházi viszonyait ugyanazok az ellentmondások jellemzik, amelyek az állam és társadalom viszonyát általában. Az uralkodó jogköre vallási ügyekben igen széles volt, s a katolikus egyház az úgynevezett főkegyúri jog (*ius patronatus*) révén erősen kötődött a koronához. A protestáns közösségek ezzel szemben önkormányzattal rendelkeztek, de a korona felügyelete náluk is érvényesült, ugyanúgy, mint az ortodoxoknál. Az országban a protestánsokat tekintették a nemzeti ügyek, a katolikusokat pedig a Habsburg-érdekek támogatójának. Végső soron a szokásjog, a királyi rendeletek és a miniszteri utasítások rendszere a törvényi szabályozásokkal keveredve az egyházak és vallások egyenlősége helyett azok hierarchikus rendjét, az előjogok lépcsőzetes rendszerét hozta létre, s nemhogy csökkentette, hanem inkább erősítette az állami gyámkodást. Ennek következtében a 19. század végére a magyarországi vallások hallgatólagosan a „bevett”, az „elismert” és a „megtúrt” vallások jogi kategóriáiba tagolódtak. A „bevett vallásokhoz” többnyire a katolikus, a görögkeleti és a három protestáns felekezetet sorolták. Az „elismert vallásokhoz” tartozott a zsidó vallás (1867), a baptista felekezet (1905), végül az 1916-ban szokatlan módon törvénnyel, Európában másodikként elismert iszlám vallás (a zsidó vallás 1895-ben bevett vallássá lépett elő, de 1942-ben visszaminősítették elismertté). Végül „megtúrt vallásnak” számítottak azok a „szekták” (nazarénusok stb.), amelyeket a hatóságok gyanakvással néztek és rájuk szabott rendeletekkel próbáltak terelgetni a legalitás felé. E rendszer az egyházakat kiszolgáltatta a polgári hatóságok jóindulatának, egymás ellen kijátszhatóvá tette őket, a kritikai attitűd helyett a kijárási technikáit és a megalkuvás szellemét erősítette, és oda vezetett, hogy nem vagy nehezen tudtak alkalmazkodni a társadalmi változásokhoz. Az állami gyámkodás álbiztonsága, az önállótlan meg szokása aztán kétszeresen ütött vissza 1945 után. Innen is magyarázható, hogy a magyarországi egyházak az elvárhatónál jóval kisebb ellenállást tanúsítottak a kommunista hatalom kíméletlen egyház- és vallásellenes politikájával szemben. 1990 után sok tekintetben visszatértek az 1945 előtti állapotok, de ezt

részben magyarázza, hogy az egyházak időközben elvesztették anyagi alapjaikat, ezért társadalmi szerepük megtalálásához nem nélkülözhatték az állam segítségét.

A stabilitást és a kontinuitást biztosító struktúrák és intézmények áttekintése után vessünk egy pillantást azokra a kihívásokra, amelyek a kora újkortól kezdve veszélyeztették Magyarország Nyugathoz tartozását, vagy jelentős töréseket okoztak. Ezek közül az első és legfontosabb az oszmán-törökök terjeszkedése volt.

Törésvonalak és megszakítottságok

Török hódoltság – három ország, egy haza

Magyarországot 1390-ben érte az első oszmán-török támadás, és az 1718-as pozsareváci békéig szinte megszakítás nélkül dúlt a háború az ország területének valamelyik sarkában. Az 1526-os mohácsi vereséggel a magyar ellenállás megtört, s az ország hirtelen két nagyhatalom határvidékén találta magát. Miután patthelyzet alakult ki közöttük, megosztottak Magyarországon. A nyugati és északi részeken a Habsburgok magyar királysága, középen az oszmán-török állam, keleten pedig a magyarok által kormányzott, török vazallus Erdélyi Fejedelemség rendezkedett be. Ennek következtében Kelet és Nyugat határa Magyarország szívébe tevődött át, s éppen a magyar népességtömböt és szállásterületet szelte ketté két egymással szemben álló végvárrendszer formájában. Az ország szinte minden szöglete csatatérré vált. A szüntelen erőszak, a militarizált életforma miatt elpusztult az épített környezet jelentős része, megroppant a korábbi településszerkezet, lehanyaglott a korábbi városi központok többsége, áthelyeződtek a gazdaság súlypontjai, és egyes (főleg a déli) régiókban a népesség 70–90 százaléka elpusztult. E folyamatoknak leginkább a magyar népesség látta kárát, fő nyertesei pedig a határszéleken élő nemzetiségek lettek. A soknemzetiségű Magyarországon korábban a magyarok aránya 75–80 százalékot tett ki, a török uralom végére viszont 50 százalék alá süllyedt. Nem ok nélkül mondják sokan, hogy itt keresendők a gyökerei Magyarország első világháború utáni feldarabolásának. Hasonló károk érték a magyarság vallási és kulturális szervező központjait és intézményeit is. Az oszmán-török és a magyar uralom alatt álló területeken egyaránt óriási számban pusztultak el a nemesség udvarai és a monostorok, és jelentősen csökkent a plébániák száma is.

Pozitívum viszont, hogy a politikai szétszakítottság ellenére működőképes maradt a Kárpát-medencei gazdaság. A 16. század végén Magyarország volt a világ legnagyobb húsexportőre, de mire ez az ágazat felfutott, a nyugati demográfiai hullám elült, és ez túlkínálathoz, árcsökkenéshez vezetett. A gabonatermelésnek biztos piacot adott az ország területén állomásozó katonaság. A mezőgazdaság sikerei ugyanakkor konzerválták a termékszerkezetet, a manufaktúrális termelés feltételei igen lassan alakultak ki, sokáig fennmaradt a céhrendszer. A politikai széttagoltság ellenére Magyarország egységes piac maradt, a kereskedelmi forgalom tágította a parasztság, a formálódó parasztpolgárság horizontját. A kereskedelmi forgalom okozta nyitottság segítette a protestantizmus térhódítását is, ami, mint említettük, a számos hitvita ellenére békésen ment végbe. A gaz-

dasági, nyelvi és szellemi-vallási kapcsolatok összességében a szétszakítottságban is fenn-tartották az ország egységének tudatát, amit később így fejeztek ki: a magyarok három országban éltek, de egy hazában.

Ám a veszteség rovatban is vannak még további tételek. Az egyik: minden későbbi pozitív hozadéka mellett is óriási és a későbbiekben csak részlegesen helyrehozható tö-rést okozott, hogy a Habsburgok trónra kerülésével a királyi udvar az országon kívülre került. Ezzel a magyarság elvesztette azt a szervező központot, amely más nyugati orszá-gokban a kora újkorban és az újkorban a terület, a népesség és a nyelv homogenizációjá-
val, valamint a kultúra mecenatúrájával kialakította a modern nemzetállam történeti kereteit. Csak egyetlen példa: míg Franciaországban már 1539-ben elrendelték, hogy az államigazgatásban az udvar nyelvét, a franciát kell használni, addig Magyarországon csak 1844-ben lett hivatalos nyelv a magyar.

A másik veszteség szellemi természetű, és döntő fontosságú a magyar érzjárás megér-téséhez. A török hódítás mentális megroppanást is okozott: lerombolta a magyar politikai és kulturális elitök önbizalmát. A kor vallási és politikai vezetőin és gondolkodóin eluralko-dott a bűntudat és az önvád egyfajta keveréke. Nem tudták megemészteni, hogy egy ország, amely régebben „Európa csillaga” volt, miként süllyedhetett más országok játékszerévé. Nem tudták megbocsátani maguknak, hogy elveszítettek egy „birodalmat”. Itt gyökerezik a magyar identitáskeresés és politikai gondolkodás egy másik, máig húzóóó vonulata: a fe-lelősség-elhárítás és a bűnbakkeresés hagyománya is. Károli Gáspár, az első teljes magyar Biblia-fordítás megalkotója szerint a magyarok általános bűnei, a jobbágysorból jött Szerémi György krónikája szerint a pártoskodó „urak” okozták a katasztrófát. Egy sárvári lutheránus prédikátor szerint a „foltos pápista hit” követői a fő bűnösök, Pázmány Péter, az ellenreformáció vezéralakja szerint viszont Isten a hitújításért veri az embereket.

Mindezek miatt úgy gondoljuk, hogy a magyar állam és a magyar nép történetében a középkori magyar állam összeomlása a legnagyobb törés, olyan határvonal, amelyhez csak az első világháború utáni összeomlás hasonlítható. Talán nem véletlen, hogy a már említett Szekfű Gyula is úgy vélte: „Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, ta-lán egyetlen katasztrófája.”⁵ A nemzeti és állami lét második 500 évének következő nagy kihívása tehát az volt, hogy milyen mértékben védhető meg a magyar társadalom érde-kei a függetlenségét részben feladni kényszerülő államban, és milyen viszonyt lehet ki-alakítani a régió meghatározó dinasztijával, a Habsburgokkal.

Korlátok és lehetőségek a Habsburg Birodalomban

A magyar nemzettudatban és közemlékezetben mind a mai napig rendkívül ellentmon-dásos vagy negatív a Habsburg-dinasztia megítélése. A hagyományosan inkább a refor-mátusokhoz kapcsolt, domináns „kuruc” történetfelfogás egyik alaptétele az, hogy a

⁵ Szekfű Gyula: *A tizenhetedik század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., é. n. [1928.] V. 108.

Habsburgok királysága legalább akkora csapás volt a magyarságnak, mint a tatár, a török vagy a szovjet uralom. E felfogás szerint a magyar állam 1526-ban elvesztette önállóságát, amit csak megcsonkítva nyert vissza 1918–1920-ban; a középkori magyar állam az Erdélyi Fejedelemségben folytatódott, amely a magyar anyanyelvű kultúra szülőföldje is lett, a 17–18. századi, jobbára erdélyi fejedelmek által vezetett Habsburg-ellenes felkelések pedig a szabadságért, a nemzeti függetlenségért és a megmaradásért vívott harcok voltak.

Pedig az elmúlt évtizedek magyar történetírása alapvetően rajzolta át a nemzeti romantikus korszak által festett képet. E narratíva a 16–17. századi Habsburg–magyar viszonyt a dinasztia és a magyar rendek kölcsönös egymásrautaltságból fakadó, sikeres kompromisszumaként írja le, a felkeléseket pedig olyan akciókként, amelyek az időről időre kibillent kényes politikai és vallási egyensúlyt állították helyre. A kapcsolatokat sokkal inkább jellemzi a sikeres kiegyezések sorozata 1606-tól 1867-ig. 1526-ban a Szent István-i birodalom nem szűnt meg, hanem éppen ellenkezőleg: önálló test maradt a Habsburg Birodalmon belül. Presztízsét jól mutatja, hogy a hatalmi reprezentációban a második helyet foglalta el a Német-római Szent Birodalom után.

Ez azonban nem jelenti, hogy a rendszert alapjában elfogadó vagy azzal olykor keltlenül együttműködő magyar politikai elit ne kereste volna folyamatosan a számára jobb, kedvezőbb megoldásokat. Különálló magyar állam vagy a nemzeti érdekek érvényesítése a Habsburg Birodalmon belül – ez volt a magyar politika és politikai gondolkodás 18–19. századi nagy dilemmája és a modern magyar történetírás nagy vitakérdése. Miközben a 18. század végi – 19. század eleji Habsburg gazdaságpolitikát sokan tartják előnytelennek Magyarország számára, a korszakkal foglalkozó kollégáink egyre több érvet hoznak fel emellett, hogy a modern Magyarország alapjainak lerakásához a birodalmi keret jobb feltételeket kínált. Pálffy Géza például ezt írja az 1711-es „kiegyezést” értékelve: „A Magyar Királyság két világbirodalom kétszáz esztendőn át pusztuló határvidékéből újra Közép-Európa egyik valóban számottevő, egy monarchia keretein belül működő országává vált... 1711 tavaszán [Rákóczi Ferenc függetlenségi harcának kudarcát követően] [...] a romlás után beköszöntött a régen várt megújulás.”⁶ Ez még akkor is igaz, ha az ország Mohács előtti területi egysége csak 1867-ben állt helyre, amikor ismét Magyarországhoz csatolták Erdélyt.

Haza és haladás

A 17–18. század fordulóját, a törökök kiűzését követően, miután a magyar állam integrálódott a Habsburg Birodalomba, egészen a második világháború végéig, sőt más formában mindaddig, amíg 1991-ben az utolsó szovjet katona el nem hagyta Magyarország területét, a magyar politika középpontjában a nemzeti kérdés állott. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a nemzeti problematika négy nagy konfliktusgóchoz kapcsolódott:

⁶ Pálffy Géza: *Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711)*. In: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2010. 486.

- Magyarország helye a Habsburg Birodalomban;
- Magyarország és a nagyhatalmak;
- Magyarok és nem magyarok a Habsburg Birodalomban, 1918 után a magyar kisebbségek helyzete a Habsburg Monarchia utódállamaiban;
- A liberalizmus és nacionalizmus közötti viszony.

Mind a négy konfliktusgóc szempontjából négy év volt meghatározó jelentőségű: 1848, 1867, 1918 és 1945.

1848-ban két ok miatt éleződött ki a helyzet: a horvát, szerb, román, szlovák nemzeti mozgalmak és a bécsi forradalomellenes politikai irányzatok erőre kapásának következtében. A konfrontáció 1849. április 14-én, a Habsburgok trónfosztásával jutott csúcspontjára: az államforma megválasztásának nyitva hagyásával Kossuth Lajost kormányzóvá választották.

A forradalom és szabadságharc 1849-es leverése utáni, teljesen új nemzetközi helyzetben – amelyre leginkább a Habsburgok megtorló intézkedései nyomták rá bélyegüket – a forradalom és reformkor bázisát adó középnemesség gazdasági, társadalmi, politikai ereje gyorsan megroppant. A Habsburgok modernizációs intézkedéseit (így például a még a forradalom törvényhozása által eldöntött jobbágyfelszabadítás végrehajtását és a céhrendszer felszámolását) számos kortárs – nem alaptalanul – a „nemzet gerincének” megtörését célzó politikának tartotta, ezért vele szemben igen erős – többnyire passzív – ellenállás bontakozott ki.

1867-ig a nemzeti célok érdekében folytatott politika szorosan kapcsolódott a modernizációs célkitűzésekhez. A dualizmus időszakában azonban a két célkitűzés gyakran került ellentmondásba egymással. Hanák Péter a dualizmus kori magyar társadalom leírásában gyakran használta a „kettős struktúra” fogalmát. Ezzel arra utalt, hogy a dualizmus évtizedei során két magyar társadalmi hierarchia létezett egymás mellett: a nagy presztízsű, hagyományos feudális és a gazdaságilag egyre erősödő polgári, s ennek következtében egységes nemzeti középosztály, a polgári átalakulás lehetséges pillére nem alakult ki. A közvélemény által gyakran idegennek, nemzetietlennek minősített, a polgári átalakulás irányába mutató modernizációs reformkísérletek gyakran konfliktusba kerültek a magukat a nemzeti érdekek képviselőjének tartó politikai irányzatokkal. A hagyományos feudális struktúrák védelme érdekében és a nagyrészt asszimilált rétegek által képviselt modernizációs célkitűzésekkel szemben fellépő pártok és mozgalmak magukat a nemzeti érdekek következetes képviselőinek tartották. Ez a helyzet igen súlyos következményekkel járt: a magyar kulturális és politikai élet kevés nagy formátumú egyéniségének sikerült összhangba hoznia a modernizációs terveket a nemzeti törekvésekkel, ráadásul általában ők is csak az elméletalkotásig és a tervezés szintjéig jutottak el. A politikai élet középpontjában a magyar nemzeti szuverenitás erősítése állt mind a Habsburgokkal, mind a hazai nemzeti kisebbségekkel szemben. Azokat, akik különböző megfontolásokból kritizálták ezt a felfogást, nemegyszer a nemzeti érdekek „elárulásával” vádolták; így jártak mindazok, akik a Habsburg-politika egyes elemeit pozitívan értékelték, és azok is, akik a nemzeti kisebbségekkel szembeni asszimilációs politikát kívánták mérsékelni.

Az 1867. évi kiegyezés egy valódi konszolidációs periódus nyitánya volt a magyar történelemben, amely a társadalom legtöbb rétege számára gazdasági fellendülést hozott. A 19. és 20. század fordulójára azonban a magyar nemzeti liberalizmus már nem volt többé a társadalmi és gazdasági modernizáció hajtóereje, hanem fokozatosan megkövesedett, s így a régi politikai, társadalmi struktúrákat csökönyösen védelmező ideológiává vált.

Folyamatosságok és megszakítottságok a 20. században

A folyamatosságok és megszakítottságok viszonya, előadásunk vezérfonala, legjobban a 20. század esetében tanulmányozható, ezért ezt a problémakört a rendszerváltást követő történetpolitikai és emlékezetpolitikai viták szempontjából mutatjuk be.

Egy olyan nemzet számára, amelyik a 20. század folyamán kilenc rendszerváltást, hat államformát, négy határváltozást, három forradalmat, két világháborút élt át és amelynek országát háromszor szállták meg, a történelem korántsem csak elvont, tudományos diskurzus, hanem a legközvetlenebb társadalmi tapasztalat, amelyet a sikerre vágyó politikusoknak mindig szem előtt kell tartaniuk. A magyarországi rendszerváltás folyamata során a történeti témákról kifejtett állásfoglalások meghatározóan járultak hozzá a politikai pártok jellegének, programjainak formálásához és az egyes csoportok, irányzatok közötti törésvonalak megvilágításához.

Trianon

A legkülönbözőbb ideológiai irányzatokhoz kapcsolódó politikusok és a sokfajta elméleti-módszertani felfogást képviselő történészek is egyetértenek abban, hogy Magyarország számára az ország történetét máig meghatározó, legfontosabb 20. századi esemény az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés volt, amely Magyarországot – a Habsburg Birodalom többi utódállama javára – lemondásra kényszerítette első világháború előtti területének kétharmadáról (Horvátországot nem számítva területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre csökkent) és a magyar népesség egyharmadáról, 3 327 000 főről (a teljes lakosság száma 18,2 millióról 7,6 millióra zsugorodott). A békediktátum következtében, amely a háború kirobbantásáért jórészt Magyarországot tette felelőssé, Szent István „birodalma” megsemmisült, az ország gazdasági-kereskedelmi rendszere összeomlott, és még jóvátételre is kötelezték. A magyar államot és gazdaságot az 1920-as években szinte a semmiből kellett újraépíteni. A magyar kisebbségek egyik utódállamban sem kapták meg a megígért önrendelkezést. A diktátum óhatatlanul revizionista törekvéseket váltott ki, s ezek az 1930-as évek második felétől egyre több hibás döntésre késztették az ország vezetőit. A második világháború után berendezkedő kommunista hatalom tabuvá tette a trianoni traumát, ha pedig mégis beszélt róla, a győztesek igazságát próbálta a magyarokkal elfogadtatni. Ezért a rendszerváltozás után elemi erővel tört fel a megsértett nemzeti önértzet: 1990 óta ezt a nemzeti tragédiát nem kevesen az ország valamennyi későbbi társadalmi és gazdasági tragédiája egyetlen forrásának tekintik, és kulcsfontosságú történeti-politikai kérdésként élük meg a katasztróféért viselt

felelősség megállapítását. E felelősségkeresés során azonban gyakran háttérbe szorul a magyarok saját felelőssége sok évszázados erőfeszítésekkel felépített országuk elvesztéséért. Ugyanakkor néhány hangos, de nem hangadó közéleti szereplő még mindig az 1990 előtti retorikát folytatja, és a magyarok sokaságát sértő módon elfelejtendőnek és megérdemeltnek állítja be a trianoni büntetést. A magyar politika fő iránya azonban egybecseng a trianoni szerződést elemző legújabb tudományos munka végkövetkeztetésével, amely szerint a trianoni, majd a helyére lépő 1947-es párizsi békeszerződést a magyarok teljes joggal tartják igazságtalannak. A magyaroknak vitathatatlan joguk van országuk és határaikon túl élő kisebbségeik számára önrendelkezési jogokat igényelni. Ennél többet remélni minden jel szerint illúzió, ennél többet követelni pedig meggondolatlanság.

Önkéntesség vagy kényszer? Magyarország a második világháborúban

Magyarország szerepe a második világháborúban és az 1919–1945 közötti magyar politikai rendszer általános értékelése, a Horthy-korszakhoz fűződő folyamatosságok és megszakítottságok kérdése a rendszerváltás óta eltelt évtizedek egyik legfontosabb történetpolitikai témája. Az 1920 és 1944 közötti kormányzó-államfő, Horthy Miklós, a modern kori magyar történelem egyik legvitatottabb személyisége. A jobboldal szemében Horthy rendszere – demokrácia-hiányossága ellenére – sokkal legitimebb, mint a Magyarországra kívülről rákényszerített kommunizmus, ezáltal az 1990 után megteremtett demokratikus rendszer előzményeként is vállalhatóan tartja. A baloldal viszont Horthyt és rezsimjét zsákutcának tartja, és semmilyen kontinuitást nem akar vele, különösen a zsidók elpusztításában neki tulajdonított felelősség miatt. Ehelyett inkább az 1945–1948 közötti rövid, úgynevezett „demokratikus” periódust és 1956-ot tekinti a mai demokrácia közvetlen előzményének, amit viszont (tudniillik az 1945–1948 közötti időszak illetően értékelését) az újabb kutatások megkérdőjeleznek.

Már az 1980-as évek elején megkezdődött a magyar történettudományban a leegyszerűsítő, sematikus értékelések felülbírálata. A Horthy-korszak nacionalizmusát és irreidentizmusát a két világháború között a régió más kisállamaiban tapasztalható hasonló jelenségekkel összevetve kezdték értékelni. Az autoriter politikai rendszert, a kormányzó széles körű felhatalmazásait a történész szakma meghatározó személyiségei már nem a totalitarizmus kiépítése irányába tett lépéseként, hanem inkább a szélsőjobboldali, fasiszta, náci befolyás alatt álló politikai mozgalmakkal szembeni erőmutatásként ábrázolták. Azt azonban kevesen vitatják, hogy Horthy a revizionista célok elérése érdekében a hosszabb távú magyar nemzeti érdek által megengedhetőnél szorosabban kötötte az ország sorsát Németországhoz.

A Rákosi-rendszer és az 1956-os forradalom és szabadságharc

1944-ben eldőlt, hogy Magyarország a győztes szovjet birodalom zsákmánya lesz, és történelmében első ízben nem a Nyugathoz, hanem a kelet-európai autokratikus civilizációhoz fog tartozni. Az átvezetés feladatát a Szovjetunióból hazatérő emigráns kommunisták hajtották végre kíméletlenül 1945-től kezdve, és pár év alatt Rákosi Mátyás, „Sztálin legjobb tanítványa” vezetésével kiépítették a sztálini típusú önkényuralmat.

Ennek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy egy gyors és átfogó modernizáció illúziójának igézetében az állam folyamatos háborút folytatott saját állampolgárai ellen. Ennek során elvette gazdasági önállóságukat, személyes szabadságukat, és rendőri intézkedésekkel a magyar társadalom szinte minden rétegét állandó rettegésben tartotta. Mindent eluralt a központilag vezérelt, messianisztikus kommunista ideológia, amely a múlt teljes átértelmezését is magában foglalta. Ennek fontos eleme volt Magyarország kelet-európaiságának sulykolása, továbbá az elmúlt négy száz év olyatén interpretálása, hogy az nem volt más, mint a Habsburgok és a németek elleni függetlenségi harcok története.

Magyarország népe 1956. október 23-án ritka egyetértésben fellázadt az elnyomó rendszerrel szemben. A mozgalmat a szovjetek a nyugati vezető hatalmak passzivitása mellett november 4-ike után brutálisan leverték. Az esemény megítélése, a hozzá vezető út a mai napig viták tárgya Magyarországon és külföldön egyaránt. Mi mindenképpen világtörténelmi fordulópontnak tartjuk, mert hosszú távon helyrehozhatatlan rést ütött a kommunista világrendszer falán. Ugyanakkor nemcsak reakció volt az elnyomásra, hanem egy morális cselekedet is: az emberi méltóság védelmében indított harc. 1956 egyúttal Magyarország belső és külső önrendelkezésért vívott harca is volt, s a magyarok ezért érzékenyek ma is, ha nehezen visszanyert önállóságukat korlátozni próbálják. Mindezek miatt nem értünk egyet azokkal, akik 1956-ot „felkelésnek”, „lázadásnak” vagy „ellenforradalomnak” nevezik. Azokkal tartunk, akik szerint 1956-ban a magyar nép „forradalmat” és „szabadságharcot” vívott, hiszen – Norman Davis meghatározása szerint – valóban egy kormányzati rendszert akart megdönteni társadalmi és kulturális alapjaival együtt. A magyarság számára 1956 igazi tragédiája nem csupán a szovjetek elleni harc elvesztése, hanem az utóbbiak által hatalomra juttatott Kádár-rendszer máig helyrehozhatatlan károkozásai. Nagy kár, hogy 1956 emlékezete az elmúlt 27 évben megosztottá vált: míg 1989 nyarán és őszén ez volt a kommunista rendszert kritizáló, igen különböző politikai irányzatok cselekvésre is készítő, közös alapja, nevezője, ma a politikai erők elsősorban saját történelmi legitimitációjuk szükségletei szerint értelmezik és használják.

A Kádár-rendszer

Bár a magyarok tömegei utólag egészen másként emlékeztek a Rákosi- és az azt váltó Kádár-rendszerre, elvi alapjaikat, hosszú távú céljaikat és kormányzati rendszerüket tekintve nem volt lényeges különbség közöttük. Eltérő volt viszont a taktika: amit Rákosiék erővel és nyílt terrorral hajtottak végre, azt Kádár a kezdeti véres megtorlás után lekenyerezéssel, a valódi ellenfelek hosszú távú felmorzsolásával tette. A magyar társadalom életminőségét bizonytalan alapokra építve javító, „gulyáskommunizmusnak” nevezett rendszere harminc év alatt a hagyományosan erősen nemzeti érzelmű magyar társadalmat a pragmatikus túlélési stratégiák elfogadása felé terelte, a magyar középosztály és a vidéki társadalom szétverésével (a tsz-rendszer erőszakos bevezetésével) pedig kihúzta a talajt a megmaradt polgári rétegek alól is. Ennek következményeit a magyar társadalom a mai napig nem heverte ki. A kommunista világban szokatlan, látszólagos liberalizmusa miatt Kádár a nyugati világ kedvence lett, saját táborában viszont gyakran kapott kritikát.

A posztkommunista demokratikus politikai rendszerek előzményeit kutatva, a folyamatosságokat és megszakítottságokat mérlegelve a Kádár-rendszer (1956–1988) értékelése természetesen rendkívül fontos szerepet játszik. A Kádár-korszakról folytatott tudományos és közéleti-társadalmi vita két, politikailag motivált, nagy kérdés köré rendeződik. Az első az állampárt társadalmi bázisát érinti: a rendszerváltás előtt a magyarországi aktív, dolgozó népesség mintegy húsz százaléka volt a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja. A kérdés: ez a nagy szám csak kényszert, a megtorlástól való félelmet tükröz, és a valódi kommunisták száma nem lehetett több 30 000-nél (a Magyar Kommunista Párt, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt 1945 tavaszi, illetve 1956 végi taglétszáma; ekörül volt az MSZMP utódpartjai, a Magyar Szocialista Párt és a Munkáspárt taglétszáma is 1989 végén), vagy – legalábbis a rendszer stabilizálódása idején (kb. 1962-től 1980-ig) – nem pusztán az egyre növekvő számú párttagság, hanem a magyar társadalom jelentős része ha nem is feltétlenül támogatta, de aktívan nem ellenezte a Kádár-rendszer célkitűzéseit és politikai módszereit. A másik kérdés a Kádár-rendszer hanyatlására és bukására vonatkozik: mi volt a fontossági sorrend, a „hierarchia” az összeomlás négy fő oka: 1. a nemzetközi politikai és gazdasági környezet alapvető átalakulása, 2. a szocialista-kommunista rendszer alappilléreinek strukturális hibái, hiányosságai, 3. az ellenzék, a másként gondolkozók különböző csoportjainak tevékenysége és 4. a párton belüli reformkommunisták munkássága között. Melyik tényező milyen mértékben járult hozzá a monolit pártállam lebontásához? – erre a kérdésre ma sincs egységes válasz.

A kontinuitás és a hagyomány ereje

Végül ismételten szeretnénk előadásunk vezérmotívumára – a megszakítottságok és folyamatosságok viszonya a magyar történelemben – hivatkozni, záró példaként említve a rendszerváltás utáni első, nagy jelentőségű, történelmünk alapkérdéseit érintő történetpolitikai vitát.

A négy évtized utáni első szabad választásokat követően a magyar politika tényleges központjává vált országgyűlésnek foglalkoznia kellett a történeti legitimitás kérdéseivel. Ezt a vitát nem kis mértékben alakították szakmánk országgyűlési képviselővé választott és más magas politikai posztokhoz jutott művelői. Az új parlament tanácskozásainak egyik első napirendi pontja volt az új állami címerről hozandó döntés, és a vitában igen eltérő álláspontok csaptak össze. Sok történész támogatta a Kossuth Lajos javaslata alapján 1849-ben elfogadott korona nélküli címert, mivel ez a címer nemcsak 1849-ben, hanem a későbbi forradalmi fordulatok idején is a változást jelképezte. A Habsburg Birodalom összeomlása után, 1918. november 16-án e címer jegyében kiáltották ki a köztársaságot, és ez történt a köztársaság ismételt kikiáltásakor 1946. február 1-én, valamint az 1956-os forradalom idején is. Az országgyűlési képviselők túlnyomó többsége (291-ből 228-an) mégis a királyi koronával ékesített címerre szavazott. Fő érvek az volt, hogy a korona nem a királyi hatalmat, hanem a magyar államiság folyamatosságát jelképezi. Hasonló, elkerülhetetlenül eldöntendő kérdés volt a hivatalos állami ünnepnap meghatározása. Három

„jelölt” volt: 1848-ra emlékezve március 15-e, az államalapító Szent István érdemeit elismerve augusztus 20-a, valamint az 1956. évi forradalom kitörésének napjára emlékeztetve október 23-a. A kormány javaslatával és a címerrel kapcsolatos döntéssel teljes összhangban a képviselők Szent István alkotását, a keresztény magyar állam 1000. évben történő létrehozását nyilvánították a magyar történelem legfontosabb eseményének, ezt tették a magyar állami és nemzeti lét folytonosságának jelképévé.

A liberálisok, valamint a szocialisták és a „fiatal demokraták” többsége március 15-ét választotta, mert szerintük inkább ez a nap a modern magyar államiság, a nemzeti egység és a demokrácia jelképe. A parlamenti döntés azonban nem jelentette azt, hogy március 15-e és október 23-a ne maradt volna munkaszüneti nap, állami és nemzeti ünnep. Ezért elmondható, hogy a törvényhozók többségének történeti érzéke helyesen működött: március 15-e és október 23-a, érzelmi és morális jelentősége ellenére, rövid távon mégiscsak kudarcok, bukások évfordulója. Augusztus 20-a viszont páratlan siker, páratlan folytonosság és páratlan szívósság szimbóluma. Hiszen világszerte kevés államférfi mondhatná el magáról, amit Szent István: hogy műve, a magyar állam, már több mint ezer éve fennáll.

IRODALOM

- Bogyay, Thomas von: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt, 1990.
- Borhi, László: *Dealing with Dictators: The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989*. Bloomington, 2016.
- Bottoni, Stefano: *The Long Awaited West: Eastern Europe since 1944*. Bloomington, 2017.
- Cartledge, Bryan: *The Will to Survive: A History of Hungary*. London, 2006.
- Engel, Pál: *The Realm of St. Stephen*. London, 2001.
- Fischer, Holger (unter Mitarbeit von Konrad Gündisch): *Eine kleine Geschichte Ungarns*. Frankfurt am Main, 1999.
- Fodor, Pál: Hungary between East and West: The Ottoman Turkish Legacy. In: *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*. Hrsg. Fodor, Pál et al. Bp., 2013, 399–419.
- Geschichte Ungarns*. Hrsg. Tóth, István György. Bp., 2005.
- Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. Hanák, Péter. Bp., 1988.
- Hanák, Péter: *Ungarn in der Habsburgermonarchie*. Wien, 1988.
- A History of Hungary*. Ed. Sugar, Peter – Hanák, Péter – Frank, Tibor. Bloomington, 1990.
- Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. Fodor, Pál – Ács, Pál. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 24.)
- Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen, 2006. (Europäische Zeitgeschichte. Band 2.)
- Kontler, László: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*. New York, 2002.
- Lázár, István: *Kleine Geschichte Ungarns*. Budapest 1989.
- Molnár, Antal: What Makes the Hungarian Reformation a World-Historical Anomaly? (megjelenés alatt)
- Molnár, Miklós: *Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. und übersetzt von Balla, Bálint. Hamburg, 2004.

- Motherland and Progress: Hungarian Architecture and Design 1800–1900*. Ed. József Sisa. Basel, 2016.
- On the Stage of Europe. The Millennial Contribution of Hungary to the Idea of European Community*. Ed. Marosi, Ernő. Bp., 2009.
- Pálffy, Géza: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. [Translated by Thomas J. and Helen D. DeKornfeld.] Boulder, 2009. (East European Monographs DCCXXXV; CHSP Hungarian Studies Series 18.)
- Péter, László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. I–XII. Wien, 1973–2018. VII. 240–540.
- Pók, Attila: *Klios Schuld, Klios Sühne. Historie und Politik im Karpatenbecken*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- Pók, Attila: *Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context*. Kőszeg–Bp., 2017.
- Romsics, Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*. Bp., 1999.
- Romsics, Ignác: *A Short History of Hungary*. Bp., 2016.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns. Von der liberalisierten Einparteiensherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München, 2007.

HATALMASKODÁSOK A 11. SZÁZADI MAGYAR TÖRVÉNYEKBEN

TRINGLI ISTVÁN

FEUDING IN ELEVENTH-CENTURY HUNGARIAN LEGISLATION

The concept of feud appeared in the thirteenth century in the Kingdom of Hungary. Yet already in the laws of eleventh-century kings, namely Stephen, Ladislaus and Coloman, there are measures that can be exactly related to the late medieval customs dealing with the feud. The study explores such parallels.

Keywords: law, custom, feud, litigation

A magyar középkor kutatói számára jól ismert, hogy a III. András kori törvényekben többször találkozunk a hatalmaskodással, hatalmaskodókkal, miként az is, hogy rendre megjelennek e cselekmények és elkövetők a 13. századi okleveles forrásainkban is.¹ Tudhatunk-e azonban valamit az előző két évszázad hasonló tetteiről? E korszak okleveleitől a témát illetően szinte semmit nem várhatunk: a túlnyomórészt egyházak számára kiállított királyi adományok, megerősítések, jószágösszeírások közt hiába is keresünk erre vonatkozóan bármit, éppúgy nem találunk róla említést, mint a társadalom és a kormányzat számos más jelenségére sem.

Előfeltételezésként elfogadhatjuk, hogy a 11–12. századi Magyarországon is működött az önhatalmú, erőszakos jogérvényesítés rendszere. Ezt a szokások úgy szabályozták, hogy tiltották a jogtalan erőszakot. Ahhoz, hogy e cselekedeteket és a velük foglalkozó eljárás nyomait felfedezzük, a visszavetítés módszerét kell alkalmaznunk. A forrásokban sokkal bőségesebb 13. század viszonyainak elemeit keressük az egyetlen lehetséges helyen, a 11–12. századi törvényekben, az István, László és Kálmán neve alatt fennmaradt rendeletekben; elsősorban jelenségeket, és nem szavakat. A jog évszázados története során ez utóbbiak ugyanis változnak, míg a szavak által jelölt jelenségek legalább részleteiben állandók. Miután megtaláltuk és elemeztük őket, az előrevetítés marad: a korai, hatalmaskodásokhoz hasonló intézmények továbbélését kutatjuk elsősorban a késő középkori, sőt

---

Tringli István, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkortörténi témacsoport. A tanulmány a 2017. november 23-án, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által Györffy György születésének 100. évfordulójára szervezett emlékkonferencián elhangzott előadás kibővített változata.

¹ 1290. évi 12., 13., 20., 21., 22. tc.; 1298: 1., 2., 3., 4., 5. tc. III. András törvényeinek idézésekor és számozásakor a következő kiadást használtam: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae*. Vol 1. 1000–1301. Transl., ed. János M. Bak et al. Idyllwild, 1999.

kora újkori forrásokban.² Törvénynek tekintünk minden olyan, az Árpád-házi uralkodók neve alatt kibocsátott vagy hozzájuk köthető forrást, amely általános előírást tartalmaz. Félrevezető lenne, ha azt a kora újkor óta létező szemléletet követnénk, amely csak a törvénytárba felvett szövegeket tekinti törvénynek.

A korai törvények és a hatalmaskodás

Szent István törvényeiben nyolc olyan cikkelyre bukkanunk, amely kapcsolatba hozható az utóbb hatalmaskodás néven emlegetett cselekményekkel: háromra az első, ötre a második törvénykönyvben. A törvényeket ismerő és idéző nagyobbik István-legenda és a Hartvik püspök által szerkesztett legenda is tartalmaz olyan utalásokat, amelyek e szövegeket kiegészítik. Szent László második törvénykönyvének két, harmadik törvénykönyvének, valamint Kálmán első törvénykönyvének egy-egy cikkelye szól e cselekményekről. A törvényhelyek a következők: István első törvénykönyvének 16., 32. és 35. cikkelye valamint második könyvének 10., 12., 13., 14. és 15. cikkelye. László második törvénykönyvének 8. és 11., továbbá harmadik törvénykönyvének hívtott, de korábbi rendeleteket tartalmazó gyűjteményének 27., valamint Kálmán király első törvénykönyvének 32. cikkelye. Ez utóbbi mű előszavának néhány mondata is témánkra vonatkozik.³

A korai magyar törvények – akárcsak Európa más hasonló gyűjteményei – jelentős részben büntető szokásokat vettek számításba. Szokásokról van szó, az ugyanis nehezen képzelhető el – még akkor is, ha egyik-másik törvényhez hasonló rendelkezést a Német-Római Birodalomban korábban már írásba foglaltak –, hogy ezeket a rendelkezéseket a királyi tanács előzmények nélkül alkotta volna meg vagy vette volna át a külföldi forrásokból. A régi gyakorlat által kipróbált szabályok voltak ezek, melyeket fontosnak tartottak királyi rendeletként is kihirdetni.⁴

² A módszer nem új. Tagányi Károly 1922-ben ezt tartotta az Árpád-kori törvények feldolgozása helyes módszerének. Tagányi Károly: Vázlatok a régebbi Árpád-kor társadalomtörténetéből. *Társadalomtudomány* (1922) 214. Györffy György is a visszakövetkeztetés módszerét alkalmazta e törvényhelyek értelmezésénél, amikor István I. 16., 32., 35. tc.-eket a későbbi hatalmaskodásokkal azonosította. Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977. 272.

³ E törvények idézésekor a *Corpus Juris Hungarici* számozását, szövegükönél pedig mértékadó kiadásukat követtem: Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (Függelék: a törvények szövege.) (Reprint: Pápa, 2002.)

⁴ A szokásjogot látta az első törvénykönyvben Hadik Béla: *A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyoma a magyar jogvédelem multjában különös tekintettel az Árpád-korra*. Bp. 1932. (Angyal-szeminárium kiadványai 22) 141.; Waldapfel Eszter: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: *A gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet évkönyve*. 5. Szerk. Károly Árpád – Angyal Dávid. Bp., 1935. 84–102., 101.; Györffy: *István király és műve*, 273.; Jánosi Mónika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9) 45.; Gábor Hamza: *Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa*. *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 27.; A szokásjog és a törvények viszonyát nem tárgyalta Bónis György. Műve azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ő e törvényeket új jogot bevezető rendelkezéseknek tekintette. Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. *Századok* 72 (1938) 433–487.

A hatalmaskodásokkal rokonítható cselekedetek kizárólag mint büntetendő tettek jelennek meg forrásainkban. Ebből a szempontból semmi különbség nincs a korai és a III. András kori törvények, egyáltalán a későbbi magyar törvények között: mind csak a jogtalan erőszakkal foglalkoztak. Azt, hogy e mögött volt a jogos erőszaknak egy sokkal szélesebb háttere is, csak egy-egy szónyi utalásból lehet kikövetkeztetni. A korai törvények írói számára ugyanis azok a jogok, amelyeket a társadalom megengedett, érdekeltek voltak. Évszázadokkal később e tekintetben alig változott a helyzet. A kora újkori szokásjogi összefoglalók többnyire csak akkor tartalmaztak ilyen jogokat, ha azokat kiváltságoknak, szabadságoknak tekintették. Addig, amíg a természetjogi gondolkodás nem érte el a magyar jogi írókat, ritkán találunk a törvények között vagy jogkönyvek hasábjain társadalmilag tolerált szokásokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen hiányoznának. Még a megengedett, magánerőszakra vonatkozóan is foglaltak írásba szokást az újkori jogkönyvek.⁵

A korai törvények valódi értelme – nemcsak Magyarországon, hanem szerte Európában – nehezen ragadható meg, mivel olyan szűkszavú rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek önmagukban csak ritkán értelmezhetők. A kor embere számára világos volt, hogy milyen kontextusba helyezze e mondatokat. Ahhoz ugyanis, hogy a néhány, vagy éppen séggel csupán egyszómondatos rendelkezések életszerűen világosak legyenek, sok olyan kiegészítő információt kell melléjük rendelni, amelyekre a törvény egyáltalán nem utal. Ahogy a szokások átalakultak vagy megszűntek, a hozzájuk rendelt kiegészítő információk eltűntek nemcsak az emberi emlékezetből, hanem a jogi gondolkodásból is. A történelem tudományos művelése egy olyan korban kezdődött, amikor a törvényeket, rendeleteket modern értelemben vett szabatosossággal fogalmazták meg és szó szerint értelmezték. A kutatók e modern szabatososságot keresték a régi törvényekben, így aztán rendre félreértették őket. A félreértés azzal sem szűnt meg, hogy a történelmi kutatás mind több olyan korabeli adatot hozott napvilágra, amelyek e törvények értelmezése mellé rendelhetők. Az ismert adatok számának növekedése mindaddig nem vezet új eredményre, amíg a kutatók jelenségeként nem szemlélik őket, és a látszólag távoli mozzanatokat meggyőző módon össze nem kötik értelmezéssé. Önmagában semmiféle dolog mennyiségi növekedése nem eredményez minőségi változást, miként új kérdések nélkül új válaszokat sem kapunk.

Az említett szövegekben leírt, jogtalan, erőszakos tetteket büntették – vagy inkább, büntethették – is ugyan, de nem voltak büntettek. Elkövetők nem említhetők együtt a tolvajokkal, a bűvös-bajosokkal, akiknek más volt a büntetésük, más volt a velük szemben követett eljárás is. Szent László törvénye szerint tolvajjá kiáltottak valakit, de a kardránatók, házfeldúlók, csonkítók, gyújtogatók esetében semmi ilyenről nem ejtettek szót.⁶ Velük elsősorban kiegyeztek a pereskedők, tolvajjal azonban nem lehetett egyezsége lépni.⁷

⁵ Azt, aki egy birtokot erőszakkal elfoglalt, a birtokosnak egy évig joga volt hasonló erőszakkal a birtokból kivetni. *Tripartitum*, I. 68., III. 22. 2. §

⁶ László II. 4., 8., 11. tc.

⁷ László III. 18. tc.

A későbbi évszázadokban a hatalmaskodásokra alkalmazott két leggyakoribb szó, a *violentia*, illetve a *potentia* közül csak az elsőt használták a törvények fogalmazói. Ez természetes is, hiszen a 13. század nagy részében még a *violentiá*-t használták a magyar oklevél-fogalmazók, és csak a század második felében jelent meg mellette a vele azonos értelmű *potentia*, hogy aztán néhány évtized alatt győzedelmeskedjék, és hosszú évszázadokon keresztül ez legyen a magyar hatalmaskodás szó szinte kizárólagos megfelelője.⁸ A korai törvénykönyvekben háromszor bukkan fel a *violentia*, vagy egy abból képzett hasonló szó. Az első törvénykönyv első cikkelyében – amely szó szerinti átvétele a másfél századdal korábbi mainzi zsinat egyik határozatának – arról olvashatunk, hogy az egyházi birtokok megkárosítóit, mint az egyház megtámadját (*invasor*) és megkárosítóját (*violator*) közösiítsék ki.⁹ A második törvénykönyvben nem a szövegben, hanem *rubrum*ban találkozunk a *violentiá*-val; *de violencia comitis* – ez a cím legkésőbb a 12. században már ott állt a törvény fölött, mivel ezt olvashatjuk az ekkor írott Admonti kódexben. A későbbi törvénygyűjteményekben azonban hiába keressük e kifejezést, azok összeállítói más címet adtak a törvénynek.¹⁰ A cikkely arról szól, hogy a vitézek jószágait megkárosító ispánok kötelesek teljes elégtételt adni, ezenkívül az okozott kárral azonos nagyságú büntetést fizetni. Hasonlóképpen találkozunk a szóval Szent László első törvénykönyvének nevezett szabolcsi zsinati határozatok között is; itt is csak a cikkely *rubrum*ában áll a kifejezés. A törvény szövege az úton levő lányokon és asszonyokon erőszakot tevő férfiak büntetéséről szól.¹¹

Az istváni és lászlói törvényekben háromszor szereplő szót egyetlen tartalom fogta össze: az erőszak. Az első említés eredetileg a saját egyházakat megkárosító földbirtokosok cselekedetére vonatkozott. Hogy az istváni törvénykönyv összeállítói ezt így értelmezték-e, azt nem lehet biztosan eldönteni. A szó jelentése itt a rablással rokonítható. A második említés a jogtalan elvételt fejezte ki, a harmadik a nemi erőszakot. A 13. században a *violentiá*-nak már kialakult egy több, jól körülhatárolható cselekményt összefoglaló és általános értelme: törvénytelen és erőszakos, vagy erőszakos fenyegetéssel véghezvitt cselekedeteket értettek alatta, melyek jogtalansága a cselekedet elkövetésekor nem volt egyértelmű, mert a tettet törvényesen is el lehetett követni. E jelentést Szent István második törvénykönyvének *rubruma*, a vitézek fölött hatalmaskodó ispánokról szóló cselekmények *violentia* néven való összefoglalása közelítette meg a legjobban. A szóhasználat gyakoriságában komoly eltérést tapasztalhatunk a 11. és a 13. század között. A magyar királyság első évszázadában csak elvétve használták összefoglaló értelemben e kifejezést, a 13. századra azonban rendszeresen alkalmazott jogi fogalom lett belőle.

Szent István törvényeinek ama nyolc cikkelye, melyeket a hatalmaskodásokkal hoztunk párhuzamba, nem egyformán maradt fenn. Egyes cikkelyeket az istváni törvények mindkét nagy forráscsoportjában, az Admonti kódexben és a késő középkori, kora újkori

⁸ Tringli István: Fehde und Gewalttätigkeiten. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union*. Szerk. Balogh Elemér et alii. Szeged, 2007. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 17) 281–286, 282.

⁹ István I. 1. tc.

¹⁰ István II. 10. tc. A változatokra: Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 155.

¹¹ László I. 32. tc.

gyűjteményekben is megtalálhatunk, vannak azonban olyanok is, amelyek csak az egyikben, míg némelyek csupán a másikban lelhetők fel. Mindkét szöveghagyomány későbbi, nem István-kori gyűjteményekből származik, mindkettő csak az istváni törvények egy részét őrizte meg.¹² Az Admonti kódex két könyvre tagolta a törvényeket, a későbbi gyűjtemények azonban ezt a bontást nem ismerték. A második könyvet az első kiegészítéseinek, azaz novelláinak szokták nevezni. Feltételezték azt is, hogy a két könyv két különböző törvényhozói gyűlés eredménye.¹³ Sokkal nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy az összetartozó törvények valóban egy törvényt napon születtek, de több ilyen alkalom is volt, és a törvényeket – korántsem az összeset, csak némelyiküket – később fűzték össze a forrásainkban fellelhető sorrendbe.¹⁴ Semmi sem bizonyítja, hogy a második törvénykönyv rendelkezései valóban az első novellái lennének. Szent István törvényeit azonban a későbbi uralkodók valóban ellátták novellákkal. Szent László második törvénykönyvének épp minket érdeklő cikkelyei Szent István törvényei novelláinak tekinthetők. Kálmán király első törvénykönyve pedig bevallotta István rendelkezései kibővítésének céljával készült.

A kardrántás

Sorrendben az első idesorolható törvényt, az első törvénykönyv 16. cikkelyét, csak az Admonti kódex tartotta fenn, a későbbi összeállítások nem, így módon nem került be a magyar Corpus Jurisba sem. *Rubruma* azt ígéri, hogy a kardrántásról (*de evagatione gladii*) rendelkezik.¹⁵ A törvénycikk címét a szövegben is szereplő kifejezésből alkották meg. A törvénykönyv közepes hosszúságú cikkelyei közé tartozó rendelkezés első fele elvi jelentőségű: azért, hogy az előkelők és az alacsonyabb helyzetűek között szilárd béke legyen, megtiltja, hogy bárki is kardot rántson más ellen, azzal a céllal, hogy neki kárt okozzon. A második rész – mondatról az eredeti szövegben nem beszélhetünk, arra csak a későbbi kiadók tagolták a textust – lakonikus tömörségű: aki ezt teszi, az ugyanazon kard által vesszen el.¹⁶

A cikkelyhez hasonló rendelkezést ismerünk a burgundi jogból.¹⁷ A rendelkezés megokolását az egész középkorban ismerték. A törvény által emlegetett szilárd és makulátlan (*firma et incontaminata*) béke fenntartása a középkori uralkodók egyik leggyakrabban le-

¹² Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. *Magyar Könyvszemle* 94 (1978) 225–254.; Uő: *Törvényalkotás*, 67.; Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézirata Lőcse város levéltárában. *Fons* 18 (2011) 111–145.

¹³ Bónis: Szent István törvényeinek önállósága, 436.

¹⁴ Györffy: *István király és műve*, 268.; Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3) 111.; Jánosi Mónika: 'István I. (Szent) törvényei' szócikk. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. (= KMTL) 292.

¹⁵ A cikkely eddigi legrészletesebb elemzését lásd: Hadik: *Bosszú*, 147. A kardrántást Hadik viszályként [Fehde] értelmezte.

¹⁶ István I. 16. tc.

¹⁷ Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 31.

jegyzett feladata volt. Olvashatunk erről koronázási szertartáskönyvben,¹⁸ királytükörben,¹⁹ legendában,²⁰ oklevelek arengáiban,²¹ levelekben²² és későbbi törvényben²³ egyaránt. A cikkely külön kihangsúlyozta, hogy a béke kívánalma mindenkire vonatkozik, a társadalom alsó és felső rétegére egyaránt.²⁴ A rövid törvényszöveg egyik kulcsszava az a kifejezés, amely a kardrántás motivációját világítja meg. A törvényhozó nem mindenfajta kardrántást akart ugyanis megtiltani, hanem csak azt, amely másnak kárt okozott (*ad laedendum aliquem*).²⁵ Ha tehát valaki nem azért ragadott fegyvert, hogy másnak sérelmére legyen, hanem saját magát, rokonságát, embereit, vagyoniát védte meg a támadóval szemben, az valójában nem is számított kardrántásnak. A szöveg hallgat ugyan róla, de egyértelmű: aki jó okkal, igazul, védelemből rántott fegyvert, arra nem vonatkozott e törvény. Az írásba foglaló tovább nyomatékosította az igaztalanul kardot rántó tettének

¹⁸ Tóth Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához. A szt. korona eredetkérdése*. Bp., 1942. 79.

¹⁹ Intelmek: „Si eris pacificus tunc dixeris rex et regis filius...” Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 136.

²⁰ Szent István kis legendája: „...confirmato in pace regni solio...” Szent István nagy legendája: „...ut pacis [...] se fore probaret filium...” Ugyanezt átvette a Hartvik-legenda is. *Legenda S. Stephani regis maior, minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Recensuit: Emma Bartoniek. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1938. II. 395., 384., 415. A legendának e része nem önálló, közvetlenül a kardrántásról szóló törvényből került a szövegbe.

²¹ Heinrich Fichtenau: *Arenga, Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Ergbd. 18. Graz–Köln, 1957. 70.; Kurcz Ágnes: *Arenga und narratio in der ungarischen Urkunden des XIII. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 70 (1962) 342.

²² Zsigmond császár a választófejedelmekhez és a Birodalom rendjeihez, 1434. „...wir alle unfurige und unordenliche sache in demselben Riche und Deutschen landen nyderlegen und drucken und friden, recht und ordenlicheid widerumb uffrucken und gepflanzten mochten...” *Quellen zur Reichsreform im Spätmittelalter*. Ausgewählt und übersetzt von Lorenz Weinrich. Darmstadt, 2001. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Freiherr von Stein Gedächtnisausgabe. Bd. 39) 121.

²³ 1435 (decretum maius) Praefatio. „...regnum nostrum Hungariae [...] iniuriisque et dampnificationibus potentialibus in suo statu et sue quietis ac pacis amenitate disturbatum...” *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. 261.

²⁴ Kristó Gyula a törvényhelyhez írott jegyzetében egyik lehetőségként felvetette, hogy a *maiores* idősebbet, a *minores* fiatalabbat jelentene. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15) 58. Kristót Györffy értelmezése tévesztette meg, aki a vasárnapi miselátogatást elrendelő cikkely (István I. 9. tc.) szavait fordította öregnek és fiatalnak. Györffy: *István király és műve*, 186. A korai törvényekben szereplő *maiores* és *minores* kifejezések azonban kivétel nélkül, mindenütt 'előkelőt', 'magas rangút', illetve 'alsóbb rendűt', 'alsóbb rangút' jelentenek. Az I. 16. tc. fogalmazása önmagáért beszél: *maiores natu-t*, azaz „születése szerint nagyobbat” emleget, márpedig születése szerint mindenki fiatal. E szavak más törvényhelyeken: István I. 21., 35. tc., László III. 2. tc., Kálmán I. 9, 11., 12. tc. A két kifejezést összefogó *conditio* szó a *status* és az *ordo* mellett a magyarországi középkori latinság leggyakoribb szava volt a társadalmi vagy rendi csoportokra. 'conditio' szócikk. *Lexicon Latinitatis mediaevi Hungariae*. I–VI. Ed. Iván Boronkai – Ibolya Bellus – Kornél Szovák. Bp., 1983–2017. II. 273–275.

²⁵ Bartoniek Emma így fordította e részt: „avégre, hogy valakit megsebesítsen”. *Szent István törvényeinek XII. századi kézirata az Admonti kódexben*. 1988. [Hasonmás kiadás] 77. Szilágyi Loránd „másnak a bántalmazására” kifejezéssel tette át magyarra a szóösszetételt. *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I*. Szerk. Lederer Emma. Bp., 1964. 20. Kristó fordítása adta vissza legpontosabban a szöveg értelmét: „valaki sérelmére”. *Az államalapítás*, 58. A középkori fordítók a 'sért' igével fordították a *laedere* szót. 'sért' szócikk. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Bp., 1984. 'Ledere' szócikk. Lorenz Diefenbach: *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*. Frankfurt, 1857. (Reprint: 1997.)

gonoszágát, amikor azt állította, hogy „vakmerőségétől ösztönözve” (*stimulis sue audacie*) tette ezt az elkövető, amivel kétszeresen is kifejezte, hogy semmiféle igaz oka nem volt arra, hogy fegyvert fogjon másra. Ez utóbbi kifejezést harmadfél évszázad múlva azzal a formulával adták vissza az oklevélírók, hogy „saját hatalmából” (*auctoritate propria*) követte el valaki a hatalmaskodást. E szókapcsolat rendszeresen visszatérő eleme volt a panaszeveleknek, és bekerült a vizsgálatra utasító bírói parancsokba éppúgy, mint az azokra válaszul írt jelentésekbe. Még arra is találunk példát, hogy ugyanott, ahol a „saját hatalmából” kifejezés szokott állni, a Szent István-i törvényből megismert vakmerőség szóval találkozunk. 1361-ben egy szekeret és két ökröt „hatalmasul, saját meggondolatlan vakmerőségéből” hajtott el a perbe vont személy.²⁶

A kardrántó büntetésének megfogalmazását a törvény lejegyzője Máté evangéliumából kölcsönözte.²⁷ A cikkely írója nagyon körültekintően vette és alakította át a bibliai helyet, az ugyanis sem az evangéliumi intésből, sem a törvényből nem derül ki, hogy ki veszejtse el, illetve ki vágja le azt, aki kardot ránt. Azt is homályban hagyta a törvény fogalmazója, hogy ki döntsön a büntetésről. Sem a krisztusi mondat, sem a magyar törvény számára nem ez volt a lényeg. A cikkely a másnak sérelmet okozó tette és annak elkövetőjére koncentrált: ő ugyanúgy végzi, mint amilyen véget áldozatának szánt. A törvény a büntetés törvényességét és jogosságát hangsúlyozta.

A második törvénykönyv négy egymást követő rövid cikkelye tárgyal ehhez hasonló cselekedeteket.²⁸ E négy törvény azonban csak a későbbi másolatokban található meg együttesen, az Admonti kódex csupán az első kettőt közli. E két törvény semmiképpen sem tekinthető az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelye novellájának, sokkal inkább annak kivonata. Még az is elképzelhető, hogy ugyanannak a tanácsi határozatnak a kétféle lejegyzése fekszik előttünk: a magyarul megalkotott törvényt az első törvénykönyv szerzője hosszabban, a másodiké rövidebben adta vissza latinul. Az első cikkelyben csupán a *rubrum új* az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelyéhez képest: míg az az *evaginatio gladii*ről, ez a *iudicium gladii*ről szól. A törvény csak annyit rendelt el, hogy ha valaki karddal öl meg valakit, ugyanazzal a karddal vágják le. A következő cikkely az elsővel megegyező elv szerint határozza meg a további büntetési tételeket. A *rubrum* a testrészek megsebesítéséről beszél.²⁹ A törvény szövege csupán büntetést tartalmaz: ha valaki másnak a szemét, lábát vagy karját megsebesítené a kardrántás során, hasonló sebet szenvedjen a saját testén. A két cikkely szorosan összetartozik: mindkettő a *talio* elvének legklasszikusabb megfogalmazása, mindkettő a kardrántással kapcsolja össze, mind-

²⁶ „...duos boves cum curru potentialiter abstulisset sua audacia propria temeraria...” *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I-II. Szerk. Nagy Gyula. Bp., 1887–1889. I. 322.

²⁷ „Omnes enim qui acceperint gladium gladio peribunt.” Mát 26,52. Egy ó- és egy újszövetségi hely hasonlóképpen fogalmaz: „...quicumque effuderit humanum sanguinem fundetur sanguis illius...” Ter 9,6., „...qui in gladio occiderit oportet cum gladio occidi...” ApCsel 13,10.

²⁸ István II. 12–15. tc. Hadik e cikkelyeket is elemezte: Hadik: Bosszú, 168.

²⁹ Bartoniek és Kristó egyformán sértésről és sebesítésről beszél, míg Szilágyi testconkításról. Szilágyi fordítása a négy törvénycikk egymást kiegészítő értelmezésén alapszik. *Admonti kódex*, 87.; *Szöveggyűjtemény*, 26.; *Az államalapítás*, 74.

kettő ugyanúgy teszi ezt, ahogy az első törvénykönyvben is láthattuk: sem a büntetés kirovója, sem pedig végrehajtója nincs megnevezve.³⁰

A két, csak a későbbi gyűjteményekben található cikkely különbözik az első kettőtől, azonban akárcsak azok, ezek is szorosan összetartoznak. Továbbra is a kardrántásról van szó, a kifejezés a II. 15.-ben szerepel is, azonban a II. 14.-ben a szöveg írója megelégedett csak a kard említésével. E szerint, ha valaki úgy sebesítene meg karddal valakit, hogy az sebesüléséből felgyógyulna, a gyilkosságra vonatkozó elégtételt (*homicidii compositionem*) fizesse meg a megsebesítettnek. A következő törvény szerint, ha a kardrántás során nem történne sebesülés, akkor a gyilkossági elégtétel felét kell megfizetni. A 14. és 15. cikkelyben nemcsak az elégtétel főnév fordul elő, hanem mikéntje is. A tettesnek ennek lerovásával kellett kiegyeznie (*componat*) a megsebesítetttel, illetve ezzel kellett megváltania (*absolvat*) magát. A felek tehát kiegyeztek egymással, vagy a bíróság előtt, vagy azon kívül – mindkettőre százával találunk adatokat a késő középkori forrásokban –, itt azonban az egyezés nem jelentett szabad egyezkedést, a tettesnek szabott büntetési tételt kellett lerónia. A kardrántásról szóló cikkelyeket együttesen kell szemlélnünk, hogy rekonstruáljuk az erőszakos tettek után következő korabeli eljárást. Az áldozat vagy rokonai először megpróbálták kiegyezni a másik féllel, majd ha ez nem sikerült, királyi bíróhoz fordultak, aki a régi magyar nyelven forbátnak nevezett szemet szemért, fogat fogért-elv alapján hozott ítéletet a bűnös fölé. Mint látni fogjuk, ugyanez volt a későbbi eljárás rendje is.

A kardrántásról szóló mondat igazi értelmét akkor találjuk meg, és akkor tudjuk elhelyezni a későbbi bírói gyakorlatban, ha nemcsak a törvények szövegei között kutakodunk. A törvénykönyveken kívül még két forrása van Szent István törvényhozásának: Kálmán első törvénykönyve, ahol megemlítenek egy István által hozott – egyébként ismeretlen – törvényt a vásárvámokról,³¹ valamint Szent István legendái, amelyek négy törvény említését tartották fenn. E négy cikkely mindegyike megtalálható a ránk maradt gyűjteményekben. A kisebb legenda a minden tíz falu által építendő templom parancsát tartotta fenn, a nagyobb pedig azt, hogy senki más földjét meg ne támadja, ellenfelét ne bántsa, illetve az árvákat és az özvegyeket ne sanyargassa. Mindegyik említést pontosan megfeleltethetjük egy-egy törvénycikknek, az elsőt a házfeldúlásról, a másodikat a kardrántásról, a harmadikat az özvegyek, árvák elnyomásáról szóló törvénynek. Hartvik püspök kis változtatásokkal a nagyobbik legendának ezt a részét áttemelte művébe.³²

A valószínűleg István király szentté avatása előtt készült nagyobbik legenda által kiemelt három cikkely közül kettő a későbbi hatalmaskodásokkal kapcsolatos. A legenda írója nem véletlenül e törvényeket tartotta fontosnak. Ő nem életrajzot írt, nem a király minden tetteről és törvényhozásáról akart beszámolni, hanem csak arról, amelyek alkal-

³⁰ Tringli István: 'talio' szócikk. KMTL 659.

³¹ Kálmán I. 34. tc.

³² Kisebbségi legenda: *Legendae sancti Stephani*, 396. 12–16. sor. A vonatkozó törvényhely: István II. 1. tc. Nagyobbik legenda: uo. 384. 7–15. sor, Hartvik-legenda: uo. 415. 1–12. sor. A vonatkozó törvényhelyek: István I. 35., 16., 26. tc. Érszegi Gézának a legendák 1980-as évekbeli magyar fordításához készült egyik jegyzete a tizedfizetési kötelezettséget is idesorolja, ez azonban tévedés: a legendák csak Pannonhalma és Székesfehérvár egyháznak tizedkiváltságairól szólnak. *Árpád-kori legendák és intelmek*. Vál. Érszegi Géza. Bp., 1983. 189.

masak voltak arra, hogy István király szentségét bizonyítsák.³³ Könyörületesség (*misericordia*) és kegyesség (*pietas*) voltak az általa felvázolt portré vezérlő eszméi. Ebbe pedig e törvények tökéletesen beleillettek, szinte egységet alkottak: megtiltották mások elnyomását. Az idézett törvények feleltek meg tehát leginkább a szerző királyeszményének. A legenda írója biztosan olvasta István király törvényeit, hiszen a legenda szövegében ugyanazok a szavak ismétlődnek, mint a ránk maradt törvénygyűjteményekben. Csakhogy ezek a rövid említések némileg el is térnek a törvény szövegétől. Két – ma már eldönthetetlen – variáció lehetséges. A legenda írója előtt a törvénynek egy olyan szövege volt, amely szó szerint tartalmazta az általa leírtakat, vagy pedig az általunk ismert szöveggel közel azonos példányt olvasott, amelyet azonban a maga módján értelmezett. Értelmezése azonban kortárs értelmezés: ő birtokában volt azoknak az információknak, amelyekkel e rövid törvényeket alkalmazni tudták a 11. század világában. Számunkra mindegy, akár a törvényhozó, akár a másfél-két generációval később élt író szólalt meg a legendák szövegében, a törvényekhez képest a hatalmaskodás-szerű cselekedetekről új információkat közölt.³⁴

A legenda szerzője így írta le a kardrántásról szóló cikkelyt: törvényes vizsgálat nélkül (*sine iudicii examinatione*) senki ne okozzon ellenfelének kárt, vagy ne okozzon neki sérelmet. A legenda szövege megerősíti, amit a törvénykönyv cikkelyénél már elmondunk: csak a más sérelmére vagy kárára történő kardrántást tiltotta meg a törvényhozó. A legenda ellenfélről, ellenségről (*inimicus*) beszél, aki ellen megengedett az erőszak. Ellenfél úgy lett valakiből, hogy előtte olyan kárt okozott a másinak, ami törvénytelen. A törvénytelen cselekedet tehát kiválthatta a törvényes erőszakot. A legenda írója e pár szavas kiegészítésével biztos kulcsot adott az egy évezreddel későbbi olvasó számára a kardrántás büntetésének értelmezéséhez: a sértett fél csak azután ölhet meg ellenfelét, ha a vizsgálat bebizonyította bűnösségét. Nem a sértett vagy rokonainak belátására volt tehát bízva a kardrántó megbüntetése. Nem a nemzeti bosszút engedélyezte a törvényhozó, hanem egy törvényes eljárás keretein belül hozott ítélet végrehajtását.

A legenda nem az ítéletből, hanem a vizsgálatból vezette le a pereszesen végrehajtható testi büntetést. Ez teljesen megfelel a 13–14. századi bírói oklevelekből megismert eljárásnak. Vizsgálat alatt nem az előzetes, csupán a panaszt vagy annak ellenkezőjét igazoló tanúbizonyítást (*humanum testimonium*), nem is az Árpád-kor legvégétől elterjedő, csupán a panaszt igazoló vizsgálatot (*inquisitio*) kell értenünk, hanem az úgynevezett végső bizonyítást, melyet a tanúbizonyítás mérlegelése után ítélt meg valamelyik félnek:

³³ Nagyobbik legenda: *Legendae sancti Stephani*, 387. 3. sor. Ugyanezt hosszabban Hartvik is átvette. Uo. 420. 5. sor. Hasonló gondolat a kisebbik legendában: uo. 393. 3. sor. Thoroczkay Gábor: Szent István legendái. In: *István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2013. 28–35.

³⁴ Tóth Zoltán tévesen feltételezte, hogy e három cikkely idézése nem a törvénykönyvből, hanem egy, az Egbert-ordóhoz közel álló szertartáskönyv királyi ígéreteiből származna. Az ordó és a legenda szövegének összevetése ezt egyértelműen cáfolja. Tóth, hogy feltételezésének nagyobb súlyt adjon, önkényesen és tévesen interpretálta a legendában említett második törvényt. A legenda szövegét nem helyezte sem a törvény, sem az ordó mellé, mert ez aláasta volna ötletét. A szertartás, a törvények és a legenda csupán hasonló gondolatvilágban keletkeztek. Tóth: *A Hartvik-legenda*, 81.

próbát, esküt vagy párbajt.³⁵ Ezek kimenetele eldöntötte a pert, hacsak nem történt a bizonyítás során valamilyen alaki hiba, akkor az ítéletet ennek alapján kellett meghozni. Ez után már azt is könnyen megmagyarázhatjuk, hogy István második törvénykönyvének kardrántásról szóló cikkelye fölé miért a „kard ítéletéről” címet írta az Admonti kódex szövegének összeállítója. Ugyanarról van szó, csak más megfogalmazásban: a törvény fogalmazója szerint az ítéletből (*de iudicio*) fakad a kardrántó büntetése. A cikkelynek ez a *rubruma* azt is mutatja, hogy a legenda írója nem értette félre a fél évszázaddal korábbi törvénytöveget, nem későbbi okoskodással toldotta meg a cikkelyt, hanem sokkal rövidebben, de így értette azt a második törvénykönyv szövegezője is. A kardrántásról szóló cikkelyeknek csak a megfogalmazása rövid, valójában azonban egy hosszadalmas és jól kialakult eljárás rejlett mögöttük, melynek csak egyes részeit foglalták írásba.

A kardrántás és a hatalmaskodás büntetése

Sem magát a kardrántást, sem a kard emlegetését nem kell szó szerint értenünk. A kard a középkorban mindenféle fegyver szimbóluma volt, itt pedig az erőszakos cselekedetet jelentette, bármivel is követték el. A név nem egyetlen cselekedetet jelentett, hanem többfélét. Ideértették még az olyan tetteket is, amelyek során személy elleni erőszak nem történt, legalábbis nem sebesítettek meg senkit. A kardrántásnak tehát a királyság első századában valószínűleg volt egy elvonatkoztatott, több tettet összefoglaló jelentése, ami azonban nem volt olyan széles, mint a hatalmaskodás 14. századtól kezdve meggyökereedett jelentése. Onnantól kezdve ugyanis a birtokfoglalás akkor is hatalmaskodásnak számított, ha a foglalás során semmiféle erőszak nem történt. Ebben a korai időszakban azonban egészen bizonyosan nem értették bele a törvénytelen birtokfoglalást, a házak feldúlását pedig csak részben. Ezekre, mint látni fogjuk, külön törvényeket alkottak, azaz külön szokások vonatkoztak rájuk. A középkori jog nem szigorúan megkonstruált alá-fölle rendelt kategóriákban gondolkodott, hanem egymás mellett élő és részben egymást lefedő szokásokban.³⁶ A későbbi évszázadok szóhasználatából kikopott a kardrántás 11. századi fogalma, a hatalmaskodások során sokféle cselekményt emlegettek, önmagában a kardrántást azonban nem. Ezután, ha szóba került a kardrántás, azon már csak a kardnak a hüvelyből való kihúzását értették. A törvény szóhasználatát a kora újkorban sem tudták jól értelmezni. A Szent István néhány törvényét 1565-ben lefordító Veres Balázs törrel való emberölésnek magyaráította a kard kirántását.³⁷

³⁵ Hajnik Imre: *A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar perjogban*. Bp., 1881.; Uő: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 280.

³⁶ Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. *Történelmi Szemle* 29 (1986) 197–218., 214.

³⁷ A 16. század második felében egyszerűen emberölésként értelmezték a 11. századi törvényhelyet. Szent István második törvénykönyve 16. cikkelyének még a *rubrumát* is megváltoztatták: „De homicida, azaz az emberölésről” címet írták föléje. „Törrel ki embert ölend, ugyan azon törrel megöléssék!”- szóló Veres

Ha a jogtalanul erőszakot használókkal szembeni fellépést akarták megokolni, Máté evangéliumának mondatát máshol is elővették. Nicolaus Cusanus 1433/34-ben terjesztette a bázeli zsinat elé reformtervét. Ebben többek között azt javasolta, hogy alkossanak végzést arról, hogy senki ne foglalhassa le hatalmasul (*violenter*) más jószágát, bármilyen oknál fogva saját hatalmából (*propria auctoritate*) – ezzel az önhatalmú *arrestatiót* és *represszáliát* akarta megszüntetni –, sem pedig az illetőnek és övéinek ne okozhasson kárt a *Fehde* kinyilvánításával. Aki ilyet követ el, annak úgy kellene bűnhődnie, mint a tolvajoknak és a latroknak. Mivel – mondta – aki saját hatalmából (*propria auctoritate*) ragad kardot, az kard által vész el.³⁸ Cusanus terve a *Fehde* megszüntetését jelentette volna. Az önhatalmú *represszáliát* és a *Fehdét* a Birodalomban a középkor végén ugyanazzal az indoklással akarták megszüntetni, mint amire négyszáz évvel korábban Magyarországon hivatkoztak a kardrántás büntetésekor.

A kardrántásról szóló rendelkezés, illetve rendelkezések tovább élését látszólag hiába keressük a 13. században a hatalmasul elkövetett tettekért kirótt büntetésekben. Eleinte csupa olyan ítélettel találkozunk, ahol kártérítést kellett fizetnie a birtokok feldúlóinak. Ezekben az ügyekben azonban nem történt haláleset – legalábbis az ítéletlevél nem szól róla –, csupán felperzselték vagy feldúlták a birtokot.³⁹ Ha azonban a dúlást gyilkosság is kísérte, teljes birtokelkobzásra ítélték a tettet.⁴⁰ 1300-tól kezdve találkozunk a kettős ítélet kimondásával. Ettől fogva a bírák nem foglalkoztak azzal, történt-e gyilkosság vagy más erőszakos cselekedet, a hatalmaskodót – most már némi egyszerűsítéssel ugyan, de használhatjuk e szót – egyrészt minden birtoka elvesztésére, másrészt személyére nézve is elítélték.⁴¹ A sorrend szinte mindig ez volt: előbb a birtokok elvesztését, aztán a személyre szabott büntetést mondták ki. A birtokok kétharmad részben a bírónak, egyharmad részben a pernyertes félnek jutottak. A büntetés kiszabásakor nem mérlegeltek a tett súlyát.⁴² Ha a hatalmaskodást egy olyan birtok miatt követték el, amelyet a pernyertes fél magának követelt, akkor azt kivették e felosztás alól, és teljes egészében a

Balázs fordítása. *Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk, a Werbewczy Istwan decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek, magyarra fordított.* Debrecen, 1565. (Reprint: 1991.) 8^v.

- ³⁸ Nikolaus von Kues: *Concordantia catholica*. Auswahl aus Buch 3 (1433/34). In: *Quellen zur Reichsreform*, 184.
- ³⁹ 1220 k. *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) I. 92. sz. (167–168.) (*Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. – Regesta palatinorum et vices gentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk. Szócs Tibor. Bp., 2012. [= RP] 20. sz.); 1248. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 200014. (RP 76. sz.); 1266. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. (= CD) IV/3. 322. (*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsai Iván. Bp., 1923–1987. 1502. sz.); 1276. CD V/2. 366–367.; 1279. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. VI. 170. sz. (238.); 1279. RP 196. sz.
- ⁴⁰ 1283. ÁÚO IX. 251. sz. (353.); 1300. ÁÚO X. 254. sz. (382–387.)
- ⁴¹ 1300. ÁÚO X. 252. sz. (379–380.); 1302. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (= MNL OL DL) 90461. (*Anjou-kori oklevéltár*. I–. Szerk. Almási Tibor et alii. Szeged–Bp. 1990–. [AOKI] I. 210., 211. sz. [134.]), 1304 k.: MNL OL DF 200769. (Veszprémi regeszták 29. sz.) Ez utóbbi esetben az ítélet ugyan enyhébb volt, de a bírák azzal fenyegették meg az elítélteket, hogy „in personis et possessionibus” büntetik meg őket.
- ⁴² A mezei lefoglalási ügyekből keletkezett perekben is ezt az ítéletet hozták. 1330. *Anjou-kori okmánytár* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. II. 431. sz. (501–505.); 1340. *Codex diplomaticus regni Croatiae*,

pernyertesnek adták.⁴³ Ez azonban csak elv volt, mert ha nagy ritkán el is jutott idáig egy ügy, kiegyezésre még az ítélet kihirdetése után is sort lehetett keríteni. Ha ez sem történt meg, a rokonok és szomszédok kiválhatták a lefoglalt birtokokat, így azok legalább a nemzetség számára nem vesztek el. A személyre szabott büntetést főbenjáró ítéletnek (*sententia capitalis*) hívták, e kifejezés azonban csak 1320 körül szilárdult meg.⁴⁴ Habár az ítélet megfogalmazásakor a főbenjáró ítéletet és-sel kapcsolták össze a jószágvesztéssel, vagylagos ítéletről volt szó.⁴⁵ A főbenjáró ítélet felhatalmazta a pernyertest – szinte majd minden esetben a felperest –, hogy az ország területén bárhol elfoghassa ellenfelét, és végrehajthassa rajta az ítéletet.⁴⁶ Hogy mit hajthat rajta végre, arról az ítéletlevelek hallgattak. Több évszázad nem túl nagy számú végítéletei között szinte egyáltalán nem találkozunk azzal, hogy valakit hatalmaskodásért kivégeztek volna. Az ítélet után nem a hóhér pallosa lebegett az elítélt feje fölött, hanem a pernyertes fél magánvégrehajtásának lehetősége. Az ítélet kihirdetését követően az elítéltet a bíró lefogathatta, és három napig magánál tarthatta, hogy egyezzen ki a pernyertessel, és csak ha ez nem sikerült, adta át a pernyertes kezébe, hogy az lefejezhesse, vagy másként megbüntesse.⁴⁷ Ez azonban aligha állt érdekében a per győztésének. Ha ugyanis ellenfelét lefejezte, akkor az elítélt birtokaiból a pernyertes semmit sem kapott, és a bírónak is csak jelentéktelen töredék jutott. A kettős büntetés a gyakorlatban mindig jószágvesztést jelentett, amelyet azonban a legtöbbször utólag kegyelemmel és egyezséggel simítottak el. Az új, kettős büntetés mindenképpen, a felperest, az alperest és a bírót is arra szorította, hogy érjék el az egyezséget.

E kettős büntetés jelentősen különbözött a régítől. A hatalmaskodás történetének első, viszonylag pontosan megragadható fordulópontját jelentette ennek bevezetése. Egy ilyen újítást nagy valószínűséggel királyi rendelettel, törvénnyel vezettek be, amely azonban nem maradt ránk. Jelentőségét mutatja, hogy a hatalmaskodás büntetése ehhez képest a 19. századig jelentősen már nem változott meg. A különböző tettek közös büntetéséből született meg a közös elnevezés és fogalom: a hatalmaskodás. A büntetés bevezetése azonban nem jelentette az addig szinte teljesen magánjogi módszerekkel megítélt hatalmaskodások kezelésének büntetőjog felé való elmozdulását. Arra még évszázadokig várni kellett.

A kettős büntetés bevezetése nem jelentett szigorítást. Épp ellenkezőleg, célja az volt, hogy mindenképpen békés útra terelje a gyakran évekig elhúzódó, kölcsönös erőszakos-

Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adja] Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. X. 406. sz. (576–578.); 410. sz. (582–584.)

⁴³ 1339. MNL OL DL 58504. (AOKl XXIII. 556. sz. [263.]); 1340. MNL OL DL 12809. (AOKl XXIV. 736. sz. [334–335.]).

⁴⁴ 1320. MNL OL DL 40389. (AOKl V. 866. sz. [332–333.]); 1322. MNL OL DF 201007., 201008., 201010.; 1323. MNL OL DL 96097. (AOKl VII. 19. sz. [18.])

⁴⁵ Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 1946. 383.

⁴⁶ 1323. „...ipsum [az alperest] [...] ubicumque et apud quemcumque per ipsum comitem Nicolaum [a felperes] inventus fuerit capitali sententia decrevimus puniendum...” MNL OL DL 101660. (AOKl 178. sz. [88–89.]); 1339. „...decrevimus ut ubicumque et apud quemcumque ac quantumque per ipsum Valentinum filium Morthunus intra terminos regni Hungarie inventi fuerint, absque strepitu iudiciario debite capitalis sententiae vindicata non evadent...” MNL OL DL 58504.

⁴⁷ *Tripartitum*, II. 55.

sággal kísért vizályokat. Nem volt új sem a birtokvesztés – melyet nagyon ritkán hajtottak végre –, sem pedig a főbenjáró ítélet. Az eddig is ott lebegett a hatalmaskodók feje fölött a Szent István-i törvény kardrántás büntetésének formájában. A bíró szigorúan kezében tartotta az egész eljárást. Verbőci István még évszázadokkal később is hosszasan fejtegette, hogy a pernyertes fél saját hatalmából – *propria sua autoritate* írta, tehát ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel a panaszosok keseregtek az ellenfeleiktől elszenvedett erőszak felett – nem tartóztathatja le az elítéltet, hanem csak a bíró emberének segítségével, és saját házában nem tarthatja fogságban, hanem a bírónak kell átadni, hogy az szorítsa rá a kibékülésre.⁴⁸ A több évszázados tapasztalat által kiérlelt szokásokat olvashatjuk nála, melyekkel még az újkor hajnalán is kordában kellett tartani a győztes felet, no, nem azért, nehogy eszébe jusson a kardrántás büntetésének ősi szokását gyakorolni, hanem azért, nehogy erőszakkal egy olyan előnytelen egyezsége kényszerítse az elítéltet, ami idővel újabb vizály magját vethetné el.

A kettős büntetés bevezetésének lett még egy következménye. Alig egy generációval később, az 1330-as években az ítéletlevelekben megjelent a különböző erőszakos cselekmények egységes minősítése. Ettől kezdve az elítélteket nem a külön-külön felsorolt, néha egészen egyedi cselekményekért ítélték el, hanem egységesen hatalmas tettért. Újabb évtizedek múlva ebből aztán kialakult, hogy a bíróság hatalmaskodás tényében találta elmarasztalandónak a hatalmaskodókat, azokat, akik bizonyítottan hatalmas tetteket követtek el. A I. Lajos kori kúriai szóhasználatban már elvált egymástól a hatalmas tett (*actus potentiarius*) és a hatalmaskodás ténye (*factum potentiale*). Ez a szóhasználat és fogalmi megkülönböztetés a Zsigmond-korban a magyar jogi írásbeliségben teljesen elterjedt. A modern büntetőjogból kölcsönzött szóval tényállásnak nevezhető – de azzal nem azonos – fogalmak lassan honosodtak meg. Ennek bevezetéséhez biztosan nem kellett törvény, elég volt hozzá a kúria bírósági gyakorlata és az azt írásba foglaló bírói kancellária fogalomalkotásának, valamint szóhasználatának változása.⁴⁹

A kardrántásról szóló cikkely tehát a hatalmaskodásért kirótt, a 13. század végétől kezdve ismert főbenjáró ítélet korai megfogalmazása. A főbenjáró ítélet nem 13. századi újítás, hanem a magyar jog egyik legősibb szokása, melyet szinte bizonyos, hogy jóval István király előtt is alkalmaztak a fejedelemség korának bírái. A kardrántásért kirótt büntetés tehát nem sokban tért el attól, amit 1300 után hatalmaskodásért szabtak ki. Ezt is, azt is csak a legszigorúbb ítélet kihirdetése után, és csak az ítélet felhatalmazásából lehetett végrehajtani. A *Tripartitum* által is közölt szokást, hogy az elítéltet, azután hogy a bíró három napig fogva tartotta és nem tudta a kiegyezésre rákényszeríteni, adják át a

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Gerics József, aki az I. Ulászló kori átírásban fennmaradt Zsigmond kori datálatlan törvényt III. András korinak tartotta, az Árpád-kori anyagban a *factum potentialét* ugyan csak a 'hatalombaj' szóösszetételben találta meg, ebből azonban arra következtetett, hogy az összetételt más környezetben is alkalmazták, ráadásul ezt már ekkor is a későbbi ítéletekben használt, hatalmaskodás ténye értelemben tették. Ez azonban tévedés, e fogalomhasználat csak az Anjou-korban alakult ki. Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. *Századok* 103 (1969) 611–640., 628.

pernyertesnek, csak az Anjou-kor közepétől kezdve ismerjük.⁵⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár István király korában ne alkalmazták volna. A hatalmaskodási ítéletek zömét meg nem jelenés miatt szabták ki, vagyis az alperes be sem tette a lábát a bíró udvarába, így aztán természetes, hogy nem is lehetett elfogni. Ezért aztán nem csoda, hogy az ítéletlevelekben sokáig nem találkozunk a háromnapos bírói fogva tartással. A háromnapos lefogás, ezúttal helyesebb a latin *arrestatio* szót alkalmazni, ami egyszerre jelentette a dolgok és személyek lefogását, egyébként szintén a magyar jog legrégebbi szokásai közé tartozott. Először Szent László harmadik törvénykönyvében találkozunk vele, a tolvajokkal való bánásmód leírásakor.⁵¹ Aligha lehetséges, hogy a mezei kártételek esetén alkalmazott háromnapos *arrestatio* is csak akkor gyökerezett volna meg a magyar jogban, amikor első említéseit ismerjük.⁵² Így aztán feltételezhetjük, hogy még a háromnapos letartóztatás is hozzátartozott a Szent István kori eljáráshoz, és éppúgy megelőzte a „kard ítéletének” végrehajtását, miként később a főbenjáró ítéletét is.

Hogy nem légből kapott feltételezésről van szó, bizonyítja Szent László második törvénykönyvének a kardrántókról szóló cikkelye is.⁵³ E szerint, ha a kardrántás során gyilkosság történt, a tettest királyi ítélet (*regali iudicio*) céljából vessék börtönbe, minden birtokát osszák három felé, kétharmada a sértett rokonaié, egyharmada az elítélt feleségéé és fiaié legyen, ha azonban a birtokok 110 penzánál kevesebbet érnek, akkor az elítélt veszítse el szabadságát. Ez a törvény – akárcsak Szent István törvényei – a királyi bíróság előtt folyó eljárást írta le. Nem fogott bírák által közvetített békét, hanem az uralkodó felhatalmazásából ítélő bírók által kiszabott ítéletet foglalta írásba a törvény, csak éppen a Szent Istvánnak a kardrántásról szóló törvényében leírtaknál egy fázissal korábbi eljárásról olvashatunk itt. A bíró lefogta az elítéltet, és lefoglalta jószágainak kétharmadát. A későbbi gyakorlatban egyáltalán nem találkozunk az elítélt javainak efféle felosztásával, akkorra már, mint említettük, az elítélt elvileg összes birtokát elveszítette, a bíró és ellenfele osztozott rajta. Az azonban nagyon valószínű, hogy a 11. században sem kellett véglegesen búcsút mondani a birtokok kétharmadának, a felek még ekkor is megegyezhettek egymással. Az egyezés során azonban már senki sem érte be a szabad ember vérdíjánál, 110 penzánál kevesebbel.⁵⁴ Ha ezt a tettes nem tudta kifizetni, vagy ezzel egyenértékű birtokot nem tudott adni, akkor vagy maga került az áldozat rokonainak szolgásgáiba, vagy a szolgavásáron érte adott árat kapták meg a rokonok. Szent László kardrántásról szóló törvénye tehát jól kiegészíti a Szent István-i hasonló törvényt: az a

⁵⁰ 1341. MNL OL DL 3407. (AOKl XXV. 529. sz. [248.]) A három nap nem szerepel az oklevélben. 1351. évi 9. tc. Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 390.

⁵¹ László III. 9–10. tc.

⁵² Tringli István: *A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról*. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. 792–808., 796.

⁵³ László II. 8. tc.

⁵⁴ István I. 14. tc. A korai magyar vérdíjrendszerre lásd Tagányi: *Vázlatok*, 220.; Hadik: *Bosszú*, 153.; Györffy: *István király és műve*, 456.; Anna V. Gorizontova: *Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a középkori germán jogban*. In: *Régi és új peregrináció I*. Szerk. Békési Imre et alii. Szeged, 1993. 56–60.; Zsoldos Attila: 'vérdíj' szócikk. KMTL 725.

főbenjáró ítélet, ez a birtokvesztés előzményét foglalta írásba. A 11. században tehát kisebb eltérésekkel ugyan, de már szokásban volt az Anjou-kori forrásokból megismert büntetés, és ennek kiszabásának eljárása.

Ezek ismeretében közelebb jutunk a 11. századi törvények megszületésének körülményeihez. A királyi tanács tagjai jól ismerték a gyilkosságért járó büntetések különböző fokozatait, nevezetesen azt, hogy először azt a vérdíjat szabják ki a bírák, amelyben a feleknek korábban meg kellett volna egyezniük, és csak miután ezt nem fizette meg a támadó, rendelik el birtokai kétharmadának elkobzását vagy a kivégzését, és adják át a sértettnek vagy rokonainak. Nem egy egybefüggő eljárást írtak azonban le, hanem különböző cikkelyekben beszéltek a gyilkosságért fizetendő vérdíjról és a kardrántás kétféle büntetéséről, ez utóbbiról úgy, hogy jó fél évszázad választotta el a két szokás lejegyzését. Az egyes szokások törvénybe foglalását minden bizonnyal a gyakorlat kényszerítette ki. Nem István király vezette be a kardrántás büntetéséül a később főbenjárónak nevezett ítéletet, nem László király egészítette ki ezt utóbb a birtokelkobzással, hanem a fogósabb ügyek szorították rá a királyi tanácsot arra, hogy törvényként hirdessék ki a legfontosabb szokásokat. Mivel azonban sokan ismerték az eljárás menetét, és tudták, hogy a szűkszavú cikkelyekben foglaltaknak hol a helyük benne, ezért még utólag sem törekedtek arra, hogy egybecsiszolják a törvényeket. Az értelmes emberek a szokásokat úgyis fejben tartották, a világiak túlnyomó része olvasni sem tudott, így ők nem is szorultak arra, hogy írott törvényeket lapozgassanak.

Szent István kardrántási törvénye megfogalmazójának kapóra jött egy, a korabeli latinságban jól ismert fordulat, amely nagyon egyszerűen írta le a büntetést és annak a sértett, helyesebben a pernyertes fél általi végrehajtását. A kardrántásról szóló cikkelynek a két törvénykönyvben történt némileg különböző megfogalmazása, a nagyobbik István-legendának a cikkelyről szóló leírása azonban értelmezhetővé teszi, és segít beilleszteni az egyes tényeket az eljárás folyamatába. A 13. századi kettős büntetés bevezetése tehát középkori értelemben vett reform volt: sokkal inkább visszatérés a korábbi intézményekhez, semmint újítás.⁵⁵ A bíróságok régtől fogva többféle büntetést szabtak ki az erőszakos cselekedetért: először, a cselekménytől függő nagyságú vérdíjat, és ha ezt az elítélt nem fizette meg, mondták ki rá a birtok egy részének elvesztését vagy a „kard ítéletét”, melyet a pernyertes hajtott végre. Említéseik többnyire azért hiányoznak a 13. századi ítéletlevelekből, mert idáig nem jutottak el az ügyek, időközben megtörtént az egyezés, vagy beérték a birtok elkobzásával.

Az Árpád-kor végén bevezetett kettős büntetésben két dolog volt valóban új: egyrészt ettől kezdve nem nézték, hogy ki mit hajtott végre, és egységesen birtokvesztésre és főbenjáró büntetésre ítélték a hatalmaskodókat, másrészt a két ítéletet nem külön-külön, hanem egyszerre hirdették ki. A hatalmaskodás fogalmának megjelenése egységesítette a büntetést, a bírák a hatalmaskodás előzményének a kardrántást tekintették, annak büntetését alkalmazták minden más esetben is. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy

⁵⁵ Hajnik hibásan, teljes újításként írta le az eljárást. Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 391.; Fritz Kern: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Basel, é. n. 38.

mindez csupán elvi lehetőség volt. Az ügyek túlnyomó része el sem jutott a bíróságokig, mert a felek fogott bírák segítségével atyafiságosan kiegyeztek egymással, vagy a per során kötöttek békét, és csak néhány olyan eset fordult elő, hogy az ítélet után egyeztek ki. A kettős büntetés bevezetése visszaszorította ugyan az önhatalmat, de továbbra sem vette el a hatalmaskodás kárvallottjától és a per nyertesétől az erőszak lehetőségét. Az ítélet végrehajtása továbbra is az ő dolga volt. A főbenjáró ítélet magánvégrehajtását még a 14. században is sokfelé látjuk érvényesülni. Egyszerű hatalmaskodás esetén ugyan nem találtam rá példát, a büntettekért kiszabott halálbüntetést azonban rendszeresen a sértett vagy rokonai hajtották végre.⁵⁶ A magánvégrehajtás fél évezreden keresztül fennálló hagyomány volt tehát: István király törvénye ezt fejezte ki az „ugyanazzal a karddal öljék meg” szófordulattal, és ezt őrizte meg Verbóci is, amikor leírta a megátalkodott főbenjáró ítélettel sújtottak átadását ellenfelüknek.

A dűlás

A kardrántás nem foglalta magában az összes olyan cselekményt, amelyet a 13. században hatalmaskodásnak hívtak. Szent István első törvénykönyvének 32. cikkelye a házak (*mansio*) felgyújtásának büntetéséről intézkedett. Aki ezt tette, annak az épületet helyre kellett állítani, elégtételt kellett nyújtania mindazért, ami elégett, ezen felül 16 tinót kellett fizetnie.⁵⁷ Ez a törvény – akárcsak az ezt követő, a házak megtámadásáról szóló – megtalálható az Admonti kódexben és a *Corpus Juris Hungarici* alapjául szolgáló későbbi másolatokban is. Mindkettőhöz hasonló rendelkezéseket ismerünk más, korábbi, nyugati törvénykönyvekből.⁵⁸

A károkozás természetes logikájához hozzátartozott, hogy valakinek a jószágát nem egyszerűen kirabolták, hanem meg is semmisítették. Ezt a legegyszerűbben úgy lehetett megtenni, ha tűzzel pusztították el. A faszervezetű, faberendezésű, zsúppal, náddal, fával fedett házak korában, melyekhez szénával, szalmával, gabonával, tűzifával megrakott tároló helyiségek vagy épületek csatlakoztak, mi sem volt egyszerűbb ennél.

Az ellenség területén végrehajtott gyújtogatások emlékét őrzi a tűzzel-vassal szófordulat. A hatalmaskodásokhoz hasonló német *Fehdék* egyik leggyakoribb kísérő cselekménye a gyújtogatás volt. A késő-középkori Fehde-levelek (*Absagebriefe*) – melyek kötelező kellékei voltak a szabályos *Fehdék*nek – állandó fordulata volt, hogy az ellenségeskedés meghirdetője kinyilvánította, hogy ellenfele jószágait rablással és gyújtogatással (*mit raub und brand*) fogja pusztítani.⁵⁹ A falvak felperzselése a *Fehdék* és az országok közti háborúk rendszeres gyakorlata volt. Albert brandenburgi őrgrófnak (1471–1486) tulajdonítják azt

⁵⁶ Tringli István: Jagelló kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69 (1998) 3–31., 12.

⁵⁷ István I. 32. tc.

⁵⁸ Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 41.

⁵⁹ Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*. 2. Aufl. Brunn–München–Wien, 1942. (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien 1) 83.

a sokat idézett mondást, mely szerint a tűz éppolyan dísze a háborúnak, mint a *Magnificat* az esti ájtatosságnak.⁶⁰ A német parasztok által végrehajtott, Fehde-számba menő károkozások legjellemzőbb tette egészen a modern kor hajnaláig a gyújtogatás volt.⁶¹ Az újkori büntető törvénykönyvekben a gyújtogatást ezért tartották különálló bűncselekménynek. Csak a polgári korban indokolták ezt azzal, hogy közveszélyessége miatt van szükség arra, hogy külön büntetési tételt szabjanak ki erre.⁶² A későbbi magyar hatalmaskodásokban azonban – különösen, ha a *Fehdekkel* hasonlítjuk őket össze – jóval kevesebb gyújtogatással találkozunk.⁶³

A törvény írásba foglalója itt is kiemelte a gyújtogató szándékát: az ellenségeskedésekből (*per inimicitias*) elkövetett tetteket sorolta ide. Ebből arra is következtethetünk, hogy létezetett jogos gyújtogatás is. Az elkövetőnek egyrészt a kárt meg kellett térítenie, másrészt a szabott büntetést kellett lerónia, ami független volt mind az elkövető, mind a károsult rendi-társadalmi állásától.⁶⁴ Ezt a büntetést nem ismerjük a 13. századi gyakorlatból, annál inkább a kártérítést, mint már mondtuk, a birtokdúlások többségénél ezzel büntették a dűlőkat.

István első törvénykönyvének utolsó cikkelye szoros összefüggésben áll a kardrántásról szóló törvénnyel: tartalmilag kiegészíti azt, és szövege is visszautal rá. A *rubrum* a házak megtámadásának tárgyalását (*de invasione domorum*) ígéri olvasójának. Első sorai alig térnek el a kardrántásról szóló határozatétól. Ez is egy általános indoklással kezdődik, amely a nagyobbak és kisebbek – láttuk már, ezt társadalmilag kell értenünk – közti erős békét (*firma pax*) és egyetértést (*unanimitas*) kívánva mondja ki a tiltást: ne merjen senki

⁶⁰ „Das Feuer ziert den Krieg, wie das Magnificat die Vesper.” Julius Wilhelm Zinkgraf’s scharfsinnige Sprüche der Teutschen, *Apophtegmata* genannt. Mannheim, 1835. 126.

⁶¹ Regina Schulte: *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts Oberbayern 1848–1910*. Hamburg, 1989. 44.; Christine Reinle: *Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadeliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern*. Wiesbaden, 2003. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 170) 260.

⁶² Az 1532-es Carolinában a 125. § foglalkozik vele. *Das Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532. (Carolina)*. Hg. Gustav Radbruch. Stuttgart, 1975. 6. Aufl. A Csemeghy-kódexben: 1878. évi 5. tc. 422. § Az 1961-es Btk.-ban már nem önálló cselekmény, hanem a közveszélykezés része lett. 1961. évi 5. tv. 190. §

⁶³ István Tringli: *Mittäter oder Anstifter? Die Rolle der Helfer bei den Fehdehandlungen im spätmittelalterlichen Ungarn*. In: *Fehdehandeln und Fehderuppen im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*. Hg. Mathis Prange – Christine Reinle. Göttingen, 2014. 167. A magyar városi jogok, a selmeci, a szepesi, a budai és a tárnoki jogkönyv az alsóbb néprétegek büntetteiben azonban bevett cselekményként ismerte a boszszúból elkövetett gyújtogatást. ÁUO III. 136. sz. (213.); *Corpus statutorum Hungariae municipalium. – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Összegyűjtötték, felvilágosító jegyzetekkel ellátták: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1890. II/2. 18.; *Das Ofner Stadtrecht*. Hg. von Karl Mollay. Bp., 1859. (Monumenta historica Budapestinensia 1) 276. sz. (152.); Štefánia Mertanová: *Ius tavernicale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.)*. Bratislava, 1985. 30–33. § (187–188.). A tárnoki jog latin verzióiban a 81–84. § *Codex authenticus iuris tavernicalis statutarii communis*. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Buda, 1803.

⁶⁴ A továbbiakban szinonimaként, néha felváltva, néha együtt használom a két jelzőt. A társadalmi kifejezés a középkorban megtevesztő lehet, hiszen manapság ez alatt vagyoni különbségeket értünk. A rendi szó a korai középkorban csak akkor okozhat gondot, ha összekapcsoljuk a rendiséggel, mint hatalmi rendszerrel.

a másakra támadni (*invadere*). Itt is egy újszövetségi idézet támasztja alá a rendelkezést.⁶⁵ A támadót itt is minősíti a szöveg, ezúttal megátalkodottnak (*contumax*) nevezi.

A házak megrohanásával bátran azonosíthatjuk a falvak elpusztítását. A 13. században ez volt a leggyakrabban emlegetett hatalmaskodás-típus, sokat találkozzunk vele a 14. században is, hogy aztán fokozatosan átadja helyét a mezei és erdei lefoglalásból keletkezett hatalmaskodási panaszoknak. A 13. századtól kezdve a rombolás (*destructio*) és a pusztítás (*devastatio*) szavakkal adták vissza e tetteket. Mindegyik szó gyűjtőfogalmat jelölt, egyetlen esemény sorba tartozó cselekményeket soroltak ide, hogy pontosan mit, azt esetenként kell vizsgálni, ám csak ritkán tudjuk megállapítani. Az bizonyos, ha egy ház vagy falu kapcsán e szavakkal találkozunk, egyáltalán nem kell egy épület vagy a település teljes megsemmisítésére, a föld színéről való eltörlésére gondolnunk, ezért a ma már csak tájszóként ismert dülást választottuk megfelelőjéül.⁶⁶ E szó kellőképpen többjelentésű ahhoz, hogy visszaadja ezeknek a jogi írásbeliségben a 14. századig igen szélesen elterjedt latin szavaknak a sokféle értelmét.

A törvény szankciójának olyan új rendelkezései vannak, amelyek eltérnek az eddiektől. Itt egyetlen cikkelyen belül keveredik a Szent István-i törvénytörvények kétféle társadalmi tagolása. Az első egy rendkívül egyszerű, kétszintű felfogás, ami felső és alsó rétegekre osztotta fel azokat, akikre a törvény ki akarta terjeszteni a hatályát, a másik, némileg tagoltabb, a társadalmat három rendre bontó szemlélet. Az általános indoklásban a kettős, a büntetéseket megfogalmazó részben azonban a hármas tagolást alkalmazta a törvény.⁶⁷ Az előkelők és az alacsonyabb rendűek számára egyformán tilos volt mások házában megtámadása. A törvény megszóvegezője egy olyan bibliai fordulatot keresett ennek megokolásához, amely minden hívő egyenlőségét mondja ki. Ugyanazzal a felfogással találkozunk itt is, mint a kardrántásról szóló törvényben: a béke általános, azt mindenkinek meg kell tartania. Nem nehéz felfedezni e megokolás mögött a társadalmi gyakorlat ismeretét. Természetesen a „nagyobbaknak”, a társadalom magasabb fokán élőknek volt több erejük ahhoz, hogy rátámadjanak másokra, többnyire az alattuk levőkre, azonban az ilyesfajta cselekedetek ott sem hiányoztak.

A hármas rendi tagolás így fest e törvényhelyben: ispánok – jobbágyok (vitézek) – körendűek.⁶⁸ Az ispánok nem királyi tisztségviselőket jelentenek, hanem a társadalom felső rétegét. Az persze természetes, hogy a várak és a királyi udvarházak ispánjait túlnyomórészt

⁶⁵ „...omnes unanimes...” 1Pét 3,8.

⁶⁶ 'dülő, dúlságot tenni': *Magyar tájszótár*. Buda, 1838.; 'dülő, dúlság': Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. I–II. Bp., 1893–1901. (Reprint: 2003.); 'dülő': *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjtötte és szerk. Szamota István – Zolnai Gyula. Bp., 1902–1906.; A középkori glosszáriumok és Pápai Páriz kora újkori szótára a rablás, elnéptelenítés, prédálás szavakkal adta vissza a dülöt. 'dül, dúlás, dülő': *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Bp., 1984. A szó több jelentését a legpontosabban az erdélyi történeti szótár világította meg. 'dül', 'dúlás': *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I–XIV. Gyűjtötte, szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1975–2014.

⁶⁷ Ha eltekintünk a társadalom szolgálókra és szabadokra, valamint a már említett nagyobbakra és kisebbekre történő felosztásától, a kétszintű rendi tagolással találkozhatunk még István I. 17. tc.-ben. A háromszintű felosztást e cikkelyek tartalmazzák: István I. 15., 27., 35. tc.

⁶⁸ A továbbiakban Györfly Györgyöt követve a *miles* fordítására a magyar jobbágy és a szláv vitéz szót felváltva, egymás szinonimáiként használom. Györfly: *István király és műve*, 471.; Draskóczy István: 'miles'

a társadalmilag is ispánoknak tekintett rétegből választotta ki az uralkodó. A nemes nemzetségek rangidős férfiai még a 14. századi oklevelek is rendre ispánoknak titulálták, nemcsak az ügynevezett úri nemzetségeket, hanem mindenféle nemes rokonságét.⁶⁹

A cikkely leghosszabban az ispánok által elkövetett házfeldúlásokkal foglalkozik. Ha ugyanis egy ispán más házára tört, hogy a ház urát elveszejtse, a házat feldúlja (*dissipare*), és az akció során a védekező fél meghalna, akkor a kardrántásról szóló törvény szerint kellett bűnhődnie. Ha azonban a házat dúló ispán esett el a harcban, akkor nem kellett egyezkedni rokonaival, azaz nem kellett érte semmiféle elégtételt fizetni. Ha az ispán nem személyesen indult a ház feldúlására, hanem jobbágyait küldte oda, 100 tinóval kellett kiegyeznie a ház urával. Ha jobbágy támadott egy másik jobbágy udvarházára, házára, akkor 10 tinó volt az egyezés tétele, ha közrendű dúlta fel egy másik közrendű kunyhóját (*mansiuncula*), akkor 5 tinóban kellett kiegyezniük. A jobbágyokról és a közrendűekről szóló rendelkezésből egyenesen következik, hogy az első esetben ispáni rendű személy ispáni rendű elleni támadásáról van szó.

A törvény pontosan tájékoztat a dúlók társadalmi helyzetéről. Mindhárom rend tagjai közt megtaláljuk őket. Az önhatalmú erőszakkal tehát a társadalom minden szabad embere élt. Elsősorban azonban ki-ki csak a saját körein belül. Ezért szabályozta a törvény csak az azonos rendűek közti házfeldúlást. Alacsonyabb rangú ritkán támadott előkelő, nagy háznéppel, köztük fegyverforgatókkal rendelkező személy udvarházára. Az erőszak alkalmazói csak a legritkább esetben működtek egyedül, ehhez segítőkre is szükség volt.⁷⁰ Miként évszázadokkal később, a hatalmaskodások korában, úgy az ezredfordulón is rendszeresen előfordult, hogy az előkelők nem személyesen pusztították ellenfeleik birtokát. Segítőkről a vitézek és közrendűek által elkövetett dúlások esetén nem szólt a törvény, miként nem beszélt arról sem, mi történjen akkor, ha magasabb társadalmi állású egy alacsonyabb rangú személy házat dúlná, dúlatná fel. Az itt megszabott büntetések valójában megtámadottnak okozott károkhoz igazodtak, és megfelelték az egyes rendek lakóházaik átlagos értékének. Egy ispán házának becsértéke 10:1-hez aránylott egy vitézéhez, egy vitézé 2:1-hez egy közrendűéhez. A dúlásért kirótt kártérítés szokása, már látuk, tovább élt a 13. század bírói gyakorlatában.

Dulásért csak akkor járt ugyanaz a büntetés, mint a kardrántásért, ha emberhalál is esett, ha az nem történt, akkor beérték a kártérítéssel. László király második törvénykönyve ott folytatta a házfeldúlás tárgyalását, ahol Istváné abbahagyta.⁷¹ A törvény alkotója ugyanazt a módszert követte, mint a kardrántásnál: István törvényét pontosította. Nemcsak a módszer volt azonos, hanem az ott követett logika is. Az erőszakos házfeldúlók jószágait ugyanúgy kétharmad részben az ellenfelek kapták, egyharmaduk megmaradhatott a feleségüknek és fiaiknak, valójában azonban a vérdíj megfizetésével kiegyezhetett

szócikk. KMTL 457–458.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8) 288.

⁶⁹ Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája*. 1/2. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 134.

⁷⁰ Tringli: *Mittäter oder Anstifter*, 185.

⁷¹ László II. 11. tc.

áldozata rokonaival, és csak akkor adták el szolgának, ha a vérdíj nem telt volna ki vagyona kétharmadából. A szabad segítők fél vérdíjat fizettek, a segítő rabszolgákat pedig eladták.

A cikkely sokkal többet árul el a házfeldúlásról, mint István törvénye. Beszél arról is, hogy ilyen erőszakos tette nemcsak az azonos rendűek között kerülhetett sor. A nemesek házáinak megtámadását tárgyalja csak a törvény, ezt azonban nemesek és jobbágyok (vitézek) is elkövethették. Eltűntek azonban a közrendű szabadok a dúlók felsorolásából, annál több szó esik a szolgákról, akik természetesen részt vettek uruk tettében. Segítők azonban nemcsak a saját szolgák közül kerültek ki, másokéi közül is toboroztak olyanokat, akik e cselekmények részesei lettek. A dúlásban segédkező idegen szolgák sokszor uruk tudta nélkül, saját szakállukra vettek részt az akciókban. Nem nehéz magunk elé képzelni a helyzetet: egy falut, ahol több nemesnek vagy jobbágnak volt szolganépe, uraik azonban máshol laktak. Ilyen településen könnyű volt az idegen szolgákat rávenni arra, hogy csapatostul álljanak a dúló mellé. A késő középkor társadalma szinte egészében eltért a Szent László korabelitől, a hatalmaskodás gyakorlata azonban semmiben: rendszeresen gyűltek össze legkülönbébb jogállású segítők, köztük jobbágyok és cselédek, egy hatalmaskodó vezénylete alatt, hogy erejükkel biztosítsák a hatalmas tett sikerét.

A később hatalmaskodásnak nevezett cselekmények társadalmi gyakorlatát ismerjük meg István király második törvénykönyvének a *violentia* szó kapcsán már említett cikkelyéből is, amelynek *rubruma* az ispánok hatalmaskodásáról szól. Ha egy ispán jogtalanul (*iniuste*) vett volna el egy vitéztől valamit, arra kötelezték, hogy szolgáltatassa vissza az elvett jószágot, ezenkívül fizessen neki ugyanannyit. Az itt leírt erőszak természetesen tovább élt a későbbi évszázadokban is. Bárhogyan is hívták az ispánok utódait, ők gyakrabban hatalmaskodtak a rendi állásukat tekintve náluk alacsonyabban levőkkel szemben, mint tették azt ők velük.⁷² A büntetéssel, a kártérítéssel és az azzal azonos nagyságú bírsággal azonban a későbbiekben már nem találkozunk.

Szent István nagyobb és Hartvik által szerkesztett legendája a dúlásról is beszél: a szent király megtiltotta, hogy bárki is ellenségesen a másik földjét megtámadja. A törvénynek ez a kivonata nem közöl számunkra olyan új értelmezést, mint amelyet a kardrántással kapcsolatban tett. A kardrántás és a házak felgyújtása kapcsán már megfigyelt jelenséggel találkozunk ezúttal is: a legenda írója szerint a király az ellenséges (*hostiliter*) támadást tiltotta meg.

A birtokfoglalás

Már említettük, a 13. század végétől hatalmaskodásnak számított a birtokfoglalás. Kálmán király első törvénykönyve röviden szólt erről. Ha valakit más földjének jogtalan elfoglalása miatt vádolnának be a bíróság előtt, akkor az a sajátjából ugyanannyit adjon, mint amennyit elvett, ezenkívül fizessen büntetésképpen 10 penzát – mondta a törvény. A büntetés nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Szent István második törvénykönyvében találtunk

⁷² *Tripartitum*, I. 71. 2. §

a jobbágyok fölött hatalmaskodó ispánok esetében, csak itt még ezen felül megjelenik a 10 penza is. Hogy a bírói gyakorlat változott-e meg a század végére, vagy a rövid szövegek mellé ezúttal is további információt kellene rendelnünk, hogy biztosan értelmezhesük, nem tudjuk. A 13. századtól kezdve ismert birtokfoglalások esetében mindenesetre más büntetést látunk: ott általában beérték a birtok visszaadásával. Kálmán törvényében újra találkozunk a már látott gyakorlattal: a törvény írója bármilyen röviden is fogalmazott, ezúttal sem mulasztotta el, hogy kijelentse, a törvény a jogtalan (*iniuste*) foglalást büntette. A törvény ezúttal a bíróság által kiszabott büntetést rögzítette. Birtokfoglalási ügyekben még a kardrántásnál, házfeldúlásnál is gyakrabban kerülhetett sor fogott bírói ítéletre. Azzal azonban a cikkely nem foglalkozott.

A szomszéd és a zavaros idők

Az erőszakos tetteket végrehajtók társadalmi elemzése csak akkor lesz teljes, ha visszatérünk a kardrántáshoz. A házfeldúlás után kell ezt megtennünk, hiszen láttuk már, sok mindenben hasonló tettekről volt szó. Ki ránt kardot, ki dúlja fel a másik házát, erre ad választ Hartvik püspök legendája. Ő, amikor bemásolta – minden bizonnyal inkább diktálta – a nagyobb legendának a törvényeket kivonatoló mondatát, egyetlen szót változtatott rajta: az *inimicus* szót *vicinusra* cserélte. A mondat így új értelmet kapott: a szent király nem az ellenség bírói vizsgálat nélküli megtámadását tiltotta meg, hanem a szomszédét.

Hartvik írópultján a két korábbi legenda feküdt, azokból szerkesztette össze művét, és alkotta meg az egyszerre könyörületes és igazságos Szent István képét.⁷³ Hartviknak nem tetszett hosszabbik forrásának szóhasználata. Bármennyire is jogos az ellenség megkárosításának megtiltása, az olvasó számára nem sugallja kellőképpen azt, hogy milyen igaztalan a támadó, sokkal inkább kifejezi a királynak a kiszolgáltatottakkal szemben követett kegyességét, ha a szomszédok megtámadását tiltja el – gondolhatta. A két latin szó hangzása amúgy is közel állt egymáshoz. Hartvik azonban nem a hangzás miatt beszélt a szomszédok megtámadásáról. Ő éppolyan jól ismerte az önhatalmú erőszak napi gyakorlatát, mint olvasói, ott pedig ki más lehetett volna a leggyakrabban megtámadott ellenség, mint a szomszéd birtokos, akinek emberei, állatai sokszor készakarva tettek kárt a szomszéd földjein. E tekintetben évszázadok alatt nem változott a helyzet: a késő középkori hatalmaskodások jelentős részét is szomszédok követték el egymás rovására. A szomszéd egyszerre volt áldás és átok. Ha a szomszédokról van szó, a középkori magyar forrásokban sajátos kettősséget figyelhetünk meg. A szokásokat közvetítő normaszövegekben a szomszédoknak a rokonokkal majdnem azonos jogaik vannak. A jelenség teljesen természetes, a szomszéd az esetek nagy részében valóban rokon volt: részben azért, mert a nemzetségek birtokai egy tömbben feküdtek, a nemzetségi ágak osztozkodása után az ágak tagjai továbbra is szomszédok maradtak, másrészt pedig azért, mert házastársat csak kevesen hoztak távoli vidékről maguknak, így aztán a szomszédok előbb-utóbb rokonokká lettek.

⁷³ *Legendae sancti Stephani*, 420. 10. sor.

A szomszédoknak elővételi joguk volt a szomszédos birtokra, nekik éppúgy joguk volt arra, hogy a jószágvesztésre ítélt szomszédjuk földjét kiváltsák, mint a rokonoknak.⁷⁴ Ezt a baráti, atyafiságos viszonyt azonban azonnal felváltja egy másik, a valósághoz sokkal közelebb álló kép, mihelyst a konkrét ügyeket tárgyaló forrásokat vesszük a kezünkbe. A szomszédok zaklatásainak emlegetése formulaszámba ment, ezzel indokolták a királylyal⁷⁵ vagy egy másik nemessel lebonylított cserét,⁷⁶ kolostor védelembe vételét.⁷⁷ Ami az egyiknek átok, az persze a másiknak lehet áldás is: a szomszédján hatalmaskodó személy mellett ott serénykedtek a más szomszédok közül kikerült segítők is.

A korai törvényekben választ kapunk arra is, mi segíthette elő a törvénytelen és erőszakos cselekedeteket – vagy legalábbis arra, hogy miről gondolták, hogy elősegíti azokat. Kálmán király Tarcalon meghozott, úgynevezett első törvénykönyve elé – ajánlásképpen Szerafin esztergomi érseknek – hosszú előszót írt egy Albericus nevű idegen származású klerikus. Az előljáró gondolatok tulajdonképpen hosszas indoklásai a műnek, különösképpen annak, hogy miért volt szükség a törvénykönyv megalkotására és miért nem volt elég Szent István törvényeinek betartatása. A szerző egyrészt részletesen kifejtette, hogyan működött a kora középkori törvényhozás: a meglévő törvények felülvizsgálata és kibővítése, ma úgy mondanánk, novellákkal történő kiegészítése. Van azonban egy számonkra érdekesebb gondolata is. Szerinte a Kálmán koráig tartó polgárháborúk (*civilis bella*) miatt kellett Tarcalon törvényhozó gyűlést tartani. Ennek következtében félt volt, hogy az atyai hagyományait nagyrészt elhagyó országban visszavonhatatlan egyenetlenség ver majd gyökeret.

Magyarországon Albericus tollából olvashatjuk először azt a később oly sokat emlegetett toposzt, amely mögött generációk élettapasztalatának minden keserve rejlett: ha meginog a királyi hatalom – ami mindig dinasztikus okból fakadt –, ha háború pusztítja az országot, megszűnik a rend. Ilyenkor az uralkodó feladata a béke helyreállítása. A megbomlott rend leglátványosabb jele a birtokok törvénytelen elfoglalása volt. Nem véletlen tehát, hogy a tarcali gyűlés határozatai között találunk egy olyan cikkelyt is, amely a birtokfoglalásokkal foglalkozik. Az 1298-as törvénytől kezdődően egészen az Albert király halálát követő zavaros idők dekrétumaiig megfigyelhetjük a törvények szövegében hatalmaskodások és belháború szoros kapcsolatát. Ezúttal sem egy később rögzült szóösszetételt, a zavaros időket (*tempora disturbiorum*) kell keresnünk a tarcali gyűlés határozatainak előszavában, ezt hiába is tennénk, hanem a jelenségeket: a belső rend megbomlását és a vele kéz a kézben járó magánerőszakot. Az uralkodó híveinek és az ellene fordulóknak a harca Magyarországon mindig hatalmaskodások sorozatát jelentette.⁷⁸ Aki számba akarja venni a magyar középkor összes zavaros idejét, nem feledkezhet

⁷⁴ Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. In: *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár működésének negyvenedik évfordulójára*. Szerk. Eckhart Ferenc – Degré Alajos. Bp., 1942. 122–141.

⁷⁵ 1387. Tringli: Pest megye, 87.

⁷⁶ 1299. RP 302. sz. Általánosságban lásd *Tripartitum*, I. 71. 2. §.

⁷⁷ 1240. k. A *zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre et alii. Pest–Bp., 1871–1931. I. 4. sz. (3–4.)

⁷⁸ Tringli István: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Bp., 2003. 12.

meg a Könyves Kálmánt megelőző évtizedekről sem.⁷⁹ Kálmán udvarában nemcsak az I. Gézáig tartó trónviszályok esztendeit számították ide, hanem László király uralkodásának éveit is. Salamon meg-megújuló kísérletei trónja visszaszerzésére újra meg újra belső bizonytalanságot, a béke megbomlását eredményezték.

*

A törvények elemzésének végére érve célszerű, hogy röviden összefoglaljuk az eddigieket. A magánérőszak alkalmazása a 11. században úgy áll előttünk, hogy abban lényegi változást szinte fél évezredig nem látunk. A birtokosoknak volt joguk ehhez, a segítők bárkik lehettek, a törvényekben azonban csak egy-egy elejtett szó utal erre. A jog szankcionálta a törvénytelen magánérőszakot, és a végső büntetés kirovása a király és a király által ki-nevezett bírák feladata volt. A törvények megvizsgált cikkelyeinek mindegyike a büntetéssel foglalkozott, a bennük leírt és a belőlük biztosan kikövetkeztethető eljárás ismert volt a késő középkori Magyarországon is. Idővel megváltoztak azonban a büntetések. A kezdeti, többféle jogi fogalmat egységes fogalom váltotta fel: a hatalmaskodásé. Változott a cselekményekkel foglalkozó eljárás rendje is. E változások nem vezettek egy végleges kialakult mozdulatlan rendszerhez: a kései középkorban is a hatalmaskodásokra vonatkozó eljárás alakult át a leggyakrabban.

---

⁷⁹ A Lászlóval szemben alkalmazott kritikára lásd Hadik: *Bosszú*, 198.

AZ ÁRTATLAN OLIGARCHA

ZSOLDOS ATTILA

THE INNOCENT OLIGARCH

In the spring of 1294, Roland, son of Tamás, of the Borsa kindred, then voevode of Transylvania, lay siege to the bishop of Várad's castle at Fenes. The event has hitherto been interpreted as an act of violence committed with the aim of obtaining the castle by Roland Borsa, who was otherwise deeply engaged in the process of building up his own oligarchical power in the county of Bihar. Yet a new analysis of the sources from a different perspective has clearly excluded such an interpretation. The study argues instead that the aim if Roland Borsa was to take revenge for the death of his brother, István, who had been killed by one of the defenders of the castle under obscure circumstances. By attacking Fenes, Roland broke the King's peace, which led to the armed intervention of King Andrew III (1290–1301), who eventually took Roland's castle of Adorján by siege. Yet, after his submission, Roland was not punished severely, because the King did not regard the events as a rebellion against royal authority.

Keywords: Siege of Fenes and Adorján in 1294, Borsa Family, Oligarchs

---

1294 nyarán súlyos, fegyveres összecsapásig fajuló viszály robbant ki III. András és a Borsák között. Az ügygel kapcsolatosan számos forrás áll rendelkezésünkre, ennek ellenére a legkevésbé sem állítható, hogy tisztán látnánk a kérdésben. Maguk az események többé-kevésbé ismertek, a hátterük azonban korántsem, s jó néhány zavarba ejtő mozzanat teszi a képet még homályosabbá.

A történetek szikár összefoglalását ismereteink lehetővé teszik: valamikor 1294 tavaszán Borsa nembéli Tamás fia Roland erdélyi vajda – vélhetően fivéreivel együtt – megostromolta a váradi püspök fenesi várát.¹ A vajda nevében május 23-án kelt oklevél biztosítékokat adott a vár védőinek arra vonatkozóan, hogy szabadon távozhattak a várból

---

Zsoldos Attila, *akadémikus, kutató professzor, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI Középkori témacsoport. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya által Györfly György születésének 100. évfordulója alkalmából 2017. november 23-án rendezett konferencián elhangzott előadás bővített változata.*

¹ A várra lásd Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 617., továbbá Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82) 133.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp., 1996. (Historia Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5) I. 312.; Adrian Andrei Rusu: Castelarea Carpatică. Fortificații și cetați din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj–Napoca, 2005. 519.**

Váradra, s onnan oda, ahová menni akarnak.² Néhány hónappal később, augusztus elején már III. András találgat Váradon,³ újabb hónap elteltével pedig a Borsák vára, Adorján alatt (*sub castro Adryan*) állított ki az uralkodó oklevelet.⁴ Afelől, hogy ez alkalommal nem látogatóba érkezett Bihar uraihoz, nem hagynak kétséget azok az adataink, melyek szerint a király az ellene fordult Tamás-fiak várát ostromolta. Az erre vonatkozó források sorozatát egy 1294 szeptemberének közepén kiállított oklevél nyitja meg,⁵ melyet aztán idővel számos újabb követett. Az is bizonyosnak tekinthető, hogy az események ezen láncolata összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy III. András megfosztotta Borsa Rolandot az erdélyi vajdaságtól, s 1295-ben már bizonyosan új vajda állt a tartomány élén Kán nembéli László személyében,⁶ aki azonban minden bizonnyal már 1294-ben felváltotta Rolandot.

Mindezek előrebocsátása után kísérletet tehetünk arra, hogy elmélyedjünk a részletekben. Annak az időszaknak a határait, amelyen belül Adorján ostromára sor került, a legnagyobb valószínűséggel III. András Váradon, augusztus 3-án, illetve „Adorján vára alatt” szeptember 6-án kiállított oklevelei jelölik ki. Ezen egy hónap bőségesen elegendő lehetett arra, hogy a király serege Váradról Adorján alá vonuljon, felkészüljön az ostromra, majd neki is lásson. Az ugyanis kétségtelen, hogy az ostrom nem merült ki a vár körülzárásában, hanem harcokra is sor került, melyek megkövetelték a maguk áldozatait sebesültekben is,⁷ elesettekben is.⁸ A Borsák elleni akcióról tudósító forrásaink némelyike más várak ostromára is utal,⁹ ez azonban inkább tűnik tartalom nélküli fordulatnak, semmint valós információnak. III. András kizárólag az Adorján ostromakor tett szolgáltatokat emlegeti okleveleiben – s nehéz lenne elfogadható érveket találni arra, hogy más vár, például az ekkor már bizonyosan a Borsák kezén lévő Körösszeg¹⁰ ostromakor miért ne szerezhettek volna érdemeket senki emberfia –, s a királyi hadjárat gyors lefolyása is

- ² 1294. május 23. *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) X. 153–154.
- ³ [1294.] augusztus 3. ÁÚO X. 151–152., keltére lásd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (= RA) 3987. sz.
- ⁴ 1294. szeptember 6. ÁÚO X. 145–148.
- ⁵ 1294. szeptember 17. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 407–408.
- ⁶ [1295.] szeptember 24. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–IV.: I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997–2004., III. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Hegyi Géza – W. Kovács András közreműködésével †Jakó Zsigmond. Bp., 2008., IV. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza – W. Kovács András. Bp., 2014. I. 306. (keltére lásd uo. 539. sz.); Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiai, Adattárak 11) 40.
- ⁷ 1295. február 24. RA II/4. 145.; 1295. április 24. HO VI. 416.; 1296. július 15. ÁÚO V. 147.; 1296. augusztus 26. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (= CD) VI/2. 37.; 1296. október 26. CD VI/2. 26.; 12[9]8. s. d. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr) VII. 323–324.; 1300. [július 23. e.] ÁÚO X. 369.; CD VI/2. 259. E két utóbbi keltére lásd RA 4316. és 4317. sz.
- ⁸ 1294. szeptember 17. HO VI. 407.; 1295. szeptember 27. *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei*. I–II. Bp., 1906–1930. I. (1241–1526) 26.
- ⁹ 1294. november 26. ÁÚO X. 149., ÁÚO XII. 706.; 1300. [július 23. e.] CD VI/2. 259. Keltére lásd RA 4317. sz.
- ¹⁰ Vö. Györffy: *Történeti földrajz*, I. 637–638.; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. [Reprint: Nagyváradi, 2007.] 285–286.

legfeljebb azt a feltételezést engedné meg, hogy Adorján ostromával párhuzamosan folytak harcok valahol másutt is, amiről azonban, ha így is lett volna, semmit sem tudunk.

Az ügy leginkább homályos pontja azonban mégiscsak a Borsák Fenes ellen indított támadásának az indítéka. A kézenfekvő – már-már kényelmes – válasz a kérdésre a Borsák oligarcha voltából indul ki, márpedig az oligarchák időnként, nem is ritkán, erőszakos eszközökkel gyarapították javaikat vagy tágították a befolyásuk alatt lévő területek határait, így aztán nem is lenne semmi meglepő abban, ha a Borsák szemet vetettek volna a váradi püspök várára.¹¹

Tény mindenestre, hogy az 1290-es évek közepére a Borsák már jelentős sikereket értek el oligarchikus magánhatalmuk kiépítése terén. 1284 utolsó harmadában leszámoltak a Biharban még birtokokkal rendelkező utolsó Geregyével, Pál fia Éccsel, aki bizonyosan nem vett részt fivérei lázadásában 1277–1278-ban. A Geregye Écs és a Borsák közötti küzdelmet az arról tudósító királyi oklevél úgy tünteti fel, mint amelyben a „lázado” csoport össze a „királyhú” erővel,¹² aminek igaz volta a legkevésbé sem magától értetődő. Az 1277–1278 telének akkor még bizonyára élénk emlékével együtt élő Écs lázadása meglehetősen valószínűtlennek tűnik, de korántsem kizárt: végül is bárki kerülhet olyan helyzetbe, hogy nagyon ostoba vagy nagyon kétségbeesett lépésre szánja el magát. A Borsáknak ugyanakkor az utolsó bihari Geregye eltávolítása nagyon is a kedvükre lehetett, mert világosan értésére adta mindenkinek, kik Bihar új urai.¹³ Néhány évvel később, 1287 kora tavaszán viszont Borsa Tamás ispán fiai a Kőszegiek oldalán harcoltak immár IV. László serege ellenében egy csatában, melyet valahol a Zsitva folyó közelében vívtak.¹⁴ Ez volt az első – de korántsem az utolsó – alkalom, amikor a Borsák fegyverrel szálltak szembe királyukkal. Azt az évtizedek múltán felbukkanó híresztelést, mely szerint IV. Lászlót a Borsák felbujtására ölték volna meg kun gyilkosai,¹⁵ sem igazolni, sem cáfolni nem lehet minden további vitát kizáró módon, óvatosságra int azonban az ítéletalkotásakor az az ismert jelenség, hogy a bukott hatalmasságok számláját olykor könnyű szívvel terhelték meg olyan tettekkel is, amelyeket valójában nem követtek el. Az viszont kétségtelen, hogy IV. László halálát követően a Borsák és Aba Amadé alkalmi szövetsége üzte el a Tiszántúlról a IV. László utolsó éveiben a király legfőbb bizalmasai közé tartozó Balogsemjén nem-béli Kállai Mihályt és fiait, akiknek birtokait az oligarchák felosztották egymás között: a Szabolcs megyeiek Amadénak, a szatmáriak pedig a Borsáknak jutottak.¹⁶

¹¹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899². II. 444–445.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1) 330.

¹² [1285.] január 1. CD V/3. 259., keltére lásd RA 3348. sz.

¹³ Zsoldos Attila: *A Berettyó urai*. In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. (Tanulmányok Biharország történetéről 3) 138–146.

¹⁴ 1287. április 19. *Diplomatarium Hontense. Pars prima. Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból*. Első rész. 1256–1399. Az eredetiek után közléteszi Kubinyi Ferenc. Bp., 1888. (Monumenta Hungariae Historica II) 30–31.

¹⁵ 1325. október 12. *Anjou-kori okmánytár*. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. II. 217. Vö. pl. Bunyitay Vincze: *Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból*. *Századok* 22 (1888) 27. és Szűcs: *Az utolsó*, 321.

¹⁶ Zsoldos Attila: *IV. László és a Kállaiak ősei*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. XLII. Főszerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 2000. 77–87.

1290 nyarán a Borsák azon előkelők közé tartoztak, akiknek támogatásával az addig törvénytelen származásúnak bélyegzett III. András elfoglalta az Árpádok trónját.¹⁷ Roland vajda és fivérei, minden jel szerint, éveken át híven szolgálták királyukat, még azon az áron is, hogy ez szakításra vezetett a Kőszegiekkel, holott a korábbiakban az ő hűséges fegyvertársaikként jutottak szerephez az országos politikában.

Az tehát, hogy a fenesi incidens, majd azt követően Adorján ostroma annak a folyamatnak a szerves része, melynek eredményeként a Borsák tekintélyes bihari birtokosokból az oligarchák közé küzdöttek fel magukat, ésszerű válasznak tűnik kérdésünkre, s korábban magam sem kételkedtem egy efféle magyarázat helyes voltában.¹⁸ Az ügyre vonatkozó ismereteink halmazában ugyanakkor van legalább egy olyan elem, ami más lehetőségekre irányítja figyelmünket.

Ez abban a már említett, 1294. május 23-án kelt kötelezvényben tűnik fel, amelyet Roland vajda nevében foglaltak írásba a váradhegyfoki konvent előtt.¹⁹ Az okmány szerint Roland azt az ígéretet tette a fenesi vár védőinek, hogy attól az időponttól kezdve, hogy elhagyják a várat, tizenöt napon át szavatolja biztonságukat, s ez alatt Váradra mehetnek családjukkal és minden javaikkal együtt, majd onnan a Tiszán vagy a Maroson túlra, vagy akár az erdélyi Gyaluig (*de Waradino ad ultra Tyciam vel ultra Marisium vel eciam usque in Galou in partes Transiluanas*). A szöveg egy nehezen értelmezhető passzusa arra utal: ha mégis valami bántalom érné ezen tizenöt nap alatt Fenes védőit, akkor a káptalan – nyilván a váradi tudniillik – átadja (*restituēt*) a várat a püspöknek. A váradi egyház és Bihar megye történetének jeles bűvára, Bunyitay Vince ezt a megjegyzést úgy értelmezte, hogy Roland: „a várat nem magának szándékozott elfoglalni, hanem csak annak elvételével a püspök hatalmát akarta szűkebb körre szorítani”.²⁰ Ha az okmány szövegéből valóban az következne is – amint Bunyitay vélte –, hogy Roland nem saját maga számára, hanem a káptalan számára akarta megszerezni a várat, nehezen érthető, hogy ezt miért tette volna. Hacsak nem olyasmiről van szó, mint ami a szomszédos erdélyi egyházmegyében történt Szentmihálykő vára²¹ esetében. Ott ugyanis 1276-ban a gyulafehérvári káptalan a maga Fülesd nevű birtokán átengedett egy hegyet várépítés céljára Péter erdélyi püspöknek azzal a kikötéssel, hogy a püspök a várat saját költségén építi fel, s élete végéig, vagy addig birtokolja, amíg az erdélyi egyház élén áll, azt követően azonban a hegy a rajta emelt épületekkel – azaz a várral – együtt visszaszáll a káptalan birtokába.²² A Szentmihálykőnek elnevezett vár fel is épült, s valóban a káptalan kezére kerülhetett Péter püspök halála után, mert 1320-ban a káptalantól vette át megőrzésre az erősséget Szécsi András, még

¹⁷ Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Bp., 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 148–149.

¹⁸ Uo. 188.

¹⁹ 1294. május 23. ÁÚO X. 153–154.

²⁰ Bunyitay: *Kopasz nádor*, 32.

²¹ Györffy: *Történeti földrajz*, II. 187. (Vö. még uo. 159–160.); Fügedi: *Vár és társadalom*, 198–199.; Engel: *Archontológia*, I. 428.; Rusu: *Castelarea Carpatică*, 537–538.

²² 1276. május 8. *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Theil, enthaltend Urkunden und Regesten bis zum Ausgang des Arpadischen Mannstammes (1301)*. Bearb. und hrsg. von G[eorg] D[aniel] Teutsch – F[riedrich] Firnhaber. Wien, 1857. (Fontes Rerum Austriacarum II. Abtheilung, Bd. XV) 107.

erdélyi prépostként, ígéretet téve arra, hogy a káptalan kérésére haladéktalanul visszaszolgáltatja.²³ A nem sokkal később az erdélyi püspökség élére került Szécsi²⁴ azonban haláláig megtartotta a várat, azt követően pedig Lackfi András vajda tette rá a kezét, s az ez ellen panaszt emelő káptalan akkor már Szécsi András birtoklását is bitorlásnak tartotta.²⁵ Az ellentétet végül az oldotta fel, hogy a vajda, Lajos király parancsára, a várat az új püspöknek, Szécsi Domokosnak – András püspök unokaöccsének²⁶ –, a vár uradalmát viszont a káptalannak adta vissza használatra.²⁷ Nem teljesen lehetetlen tehát, hogy valamely, hasonlóan bonyodalmas birtokügybe avatkozott bele a váradi káptalan oldalán Roland vajda a püspökkel szemben a maga erőszakos módján. A történetek efféle magyarázatát azonban Fenes esetében – ellentétben Szentmihálykövel – birtoklástörténeti adatokkal nem tudjuk alátámasztani.²⁸ Az egyezség szövege ugyanakkor aligha lehet a legalkalmasabb kiindulópont annak mérlegeléséhez, hogy mi lehetett Roland vajda eredeti elképzelése Fenes további sorsát illetően, hiszen az efféle alkudozásra a vár elfoglalására tett kísérlet részleges vagy teljes kudarca teremt lehetőséget a védők számára, amikor is az ostromlók eredeti elképzeléseiket – szintén részlegesen vagy teljesen – feladni kényyszerültek már.

Nem jutunk messzire akkor sem, ha a vár ismert védőit vesszük szemügyre, akik közül az okmány három személyt nevez meg. Ezek élén Jakab áll, akiről a szöveg megjegyzi, hogy a váradi püspök fivére (*Iacobus frater domini episcopi Waradiensis*), azonosítása azonban így sem lehetséges, mivel a történetek idején a váradi egyház élén álló Benedek püspök származását sem ismerjük.²⁹ A következő személyt Benedek fia Lászlónak (*Ladizlaus filius Benedicti*) mondja a szöveg. Őt kézenfekvőnek tűnhet a Zemplén megyei Agárd mellett a Szabolcs megyei Gyulajon³⁰ is birtokos Agárdiak közül való Benedek fia Lászlónak³¹ gondolni, csakhogy ezt a megoldást a név azonosságán túlmenően csupán kényelmetlenül bizonytalan érvekkel lehetne megtámogatni, ha egyáltalán. Az biztatónak tűnhet az azonosítás szempontjából, hogy Agárdi Benedek fia László bizonyosan összetűzésbe került más alkalommal is a Borsákkal: fivérével, Donccsal rátört Borsa Roland öccse, Beke egyik familiárisának, Roland fia Sándornak a Szabolcs megyében fekvő komorói birtokára, s magát Roland fia Sándort elhurcolva öt hónapig fogságban tartotta.³² Igaz, az eset minden valószínűség szerint 1310 szeptembere táján történt – vagy valamivel korábban –, lehet-

²³ 1320. március 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 277 251. Közlését lásd Beke Antal: Kolosvár városa okmánytárához. *Történelmi Tár* (1887) 622.

²⁴ Vö. Engel: *Archontológia*, I. 70.

²⁵ 1357. június 20. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann et al. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. II. 142–143.

²⁶ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia (Magyar Középkori Adattár)*. CD-ROM. Bp., 2001. (Balog nem 3., Szécsi 1. tábla.)

²⁷ 1357. július 30. MNL OL DF 277 344.

²⁸ Vö. Jakó: *Bihar megye*, 241.; Györffy: *Történeti földrajz*, I. 617.

²⁹ Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. I. 155–158.

³⁰ Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 85.

³¹ Engel: *Genealógia* (Agárdi-rokonság 1. tábla Agárdi).

³² 1311. február 27. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp., 1871–1931. I. 130.

tek azonban az 1290-es évek közepéig visszanyúló előzményei. Az azonosítás mellett felhozható még, hogy a Borsa Roland nevében fogalmazott oklevél a leleszi konvent levéltárában maradt fenn, ami nem különösebben feltűnő, ha az a Zemplénben is birtokos Agárdi László példánya volt. Az azonosítás ellen szól azonban, hogy Agárdi Benedek fia László kétségtelenül Aba Amadé familiárisai közé tartozott: 1311 októberében egyike volt azoknak, akik Amadé meggyilkolása után a kassai szerződés rendelkezéseinek megfelelően túszt adtak a városnak.³³ Elvben, persze, elképzelhető lenne, hogy 1294-ben még a váradi püspököt szolgálta, s a fenesi incidenst követően állt Amadé familiárisai közé, csak hogy ennek nem hogy igazolása, de még valószínűsítése is meghaladja lehetőségeinket. Benedek fia Lászlóról tehát legfeljebb annyi állítható, hogy ismert egy személy, akivel való azonossága nem teljesen lehetetlen, ám nem is bizonyított.

Fenes várának ismert védői sorát Csatári Pál (*Paulus de Chatar*) zárja, akiről legalább azt tudjuk a váradi püspökség töredékesen, de éppen ezen időszakból fennmaradt tizedjegyzékében olvasható feljegyzéseknek köszönhetően, hogy Benedek püspök szolgálatában állt,³⁴ ami nyilván nem volt teljesen független attól, hogy az említett Bihar megyei Csatár birtokosai között a váradi püspököt is ott találjuk.³⁵

A védők bántatlan elvonulására tett ígéretét Roland szent esküvéssel erősítette meg, mégpedig nemcsak a maga nevében, hanem – ahogy a szöveg fogalmaz – az esküt „atyánk, Tamás ispán, és valamennyi fivérünk, valamint kiváltképpen fivérünknek, István mesternek az özvegye és fia nevében” (*et nomine comitis Thome patris nostri ac omnium fratrum nostrorum et specialiter nomine relicte magistri Stephani fratris nostri et filii eius*) tette le.³⁶

Az okmánynak ez az a pontja, mely új értelmezési lehetőséget vet fel a fenesi incidens hátterét illetően.

Ha ugyanis valóban egy oligarcha erőszakos önkényeskedéséről van szó, az még csak érthető, hogy Roland az esküt – a fenesi ostrom során őt vélhetően tettekkal segítő – fivérei nevében is tette. Az ellenben magyarázatot kíván, hogy miként keveredett bele az ügybe apjuk, az ez idő tájt már minden bizonnyal idős embernek számító Tamás ispán. Borsa Tamás életkorát, természetesen, nem ismerjük, azonban mind a hat ismert fia felnőtt volt már 1279-ben, s így maga Tamás sokkal inkább születhetett az 1230-as, mint az 1240-es években. Az is megfontolást érdemel, hogy nem ő, hanem fiai viselnek bárói méltóságokat az 1280-as évek elejétől kezdve,³⁷ ő maga pedig ekkor, 1294 májusában szerepel utoljára élő személyként. Még kevésbé érthető, hogy miért foglalták bele az egyezségbe a már halott István özvegyét, valamint fiát, akik ráadásul minden jel szerint főszerepet játszottak az ügyben, hiszen az ő személyüket emeli ki a „kiváltképpen” (*specialiter*) szó ennek félreérthetetlen jeleként. Azt, hogy Roland fivérének, Istvánnak a fia – szintén István egyébként – hány éves volt ekkor, ez nyilván nem meglepő, nem tudjuk, mindazon-

³³ Zsoldos Attila: Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba nembéli Amadé familiájáról. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 350–351.

³⁴ Jakubovich Emil: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 359.

³⁵ Jakó: *Bihar megye*, 224.; Györffy: *Történelmi földrajz*, I. 607.

³⁶ 1294. május 23. ÁÚO X. 153. Az idézett szöveg javítva az eredeti (MNL OL DF 219 430) alapján.

³⁷ Zsoldos: *Archontológia*, 40., 58., 61., 85., 203.

által meglehetősen fiatal lehetett, mivel a javait a váradi egyházra hagyó ifjabb István özvegye 1334-ben követelte a férje vagyonából őt illető részt a püspöktől és a káptalantól,³⁸ azaz férje nem sokkal korábban halhatott meg. Feltűnő mindenestre, hogy Borsa Tamás unokáinak nemzedékéből egyedül az ifjabb István szerepel név szerint az okmányban, a többiek – Roland, Kopasz és László fiai – ellenben nem.

Az esküt ugyanakkor Roland nyilvánvalóan abban a formában és azzal a tartalommal tette le, ahogy azt a fenesi vár védőivel kötött előzetes alku megkívánta, amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a váradi püspök fivére és társai voltak azok, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy Rolandon és testvérein kívül apjukra, Tamás ispánra és „kiváltképpen” István özvegyére, valamint fiára is kiterjedjen az eskü hatálya, amire minden bizonnyal jó okuk volt.

Mindezen merőben szokatlan jelenségek mindaddig értelmezhetetlenek maradnak, míg nem vagyunk készek lemondani arról a közhelyről, mely szerint bármely olyan konfliktus esetében, amelynek egyik szereplője egy oligarcha, a másik fél csak az erőszak ártatlan elszenvédője lehet. A fenesi esetben minden részlet a helyére kerülhet, ha feltételezzük, hogy a vár védőinek egyike megölte Borsa Tamás fiát, Istvánt, majd a fenesi várba menekült, s ez váltotta ki a Borsák támadását az erősség ellen. Így egyszerűen érthetővé válik, hogy a vár védői csak azzal a feltétellel voltak hajlandók elhagyni menedékküket, ha István családjának minden tagja, s „kiváltképpen” István özvegye és fia is részese lesz a megegyezésnek, azaz mindazokra kiterjed az eskü ereje, akik akár erőszakot alkalmazva, akár pert indítva számon kérhették volna rajtuk Borsa István halálát. Valószínűtlennek tűnik tehát, hogy Roland mint vagyonát vagy hatalmát más kárára gyarapító oligarcha tört volna rá Fenes várára. Jóval megalapozottabbnak ítéltető az a feltételezés, mely szerint családi ügyről volt szó, azaz Roland vajdát a családját ért sérelem megtorlásának szándéka vezette, ámbar – amint az a történetek alapján világos – kétségtelenül erőszakosan és önkényesen. Nem feledkezhetünk meg arról sem ugyanakkor, hogy egyáltalán nem ismerjük a fivére, István halálához vezető körülményeket: azok lehetnek akár olyanok is, amelyek alapján egy mai bíróság a jogos önvédelemre hivatkozva felmentést adna a gyilkosnak.

Ezen a ponton nyilván előnyös lenne az esküben osztozók merőben szokatlan összetétele mellett további érveket találni, olyanokat tudniillik, amelyek újabb szempontok alapján támaszthatják alá a fenti rekonstrukció valószínűségét. Ez nem is tűnik teljesen reménytelen vállalkozásnak.

Az okmány szerint Roland vajda arra is kötelezettséget vállalt, hogy megvédelmezi a vár feladóit mindenkitől, legyenek azok akár magyarok, akár vlachok, akár a vajda emberei, akár az egyházi, éljenek akár a solymosi gyepükön innen, akár túl, s akár megtagdák az engedelmességet az egyháznak ezen viszálykodás idején, akár nem.³⁹ A szöveg

³⁸ Bunyitay: *Kopasz nádor*, 154–155.

³⁹ 1294. május 23. „Obligamus insuper, quod eosdem Iacobum, Ladizlaum et Paulum cum liberis eorum ac familia propria, sociisque eorum supradictis ab omnibus sive Vngariis, sive Olachiis, sive nostris, sive ecclesie, sive infra indagine Solumus sive extra constitutis, qui se ab obediencia ecclesie hoc dissension-

ezzel egy újabb rejtvényt adott fel, melynek megfejtése aligha lehetséges minden további kételyt eloszlató módon. Az mindenesetre Solymos felbukkanásából világos, hogy dél-bihari, a fenesi vár közvetlen környékét érintő üggyel van dolgunk, amelyben mind a vajda emberei – azaz vélhetően a Borsák széplaki uradalmának népei –, mind egyházi népek, nyilván a püspök belényesi birtokáról, érintettek voltak.⁴⁰ Az sem kétséges, hogy ezek a népek ellenségként tekintettek Fenes védőire, ha egyszer tartani lehetett attól, hogy megtámadják a várat elhagyókat. Az szintén bizonyos, hogy a szövegben említett „viszálykodás” (*dissensio*) nem Fenes ostromára vonatkozik, hiszen mi köze lehetett volna ahhoz akár a Borsák, akár a püspökség népeinek, azon kívül, persze, hogy elszenvedői voltak a háborúskodással gyakran együttjáró pusztításoknak. Az egyháznak járó engedelmesség megtagadása, valamint a magyarok és vlachok együttes említése felveti azt a lehetőséget, hogy esetleg a tized⁴¹ erőszakos behajtásáról lehet szó, s Borsa István az annak ellenszegülők mellé állt mint érintett birtokos, és így érthette a halál. Ezen elképzelés mellett felhozható, hogy a széplaki uradalom utóbb fia, az eskübe is belefoglalt ifjabb István kezén volt.⁴² A vlachok esetében pedig talán olyanokról lehet szó, akik nem sokkal korábban katolizáltak, vagy ellenkezőleg, olyanokról, akik megmaradtak ugyan eredeti hitükben, de mégis tizedet követeltek tőlük a szokások ellenére. Más megoldás is elképzelhető, ezt talán felesleges is említeni.

Egy újabb szempontból erősíti meg a gyanút az egyezségnek az a része, mely kijelöli a vár védőinek elvonulása közben biztosított védelem földrajzi határait. Emlékeztetőül: az esküvel megerősített egyezség úgy szólt, hogy Borsa Roland tizenöt napon át szavatolja a Fenest elhagyók biztonságát, akik ezalatt Váradra mehetnek, majd onnan eljuthatnak a Tiszán vagy a Maroson túlra, vagy akár az erdélyi Gyaluig. Ez a leírás 1294-ben, az ügy szereplői számára nyilván elég világos és egyértelmű volt, néhány száz év múltán azonban homályos némiképp, hiszen nem teljesen mindegy például, hogy Váradról nyugat vagy észak felé indul-e valaki valamelyik tiszai révhez. Gyalu említése ugyanakkor legalább némi támpontot kínál az egyezség ezen részletének értelmezéséhez. Akkor, amikor Fenes feladásának feltételeit tisztázták, majd írásba foglalták, Roland még Erdély vajdája volt ugyanis, így Gyalu határpontként való szereplése bizonyossá teszi, hogy az a terület, amelynek elhagyására a püspök várának védői számára tizenöt nap állt a rendelkezésére, nem azonosítható azzal a régióval, amelyre Roland joghatósága méltóságai révén terjedt ki. Az egyezség által megrajzolt földrajzi határok már inkább alkalmasnak látszanak annak a területnek az érzékeltetésére, amelyen a Borsák kezén az idő szerint lévő birtokok feküdtek a Geregyéktől elkobzott és nekik adományozott almási uradalomtól és krasznai javaktól kezdve a szintén a Geregye-hagyatékból származó, s a későbbi korok állapotainak

is tempore retraxissent sive non, sicut pro aliis nostris superius assumpsimus, infra ipsos quindecim dierum et terminos prenotatos, fovere tenemur et tueri cum effectu...” ÁÚO X. 153–154.

⁴⁰ Jakó: *Bihar megye*, 339., 356–357., 208.; Györffy: *Történeti földrajz*, I. 661., 671., 599.

⁴¹ Vö. Hegyi Géza: *Decima Volahorum*. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése. In: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. IV. Szerk. Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kolozsvár, 2017. 257–270.; Hegyi Géza: *Terrae Christianorum*. A „keresztény földre” telepedett románok dézsmáltatásának kezdetei. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 61–75.

⁴² *A váradai káptalan legrégebbi statutumai*. Közrebocsátja Bunyitay Vincze. Nagyvárad, 1886. 72.

megfelelően Külső-Szolnok megyeiként meghatározható birtokokon át egészen a minden jel szerint eredetileg is a Borsákat uraltó dél-bihari birtoktestekig bezárólag. Az egyezés szövegének földrajzi elemei ily módon a Borsák családi birtokaihoz kapcsolódnak, s nem az oligarchaként ellenőrzött területhez, ami megint csak arra utal, hogy családi ügyel van dolgunk.

Borsa Roland tehát, úgy vélem, oligarchaként ártatlan volt, egyebekben azonban nyilván nem. Fenes megtámadásával Roland megsértette a király békéjét, így indokolt volt III. András felvonulása ellene, s amikor a vajda azzal tetézte bűnét, hogy az Adorján alatt megjelent király előtt nem nyitotta meg vára kapuját,⁴³ az ostrom is indokolt válaszlépéssé vált. Annak oka, hogy III. András végül csupán enyhe büntetést szabott ki Rolandra, alighanem joggal kereshető abban, hogy Adorján bevétele után a meghódoló vajda változatát is megismerhette a király a történelekről.

A Borsákat ért veszteség azonban így is tetemes volt, ámbár nem elviselhetetlen. Roland, amint arról már szó esett, elvesztette vajdai méltóságát, s azzal együtt mindazon erőforrásokat, melyeket az mindenkori birtokosának nyújtott. Feltehető, hogy az 1291-ben Bodrog és Szatmár megyék ispánjaként említett⁴⁴ öccse, Jakab – azaz Kopasz – szintén ekkor volt kénytelen megválni tisztségeitől. Megerősíti ezt a gyanút, hogy Szatmár következő ismert ispánja, Rátót nembéli Olivér fia Miklós már 1293-tól III. András pohárnokmestere volt, szatmári ispánként azonban csak 1296 októberében tűnik fel, azaz a megyésispánságot nem udvari méltóságával együtt nyerte el, nyilván azért, mert az már be volt töltve az idő szerint, alkalmasint éppen Kopasszal.⁴⁵ Birtokaikat ugyanakkor, ideértve az ostromolt Adorján várát is, minden jel szerint megtarthatták a Borsák. Mind a Tiszántúlon, mind Erdélyben ezt követően évekig csak mint birtokosok voltak jelen, igaz, azok közül – kiváltképpen a Tiszántúlon – továbbra is a legjelentősebbek közé tartoztak.

⁴³ Richárd Horváth: I castelli e i loro signori nell'Ungheria dell'epoca degli Angiò. In: *L'Ungheria angioina*. A cura di Enikő Csukovits. Roma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia 3) 193–196.

⁴⁴ 1291. október 9. CDCr VII. 52.

⁴⁵ Zsoldos: *Magyarország világi*, 203., 61. A Kopasz után következő bodrogi ispán jóval később, 1300-ban tűnik fel (uo. 143.); az időbeli távolság miatt indokolatlan lenne hasonló összefüggés keresése.

AZ „IDEGEN” ANJOU-HÁZ

CSUKOVITS ENIKŐ

THE „FOREIGN” ANGEVIN DYNASTY

The rulers of the Neapolitan branch of the Angevin dynasty elaborated a particular administrative system for the government of the countries and provinces that came under their rule at different times. The system was based on the regular circulation of government agents across the various countries and provinces. Thus, the Angevin office-holders came to constitute a kind of inter- and supranational governing body. In Angevin Hungary, however, this form of government failed to be implanted. No great number of foreign fortune-hunters came to Hungary, and few of those who did managed to rise to prominence there. The dynasty's aim in Hungary was not separation but assimilation, through adaptation to the local traditions.

Keywords: Angevin Dynasty, Kingdom of Sicily, Kingdom of Hungary, Government, Old and New Elite, „Magyarization”

Harmadik kiadásban, 1997-ben jelent meg Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig* című munkája.¹ Az első két kiadásban 1301-nél, az Árpád-ház kihalásával ért véget Györffy György szövege, az Anjou-kor eseményeit már új szerző, Kubinyi András írta meg. A harmadik kiadásban azonban Györffy néhány oldalnyi terjedelemben még kitért a trónjelöltek küzdelmére, Károly Róbert trónra kerülésére. „A rövid fejezetben merőben új Károly Róbert-képet festett, amely minden eddiginél sötétebbre sikerült, ellenszenve okának kifejtésével azonban még tartozik az olvasónak” – írtam akkor a könyvről készített recenzióban.² A könyvismeretetést – erről természetesen nem írtam – hosszabb vita előzte meg kettőnk közt, melynek során – naivan – szerettem volna lebeszélni Györffyt arról, hogy az említett néhány oldalt kézírata végéhez illessze. Ő ugyanis, aki mindig nagyon racionálisan, világosan szerkesztette, fogalmazta meg mondandóját, ez alkalommal láthatóan érzelmi alapon, szinte indulatból parentálta el Károly Róbertet és az Anjoukat.

Csukovits Enikő, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI. A tanulmány elkészítését az NKFIH-OTKA NN 111049. számú pályázata támogatta.

- ¹ Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Bp., 1997.
- ² Csukovits Enikő: Györffy György: *Pest-Buda kialakulása*. *Századok* 133 (1999) 195–196.

Győrffy úgy látta, Engel Pál tévedett *Az ország újraegyesítése* című tanulmányában,³ amikor I. Károlyt (a továbbiakban nevezzük így, hiszen ez a helyes neve) harmadik ország-alapítóként jellemezte, aki – III. András halála után Győrffy szerint „nápolyi szerencselovagjaival” vonult be Esztergomba – az országot „latin-levantei sugallatú megosztó politikájával” győzte le, és „idegen dinasztikus érdekek” szolgálatába állította.⁴ Ellenérzését I. Károly alapvetően az ország idegen telepésekkel történő benépesítésével vívta ki, amelynek következményei véleménye szerint máig hatóak. Az ország benépesítésének kérdésével a továbbiakban nem kívánok foglalkozni, most csupán egyetlen kérdés áttekintésére vállalkozom: mennyire volt „idegen” identitású a Magyarországon közel egy évszázadon át uralkodó Anjou-ház?

Előjáróban két rövid megjegyzést tennék. Először is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Magyarországra – úgymond – nápolyi szerencselovagjaival bevonuló I. Károly mindössze 11 esztendő volt, amikor az ország földjére lépett.⁵ Érkezésekor tehát – ezt nyugodtan kijelenthetjük – aligha léphetett fel bármilyen sugallatú saját politikával. Az pedig, hogy mind érkezésekor, mind a későbbiekben – már felnőttként – családja uralmi igényeit képviselte, a kor dinasztikus gondolkodása szerint természetes volt. E felfogás szerint épp az lett volna természetellenes, ha nem ezek érdekében lép fel.

A korabeli források alapján az is határozottan kijelenthető, hogy nápolyi szerencselovagból is meglehetősen keveset hozott magával Magyarországra. Míg dédapja, az Anjou-házat megalapító I. Károly 1266-ban komoly hadsereg élén vonult be a Szicíliai Királyságba, hogy elfoglalja a neki hűbérként felajánlott országot, a magyarországi I. Károly sokkal kedvezőtlenebb körülmények közt fogott országszerző vállalkozásába. Mindössze két gályával és egy szállítóhajóval szelte át az Adriát, az átszállított kíséret számára csupán 150 lovat vittek.⁶ Magyarországra sem ekkor, sem később nem érkeztek tömegével nápolyi, illetve francia lovagok. A különbség még szembetűnőbb a két berendezkedés között, ha az idegen kíséret későbbi pozíciószerzését, szerepvállalását vetjük össze a Szicíliai és a Magyar Királyságban, és ezzel el is érteztünk rövid áttekintésem alapkérdéséhez.⁷

³ Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok* 122 (1988) 89–147., illetve in: uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp., 2003. 320–408.

⁴ Győrffy: *Pest-Buda kialakulása*, 225., 229.

⁵ Károlyról és uralkodásáról készült monografikus áttekintésem: Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) Károly Magyarországra érkezését lásd uo. 52. skk.

⁶ „...in duabus galeis et uno galeono armatis in Apulia pro transitu Karoli de Ungaria carissimi nepotis nostri...” *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta externa Andegavensia*. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp., 1874–1876. (= MDEA) I. 148–149. (183–184. sz.); „...de naulizandis centum quinquaginta equis...” MDEA I. 150. (185. sz.)

⁷ A két ország berendezkedésének összevetését lásd Csukovits Enikő: *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai*. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40/Analecta medievalia III) 19–62. A tanulmány olasz nyelven is megjelent: Enikő Csukovits: *Le innovazioni istituzionali nell'età angioina e i loro parallelismi napoletani*. In: *L'Ungheria angioina*. A cura di Enikő Csukovits. Roma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia 3) 59–119.

Nápolyba ugyanis I. Károly kíséretében nem csupán nagy számban érkeztek lovagok az új szicíliai király szülőföldjéről, Franciaországból, valamint saját tartományából, a Provence-i Grófságból, de ezek a lovagok a továbbiakban ott is maradtak a birtokba vett országban. Közülük sokan komoly karriert futottak be, szinte teljesen kiszorítva a tisztségekből a korábbi elitet; a nápolyi Anjou-kutatás doyenje, Giuseppe Galasso az I. Károly-kori francia dominancia mértékét egyenesen a 20. századi indiai angol vagy indokínai francia jelenléthez hasonlította.⁸ Galasso összehasonlítása nem túlzott. Az I. Károly adományainak vezetésére 1269-ben nyitott *Liber donationum Caroli primi* alapján pontos képet kaphatunk az ország franciásodásának mértékéről: a királyság katonai és világi tisztségeit betöltő személyek közt a forrást feldolgozó kutatók 3500 francia nevet számoltak össze.⁹ Az 1265 után Nápolyba érkezett francia nemesek negyede Provence-ból kelt útra, a többiek az ugyancsak Károly kezén lévő Anjouból, a párizsi régióból, Champagne-ból, illetve I. Károly fivéreinek apanázs birtokairól indultak a dél-itáliai kalandra.¹⁰ Károly francia-provanszál kíséretének tagjai viselték a legfontosabb országos tisztségeket, ők voltak a királyi udvar lovagjai és egyszerű katonái, ők álltak az országos adminisztráció minden szintjén. A Szicíliai Királyságban a kormányzat nyelve (is) a francia volt, amelynek nápolyi dominanciája közel négy évtizedig tartott. Csak 1300 után szorította ki használatát a cancellárián a latin, az udvarban és a mindennapi kommunikációban pedig az olasz.¹¹

I. Károly és – kisebb részt – utódai tekintélyes birodalmat teremtettek. Károly 1265-ben jutott a szicíliai koronához. Ekkorra már birtokolta Provence és Forcalquier, valamint Anjou és Maine grófságokat. 1277-ben megvásárolta a jeruzsálemi királyi címet, 1278-ban meghódította Albániát és megszerezte a Moreai Hercegséget.¹² A dinasztia fennhatósága – bár nem folyamatosan – kiterjedt Piemont, Lombardia és Toscana számos városállamára, Genovára, és az egyházi állam területén is komoly befolyással, bizonyos városaiban tényleges fennhatósággal rendelkezett. Az Anjou-ház uralta, különféle időpontokban

⁸ Giuseppe Galasso: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266–1494)*. Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV) 46.

⁹ Lásd Paul Durrieu: *Les archives angevines de Naples. Étude sur les Registres du roi Charles Ier (1265–1285)*. I–II. Paris, 1886–1887. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 46, 51), valamint uó: *Études sur la dynastie Angevine de Naples. Le Liber donationum Caroli primi*. In: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. 6. Paris–Rome, 1886. 189–228. Durrieu eredetileg 4215 nevet számolt össze, adatai alapján ezt a számot redukálta Galasso 3500-ra. Galasso: *Il Regno di Napoli*, 43–46. Egy külön e tárgyban folytatott kutatás szerint 1268–1274 között 351 lovag – 248 családból – 470 hűbért vagy hűberrészt kapott. Sylvie Pollastri: *Les Burson d'Anjou, barons de Nocera puis comtes de Satriano (1268–1400)*. In: *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du moyen âge*. Éd. Noël Coulet – Jean-Michel Matz. Rome, 2000. (Collection de l'École Française de Rome 275) 91.

¹⁰ Sylvie Pollastri: *La noblesse provençale dans le royaume de Sicile (1265–1282)*. *Annales du Midi* 184 (1988) 405–434.

¹¹ Durrieu: *Les archives angevines*, I. 210.; Andreas Kiesewetter: *La cancelleria angioina*. In: *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*. Rome, 1998. (Collection de l'École Française de Rome 245) 394–398.

¹² Életének, uralkodásának áttekintésére az újabb irodalomból jól használható Jean Dunbabin: *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*. London – New York, 1998. Károly keleti politikájára elsősorban lásd Gian Luca Borghese: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*. Rome, 2008. (Collection de l'École Française de Rome 411.)

szerzett, eltérő jogállású országokból, tartományokból és városokból álló, váltakozó összetételű konglomerátum működtetésére I. Károly és utódai egy sajátos, „otthontalanságra” épülő uralmi rendszert hoztak létre. A kormányzás résztvevőit rendszeresen vándoroltatták országaik és tartományaik között. Többször előfordult, hogy egy-egy Anjou tisztviselő pályafutása során a dinasztia uralta csaknem valamennyi területen megfordult.¹³

A kormányzás illetén módja – úgy tűnik – kielégítette a dinasztia korabeli igényeit, ugyanakkor mindaddig rendkívül megnehezítette a különböző országokban működött Anjou-elit pályafutásának feltérképezését. Épp e nehézségek kiküszöbölésére alakult meg öt éve az a nemzetközi kutatócsoport, amely feladatául tűzte ki, hogy kilépve a történetírás hagyományos nemzeti keretei közül, az egykor az Anjou-ház által uralt valamennyi országra és tartományra folytasson egységes szempontú forrásfeltárást és feldolgozást.¹⁴ A csoport – amelynek munkájában magam is részt vettem – elsődleges feladatának tekintette, hogy közös adatbázist hozzon létre. Ennek segítségével ugyanis megismerhetővé válhat az Anjouk különböző országokban gyakran más-más néven említett tisztségviselőinek származása, országhatárokon átívelő kapcsolatrendszere, az általuk betöltött valamennyi tisztség, méltóság, valamint az egyes országok, tartományok közt e téren meg nyilvánuló eltérések.

Az adatok feldolgozása sajnos még a kezdeteknél tart, az eredmények azonban igen csak ígéretesek.¹⁵ Nézzünk néhány konkrét példát is a tisztségviselők vándorlásáról! Az egyelőre még meglehetősen töredezett ismeretanyagból két olyan tisztséget választottam – annak szemléltetésére, hogy az elkövetkező években milyen jellegű információkra számíthatunk az adatbázis alapján születő feldolgozásoknak köszönhetően –, ahol nem csupán az adott tisztség betöltőinek származásáról kaphatunk képet, de megismerkedhetünk néhány, a tisztséget betöltő személy tartományokon átívelő egyéni életútjával.

Provence és Forcalquier grófságok irányításának meghatározó tisztségviselője volt a *juge mage* (*judex major*), a provence-i adminisztráció második embere.¹⁶ Mint a *sénéchal*

¹³ Néhány példa az Anjou kormányzati gyakorlat kérdéséhez szorosabban-lazábban kapcsolódó szakirodalmából. A provence-i Anjou-uralomra, a közös kormányzásra lásd pl. Isabelle Bonnot: *Marseille et ses rois de Naples. La diagonale angevine 1265–1382*. Aix-en-Provence, 1988.; Noël Coulet: Aix, capitale de la Provence angevine. In: *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XVe siècle*. Rome, 1998. 317–338.; Luciano Catalioto: Regno di Sicilia e Contea di Provenza sotto Carlo d'Angiò. *Ricerche Storiche* 24 (1994) 531–550.; Martin Aurell – Jean-Paul Boyer – Noël Coulet: *La Provence au Moyen Age*. Aix-en-Provence, 2005. (Collection le temps de l'histoire) 143. skk. (A vonatkozó rész Jean-Paul Boyer munkája.) A közelmúlt gazdag itáliai szakirodalmi termését számba vette és részletesen bemutatta Alessandro Barbero: *L'Italia comunale e le dominazioni angioine. Un bilancio storiografico*. In: *I comuni di Jean-Claude Maire Vigueur. Percorsi storiografici*. A cura di Maria Teresa Caciorgna – Sandro Carocci – Andrea Zorzi. Roma, 2014. 9–31.

¹⁴ *Les processus de rassemblements politiques: l'exemple de l'Europe angevine (XIIIe–XVe siècles)*. [A politikai térségek kialakulásának folyamatai: az Anjouk Európájának példája (XIII–XV. század).] ANR (Agence Nationale de la Recherche, France) EUROPANGE projektje (2014–2018).

¹⁵ A projekt – magyar nyelven is olvasható – honlapja: <https://angevine-europe.huma-num.fr/ea/>. A honlap gazdag bibliográfiát is tartalmaz, területi egységek szerinti bontásban.

¹⁶ Jean-Luc Bonnaud: Les juges mages du comté de Provence et de Forcalquier à la fin du moyen âge. In: *Les grands officiers dans les territoires angevins – I grandi ufficiali nei territori angioini*. Dir. Riccardo Rao. Rome, 2016.

helytartója, összetett feladatkörrel rendelkezett, egyszerre látott el politikai, adminisztratív és bírói feladatokat.¹⁷ A két Anjou-ház – az I. Károlytól eredő nápolyi (szicíliai) uralkodóház, valamint a Valois–Anjou ház¹⁸ – alatt a tisztséget összesen 35 személy töltötte be, huszonheten az első, nyolcan a második Anjou-ház uralkodása alatt viseltek tisztséget. Közülük 13 vagy 14 fő volt provençai, 15–17 itáliai, egy származott Franciaországból és egy Venaissin Grófságból; ebből az első Anjou-ház idején 8 provençai és 14 itáliai *juge mage* szolgálta a dinasztia. Provence főbírái közt tehát több volt az itáliai, mint a provençai származású: többségük a Szicíliai Királyság területéről, Campaniából (7) és Pugliából (2) érkezett, a többiek megoszlása: két-két toszkán, lombard, piemonti és egy genovai.¹⁹ Fontos megjegyezni, hogy az Anjou uralkodók akárkit nem neveztek ki a posztra: szinte valamennyien jogi doktorok voltak, akik kinevezésük előtt diplomataként vagy vizsgálóbíróként szolgálták királyukat – megfelelő szakértelemmel és tapasztalattal rendelkeztek tehát,²⁰ ugyanakkor többségükben csak a dinasztiahoz kötődtek, a számukra korábban ismeretlen tartományhoz nem. Karrierjükre jó példa Sparonus di Bari előmenetele, aki 1279–1280-ban töltötte be a tisztséget. Az azt megelőző években előbb Nápolyban járt egyetemre, majd ugyanott bíró volt a szicíliai vikáriusi bíróságon, *logotheta* és Martell Károly trónörökös tanácsosa – előmenetele és gyarapodó tekintélye láthatóan kéz a kézben haladt.²¹

A két jelentős észak-itáliai Anjou-tartomány, Piemont és Lombardia élén – Provence-hoz hasonlóan – *sénéchal* állt.²² Az I. Károly uralma alatt működő 12 *sénéchal* elsőprő többsége, 11 személy provençai, illetve francia származású volt. II. Károly, majd Róbert uralkodási ideje alatt e téren jelentős változások történtek: a 8 francia-provençai *sénéchallal* szemben ekkor már 11 olyan tisztségviselőt találunk, akik Dél-Itáliából, a Nápolyi (Szicíliai) Királyságból érkeztek. Nem számított a nagy távolság, az utazási nehézségek, még az Alpok impozáns hegyvonulatai sem jelentettek akadályt az Anjou-adminisztráció tagjainak a karrierépítésben. Gyakran előfordult, hogy a tisztséget egy időben ugyanannak a családnak a tagjai viselték a hegység mindkét oldalán, Provence-ban és Piemontban, illetve Lombardiában, mint ahogy arra is akad példa, hogy egy-egy tisztségviselő ingázott a két

(Collection de l'École française de Rome 518) 189–206. A tanulmánykötet és publikáció az École française de Rome honlapján online kiadásban is elérhető: <https://books.openedition.org/efr/3015>.

¹⁷ Bonnaud: *Les juges mages*, 192–195.

¹⁸ A két dinasztia uralkodására elsősorban lásd *Les Princes angevins du XIIIe au XVe siècle. Un destin européen*. Dir. Noël-Yves Tonnerre – Élisabeth Verry. Rennes, 2004.

¹⁹ Bonnaud: *Les juges mages*, 195–197.

²⁰ Uo. 198–203.

²¹ Bonnaud: *Les juges mages*, 204. A nápolyi tisztségekhez tartozó feladatkörökre: Csukovits: *Az Anjou-kori intézményi újítások*, 46., 55.

²² Riccardo Rao: *I siniscalchi e i grandi ufficiali angioini di Piemonte e Lombardia*. In: uő: *Les grands officiers*, 237–260. A tisztségviselő megnevezése I. Károly alatt általában *senescallus in partibus Lombardie*, II. Károly és Róbert idejében *senescallus comitatus Pedemontis et in partibus Lombardie*. Uo. 243–244., illetve vö. Riccardo Rao és Pierluigi Terenzi e tárgyban írt rövid ismertetését a projekt honlapján (magyarul: <https://angevine-europe.huma-num.fr/ea/hu/az-anjouk-europaja>). Az észak-itáliai Anjou uralomra a legfrissebb irodalomból elsősorban lásd *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale (1259–1382)*. A cura di Rinaldo Comba. Milano, 2006., illetve Riccardo Rao: *La domination angevine en Italie du Nord (XIIIe–XIVe siècle)*. *Mémoire des princes angevins* 8 (2011) 15–33.

terület közt, váltakozva hol Észak-Itáliában, hol Provence-ban töltve be ugyanazt a posztot.²³ Aki kellő tehetséggel rendelkezett, természetesen tovább emelkedhetett a *sénéchal* tisztségéből is. Így például I. Károly udvari lovagjának, Philippe de Gonesse-nek karrierje első jelentősebb állomása volt Lombardia és az ott viselt *sénéchal* méltóság (1273–1276). Visszatérve a királyságba, előbb 1276-ban viceadmirális, majd ezt követően a távoli Morea *vicarius generalis* lett (1280–1282). Végül 1282-ben elnyerte az egyik legjelentősebb országos méltóságot, *maréchal* lett.²⁴

Akár a tisztségek, akár az azokat betöltő személyek felől szemléljük, a jelenség már példaink alapján jól látható: a nápolyi Anjou-ág által uralt országok, tartományok és városok tisztségviselőinek egy jelentős hányada – a pontos arányokat még nem ismerjük, de e téren helytől-időtől függően jelentős eltérések is tapasztalhatók – valóban folyamatos mozgásban volt a dinasztia uralta, különböző nyelvű, eltérő szokásokkal és intézményekkel rendelkező területek között. Az Anjou-tisztségviselők mintegy önálló, országok és nemzetek felett álló testületet képeztek.

*

A nápolyi Anjou-ág uralma alá tartozó területektől eltérően a Magyar Korona országaiban szinte egyáltalán nem kerültek a kormányzati pozíciókba idegenek. Az 1300-ban Magyarországra érkező gyermek *Caroberto*, a későbbi I. Károly kíséretében ugyan voltak olaszok (például *Nicolaus de Luparia*) és franciák (például *Petrus Parui Passus*) is,²⁵ ők azonban a továbbiakban nem játszottak semmiféle szerepet sem az udvar, sem az ország életében. A nápolyi francia elitet Magyarországon csupán egyetlen család képviselte, a Druget família.²⁶

Az ország birtokbavételéért a király és az Árpád-háztól örökölt régi elit, Csák Máté, Kán László, a Kőszegiek és társaik közt folyó évtizedes küzdelemben a régi bárói kar ugyan valóban eltűnt,²⁷ helyükre azonban – a Drugeteket leszámítva – nem idegenek, hanem azok a magyar nemes urak kerültek, akik végigharcolták I. Károly országfoglaló hadjárait. Többségükben nagy múltú, de kis vagyonú, a tartományuraktól fenyegetett vagy erőszakot elszenvedett nemesi familiákból származtak. Károly kormányzatának egyik legfontosabb oszlopa Szécsényi Tamás volt, aki 1321-től 1342-ig viselte az erdélyi vajdai méltóságot. Vezető szerepet játszottak többek közt Ákos Mikcs szlávón bán, Nekcsei Demeter tárnokmester, Köcski Sándor és Nagymartoni Pál országbírók, valamint a zólyomi ispánként hatalmas területet irányító Zólyomi Doncs.²⁸ Tisztségviselésükre jellemző volt

²³ Rao: I siniscalchi, 248–250., konkrét példákkal.

²⁴ Uo. 252.

²⁵ MDEA I. 151–152., 155. (187., 188., 190., 194. sz.)

²⁶ A Drugetekre és magyarországi működésükre legújabban lásd Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

²⁷ A küzdelemre elsősorban lásd Engel: Az ország újraegyesítése.

²⁸ Méltóságviselésükre lásd Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.)

a feltűnően hosszú hivatalban töltött idő, egy-egy posztot akár két évtizeden át is viseltek, közülük többen egészen a halálukig pozícióban maradtak.

Károly halálával és fia, I. Lajos trónra léptével Károly elitje is eltűnt, szinte minden poszton kicserélődtek a tisztségviselők. Az ifjú király már uralkodása kezdetén igyekezett a saját igényei szerint alakítani bárói karát. Abban azonban láthatóan nem tért el az apai mintától, hogy az ő udvarában is a magyar nemesség biztosította az utánpótlást. Sőt, az évek előrehaladtával akadt egy fontos különbség, ami még figyelemreméltóbbá teszi ragaszkodását magyar báróihoz: Lajos már nem csak magyar király volt, de magyar trónja mellé fegyverrel – még ha csak rövid időre is – megszerezte a nápolyi, majd öröklés útján a lengyel trónt is. Országainak gyarapodó száma, egyre kiterjedtebb nemzetközi kapcsolatrendszere azonban udvara összetételén nem hagyott nyomot. A bárói karban alig akadt jövevény, az udvari elit továbbra is jórészt a hazai nemességből, annak is elsősorban néhány befolyásos családjából került ki. Lajos nápolyi, krakkói, illetve visegrádi–budai udvara között szinte teljesen hiányzott az átjárás. Nápolyból egyedül Lajos király rokona, az ifjan Magyarországra hozatott Durazzói Károly (a későbbi II. [Kis] Károly király) jutott bárói pozícióhoz; a királyt Nápolyban zsoldosvezérként szolgáló, a nápolyi hadjáratok után Magyarországra költöző Wolfhardt (vagy Wolfurti) testvérek karrierje már „csupán” a mosoni ispánságig ívelt.²⁹ A lengyel elitet csak a királlyal anyai ágon rokon Oppelni László, illetve egy udvari lovag, Marocsuk képviselte, aki az 1350-es években királynéi lovászmester volt.³⁰ Az udvari lovagok közt ugyan időnként felbukkant még egy-egy külföldről érkezett férfiú, karrierjük azonban többnyire meg is rekedt ezen a szinten.³¹ Lajos uralkodásának évtizedeiben a magyar prelátusok közt is alig akadt külföldi,³² a főpapi székek jelentős részét ugyanazoknak a családoknak a tagjai töltötték be, amelyek a főbb bárói tisztségeket is viselték.³³ Eltérően tehát mindattól, amit a dinasztia nápolyi ágánál tapasztaltunk, Magyarországon egy származásában, műveltségében, mentalitásában homogén, és – főként – hazai eredetű kör határozta meg a kormányzat arculatát.

A magyar Anjou-ág idegen mentalitására nem, „magyarosodására” annál több bizonyíték hozható fel. Ezek közül első a nyelvhasználat. Noha e kérdésben hallgatnak a források, Károly Magyarországra érkezése után vélhetőleg gyorsan elsajátította a magyar nyelvet, és ugyan lehet, hogy néhány Nápolyból jött kísérijével bizalmasan beszélve a későbbiekben is használta a franciát, a magyar udvarban még átmenetileg sem nyert teret a francia nyelv szélesebb körű, és főként nem a hivatalos használata. Vajon milyen nyelven társaloghatott egymással 1333-ban az időközben olasz nyelvhasználatra váltott nápolyi udvarban Bölcs

²⁹ Engel: *Archontológia*, II. 261.

³⁰ Uo. II. 155.

³¹ Lásd Uo. I. 476–487.

³² Lajos igyekezett érvényesíteni akarátát a főpapkinevezések kérdésében. Ilyen eset volt például Cudar Imre váradi püspöki kinevezése. Lásd Rác György: *Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387)*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 64–65.

³³ Az adatokat lásd Engel: *Archontológia*, I. 63–83.

Róbert és vendége, a három évtized távollét után szülőföldjére látogató I. Károly magyar király, akinek ekkorra talán már francia nyelvtudása is megkopott?³⁴

Károly fiai magyar nyelvi környezetben nőttek fel. Hogy milyen további nyelveket tanítottak nekik, nem tudjuk, de az olasz vélhetőleg nem maradhatott ki közülük. A nápolyi trónra szánt Andrásnak feltétlenül meg kellett tanulnia, és Lajos is folyékonyan beszélt olaszul. Olaszstudásáról többek közt L'Aquila verses krónikája és egy firenzei novella is megemlékezik.³⁵ A hercegeknek tanított olasz azonban nem volt több, mint a majdani uralkodásukhoz szükséges hasznos ismeret.

A magyarországi Anjou-ház „gesztusokban” is igyekezett magyarosodni – hogy ebből mennyi volt a belső készítés és mennyi a politikai döntés, ma már szétválaszthatatlan. A dinasztia nagy hangsúlyt fektetett az Árpád-házhoz fűződő kapcsolatai ápolására, s erre különösen jó lehetőséget biztosított a dinasztia szentjeinek kultusza.³⁶ A kultusz ápolását bizonyítja az Árpád-házi szentek kegyhelyeinek kiemelt támogatása,³⁷ de erre utalnak még a Károly gyermekeinek adott keresztnevek is.³⁸ Az Árpád-ház szent királyainak sírjait őrző két országos jelentőségű egyházat, a váradi székesegyházat és a székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templomot mind Károly, mind Lajos elhalmozta kiváltságokkal és figyelmre egyéb jeleivel.³⁹ Károly Sziléziából jött feleségét, Máriát Székesfehérváron temették el,⁴⁰ a következő feleséget, Luxemburgi Beatrixot Váradon helyezték örök nyugalomra.⁴¹ Károly fehérvári eltemetésével, a családi temetkezőkapolna felépítésével az

³⁴ A látogatásról újabban lásd Vinni Lucherini: The Journey of the Hungarian King Charles I from Visegrád to Naples (1333): political implications and artistic consequences. *The Hungarian Historical Review* 2 (2013) 341–362.

³⁵ *Cronaca aquilana rimata di Buccio di Ranallo di Popplito di Aquila*. A cura di Vincenzo di Bartholomaeis. Roma, 1907. 30.; Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. *Minerva* 15 (1936) 3–14. Míg a krónikás szerint – legalábbis a nápolyi hadjárat kezdetén – Lajos barbár módon beszélt az olaszt, a novellában olvasható történet szerint Lajos órákon át beszélgetett két együgyű firenzeivel, akik papnak hitték a királyt.

³⁶ Erre lásd pl. Marosi Ernő: Der heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger. *Acta Historiae Artium* 33 (1987–1988) 211–256.; Kerny Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. század közepéig. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Székesfehérvár, 2007. 73–82.; Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. *Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp., 2000. 259–262.

³⁷ Pl. az 1330-as években Károly felesége, Erzsébet királyné Árpád-házi Margitnak új sírlelket állíttatott, és előbb az 1340-es, majd az 1370-es években kezdeményezte elakadt szentté avatási eljárásának újraindítását. Klaniczay Gábor: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. *Századok* 140 (2006) 443–453.; Otfried Krafft: *Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele*. Uo. 455–464.

³⁸ Károly gyermekeinek elnevezésénél a magyar dinasztikus hagyományt éppúgy követte, mint az Anjoukét: előbbire példa László, István, utóbbira Lajos és Károly.

³⁹ Fehérvári építkezéseiről a 14. századi krónikakompozíció is beszámol. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapest, 1937–1938. (= SRH) I. 490., 491. Károlyról mint a váradi székesegyház jótévőjéről Lajos 1342. dec. 10-i oklevele is megemlékezik, amikor koronázása után felkeresve Szent László váradi sírját, megerősítette, és további kiváltsággal bővítette az egyház kiváltságait. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 24438., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* XXVI. Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged, 2007. 642. sz.

⁴⁰ SRH I. 489.; Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. *Századok* 121 (1987) 622.

⁴¹ *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae, et provinciarum adiacentium...* I–III. Alba-Carolinae – Claudiopoli, 1785–1827. III. 245. Említi Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától jelenkorig*. I–III. Nagyvárad–Debrecen, 1883–1935. I. 169. Vö. Skorka Renáta: Luxemburgtól Váradig. Beatrix magyar királyné története. In:

Anjouk Székesfehérvár mellett kötelezték el magukat, de Váradhoz való kötődésük szép példája, hogy az egyik különösen sok veszéllyel járó litvániai hadjáratból hazatérőben Lajos király útja először Váradra vezetett, hogy köszönetet mondjon Szent Lászlónak a szerencsés visszatéréseért.⁴²

Mint már említettem, I. Károly családja hatalmi törekvéseit képviselte, ez azonban csak Magyarországra érkezésekor esett egybe a nápolyi rokonok igényeivel. A két Anjou-ág uralmi elképzelései rövid időn belül eltávolodtak egymástól,⁴³ és a dinasztiaán belül ettől kezdve markánsan elvált egymástól a nápolyi és az önálló magyarági politika is. Természetesen később is előfordult, hogy a dinasztia két ága bizonyos kérdésekben azonos nézőpontot képviselt, sőt együtt is működött, azonban az együttműködési hajlandósági ráta nem volt túl magas, a magyar ág számos egyéb dinasztiaával ápolt a nápolyi rokonságnál sokkal szorosabb kapcsolatot, és mint köztudott, épp a legígéretesebb együttműködési próbálkozás, Johanna és a magyar András herceg összeházasítása végül véres királydrámába, jelesül András meggyilkolásába torkollott.

A Magyarországra érkezésekor idegennek tekintett Anjou-ház tehát viszonylag rövid idő alatt nyelvében, környezetében, szokásaiban, politikájában és vélhetőleg identitásában is „magyar” uralkodóházzá vált, amit a fentebb számba vett adatokon túl véleményem szerint szemléletesen igazol a már Magyarországon született-nevelkedett Lajos király, „Nagy” Lajos figyelemre méltóan tartós népszerűsége. A hazai hagyományt a 15. század végén feljegyző Antonio Bonfini szerint Lajos, „hogy a népet és a paraszti tömeget az adószedők és az előljárók ne terheljék [...], ne nyúzzák hamis bírák, [...] gyakran álöltözetben, mint valami ravaszdi kém végiglátogatta a tanyákat és községeket, hogy kifürkéssze a köztisztviselők és hivatalnokok erkölcsseit, visszaéléseit a nép panaszaiból megtudja...”⁴⁴ A leírás azért izgalmas, mert Bonfini annak a Mátyás királynak volt az udvari történetírója, akiről a magyar köztudatban napjainkig megőrződött ábruhás országjárásainak a toposza – vagyis a középkor végétől Mátyás nevéhez kapcsolódó „igazságos király” hagyomány Mátyás korában még egyértelműen Lajos személyéhez kötődött.⁴⁵ A 15. század másik jeles történetírója, Thuróczy János szerint pedig Lajos király „elérte, hogy a magyarok világszerte terjedő híre-neve a csillagokig érjen”, vagyis Lajos sikerei Thuróczy – és vélhetőleg a közvélemény – szerint egyúttal a magyarok sikereinek is számítottak.⁴⁶

Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. (Tanulmányok Biharország történetéből 3) 194–195.

⁴² „...deo et beato Ladislao gracias agit, qui ipsum de faucibus mortis eripiendo...” M. Florianus: *Chronicon Dubnicense*. Lipsiae, 1884. 166.

⁴³ A bizalmatlanságot szemléletesen mutatja a Károly testvére, Klemencia házassági tervei körüli huzavona. A hercegnő 1312-ben tervezett aragóniai házasságát Róbert nápolyi király azért nem engedélyezte, mert az magyar-aragón közeledéshez vezethetne. Az esetre és Klemencia sorsára lásd Csukovits: *Az Anjouk Magyarországon*, I. 112–113.

⁴⁴ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. 483. (2. 10. 470.)

⁴⁵ A Mátyásról szóló néphagyomány áttekintő bibliográfiáját lásd *Mátyás és a humanizmus*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 2008. (Nemzet és Emlékezet) 693.

⁴⁶ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. Bp., 1985. 189.

Nagy Lajos király ábrázolása a *Képes Krónika* címlapján egyetlen képbe sűríti mind-azt, amit bemutatni igyekeztem: az egyértelműen heraldikus utalású, vörös-ezüst sávózású ruhájában, egyik oldalán nyugati, másik oldalán keleti viseletű előkelőkkel megfestett uralkodó egy olyan díszkódex előoldalát ékesíti, amelyben nem nápolyi, hanem magyarországi elődeinek történelme olvasható. Megrendelője, a nemzetek feletti nápolyi Anjou-házból kivált magyar ág a *Képes Krónika* ábrázolásai és szövege szerint is magyar uralkodóházként tekintett saját magára.

A KORMÁNYZATI POLITIKA REJTETT MŰKÖDÉSE

A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben

CIEGER ANDRÁS

THE HIDDEN WORKING OF GOVERNMENT POLICY: THE CONFIDENTIAL
EXPENSES OF THE PRIME MINISTER, 1872

An unparalleled document has been preserved by the Manuscript Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. The official registry, analysed in the present paper, contains the confidential expenses of Prime Minister Menyhért Lónyay in the year 1872. On the basis of the list, which consists of 730 items, the author explores the activities that post-1867 Hungarian governments deployed with the aim of influencing the press and the parliamentary elections. The study, moreover, reveals those secret government actions which were directed at the observation of Croatian and Serbian national movements, and the relief of officers who had taken part in the war of independence of 1849–1849 and their widows.

Keywords: Prime Minister's Privy Purse, Government Press Policy, Financing of Parliamentary Elections

---

A forrásról

A maga nemében páratlan dokumentumot őrzött meg az utókor számára az MTA Könyvtárának Kézirattára *Számadás a magyar királyi miniszterelnökség rendelkezési alapjáról [az] 1872-dik évről* címmel.¹ A hivatalos kimutatás lényegében Lónyay Menyhért miniszterelnökségének titkos pénzköltéseit tartalmazza.

Egy olyan forrástípusról van szó, amelyről a történészek régóta tudnak, de kutatásai során szinte még senki sem találkozott vele. A *Pallas Lexikon* pontos meghatározása szerint ugyanis a rendelkezési alap „az az összeg, mely a törvényhozás által az állami költségvetésben meghatározva, a kormánynak v. egyes minisztereknek szabad rendelkezésére áll bizonyos kényesebb természetű állami érdekek és ügyek támogatása, illetve megvédése céljából. A R[endezési Alap]ot az illető miniszter a mondott célra belátása szerint használhatja föl s erről csak általánosságban számol el, vagyis nem terjeszt részletes, nyugtákkal igazolt

---

Cieger András, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI. A tanulmány az Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875) c. kutatási program (NKFIH K 119 664) keretében készült.

¹ Számadás a magyar királyi miniszterelnökség rendelkezési alapjáról 1872-dik évről. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (Budapest; = MTA KIK Kt.) Ms 5309/13.

számadást az állami számszék elé.”² Az 1870-ben elkülönített, és a miniszterelnökség költségvetési fejezete alatt szerepeltetett pénzalap ismereteink szerint egészen a polgári kori államigazgatási rendszer felszámolásáig jelen volt az éves költségvetésekben. Bizalmas célokra az országgyűlés 1870-ben 120 ezer forintot szavazott meg, egy évvel később azonban a kormány javaslatára már 200 ezer forintra nőtt az összeg. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy ekkor apadt el végleg az a támogatás, amit a közös külügyminisztérium folyósított a magyar kormánynak a bizonytalan megítélésű dualista közjogi rendszer számára kedvező sajtóklíma kialakítása, illetve saját hírszolgálatának fenntartása érdekében.³ A miniszterelnökség költségvetése 1872-ben összesen 379 338 forint volt, a kormányfő által szabadon felhasználható rendelkezési alap tehát hivatalosan ennek több mint a felét tette ki. Mint látni fogjuk, a bizalmas célú pénzköltés nagysága a valóságban azonban megközelítette a miniszterelnökség teljes éves kiadásának az összegét.

Mint az iménti lexikonszócikk is tudósít róla, e pénzösszeg felhasználásáról a kormánynak sem az országgyűlés, sem a számvevőszék felé nem kellett tételesen elszámolnia. Mindazonáltal a miniszterelnökségen vezettek egy belső kimutatást a pénzmozgásokról, amit rendszerint Huszár Adolf segédhivatali igazgató kezelt, ám a pénzek rendeltetéséről a mindenkori miniszterelnök döntött. Az átvételi elismervényekkel, számlákkal igazolt pénzmozgás számszaki ellenőrzését a számtanácsos (mintegy három évtizedig Egervári Frigyes) végezte. Ha mindent rendben talált, akkor ő adta meg a felmentvényt az irdaigazgató számára. Ezután a következő év elején a legtöbb esetben megsemmisítették a bizonylatokat és az éves számadást is.⁴

1872-ben azonban, amikor Lónyay Menyhért alig egyévnnyi kormányzás után viharos gyorsasággal távozott posztjáról – nem kis részben azért, mert elmérgesedett a viszonya saját pártjával –, a leköszönő miniszterelnök egyszerűen magával vitte a kimutatást. Döntése indítékáról nem rendelkezünk információval, de gyanítható, hogy nem kívánta pártbéli ellenlábasa, a következő miniszterelnök, Szlávy József orrára kötni, hogy pontosan kik is részesültek a titkos pénzekből, hiszen ezzel Lónyay felfedte volna saját bizalmasainak körét. Márpedig ő abban reménykedett, hogy néhány éven belül visszakerülhet az ország élére.⁵ Minden bizonnyal ezzel áll összefüggésben az is, hogy Szlávy miniszterelnöksége első hónapjaiban elszántan igyekezett utánajárni, milyen célokra is költött elődje. Lónyay nagy vonalakban szóban tájékoztatta Szlávyt, de határozottan tiltakozott az ellen, hogy írásban számoljon be a részletekről volt kollégájának (Lónyay kormányában Szlávy miniszter volt): „Ezen felvilágosítást annál inkább elégségesnek és kielégítőnek véltem,

² A Pallas nagy lexikona. I–XVIII. Bp., 1893–1904. XIV. 478.

³ Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után, 1867–1873. In: *Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és a titkos adatgyűjtés világából (1785–2011)*. Szerk. Csóka Ferenc. Bp., 2012. 93–124., 96–98.

⁴ A rendelkezési alap és a kebelbeli átalányok elszámolása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL) Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok K 26. 1872-IB-94. 46. cs.

⁵ Lónyay miniszterelnöki tevékenységéről és bukásáról bővebben: Cieger András: *Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok*. Bp., 2008.

miután az ily célokra fordított összegek a dolog természete szerint írásbelileg tárgyalatni nem szoktak”.⁶

Szlávy kíváncsiságát az is motiválhatta, hogy a Lónyayval folytatott fenti levélváltást két héttel megelőzően kénytelen volt felszólalni az 1873. évi költségvetés képviselőházi vitájában. Az ellenzéki és nemzetiségi képviselők ugyanis újfent azzal gyanúsították meg a kormányt, hogy a rendelkezési alap lényegében pártcélokat szolgál (ti. a kormánypárti sajtó támogatását), valamint a nem magyar nemzeti mozgalmak elleni akciók finanszírozását, éppen ezért indítványozták e költségvetési tétel törlését. Szlávy miniszterelnök tagadta, hogy belpolitikai célokra költenék az alap pénzét, de homályban hagyta, hogy akkor mire.⁷ Így nem hivatkozott az előző évek vitáiban burkoltan megfogalmazott magyarázatra sem, miszerint a kormánynak erre a pénzre az országot, illetve tágabban a Monarchiát külföldről érő támadások ellensúlyozása érdekében van szüksége: például a külföldi lapokba szánt cikkek íratására vagy a hírszerzőhálózat fenntartására.⁸ Végül a kritikákra válaszul kijelentette, hogy „számadás igenis vitetik ezen alapról; mert hiszen azon miniszter már csak magamagáért is kénytelen számadást vinni; ami pedig a titkosságot illeti: én részemről nem átalom nyilvánítani, hogy én a rendelkezési alap számadásait egyáltalában nem látom olyanoknak, hogy azokat valami nagyon titkolni kellene; hanem vannak dolgok, melyeket 400 ember egyenkint mind tudhat; azon 400 ember közül 2-3 egymásközt bátran megbeszélhet, de amely dolgokat 400 ember előtt nyilván előadni, részint az ildom, részint a gyengédség, részint más okok tiltanak. Ennyiben lehet ezen alap számadása titkos, hogy nem lehet célszerű, ildomos és gyengédség ezeket nyilvánosan tárgyalni.”⁹ Mindezt azonban úgy mondta, hogy valójában maga sem ismerhette elődje számadását.

Mindezek után vizsgáljuk meg a nagyalakú, összesen 730 kiadási és bevételi tételt tartalmazó kimutatást (1. táblázat).

1. táblázat. A rendelkezési alap 1872. évi kiadásai és bevételei

Hónap	Kiadás		Bevétel	Megjegyzés
	sajtó célokra	egyéb célokra		
Január	10 795 Ft 1 kr	9 925 Ft 65 kr	48 362 Ft 63 kr	pénzmaradvány az 1871. évről
Február	10 138 Ft 1 kr	36 698 Ft 81 kr	32 000 Ft	központi állampénztárból
			10 000 Ft	Wenckheim Béla belügyminisztertől átvéve
Március	5 710 Ft 23 kr	9 309 Ft 5 kr	28 000 Ft	állampénztárból
			750 Ft	visszafizetett összeg

⁶ Lónyay levele Szlávyhoz. 1873. február 24. MNL OL K 26. 1873-IA-1. 58. cs.

⁷ Szlávy József 1873. február 5-i felszólalását (82. ülés) lásd *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk. Nagy Iván. Bp., 1873. 62–67.

⁸ Deák Ferenc érveit idézi Rész: A kormányzati hírszolgálat, 98.

⁹ Szlávy József 1873. február 5-i felszólalása, 67.

Hónap	Kiadás		Bevétel	Megjegyzés
	sajtó célokra	egyéb célokra		
Április	12 924 Ft 65 kr	64 860 Ft 81 kr	20 000 Ft	állampénztárból
			20 000 Ft	állampénztárból
			9 832 Ft 5 kr	Athenaeum részvények eladásából
			20 000 Ft	állampénztárból
Május	5 841 Ft 91 kr	65 283 Ft 7 kr	50 000 Ft	Rajner Páltól, a Deák-párt végrehajtó bizottságának tagjától átvéve
			20 000 Ft	állampénztárból
Június	11 665 Ft 57 kr	18 766 Ft 6 kr	40 000 Ft	állampénztárból
			5 000 Ft	Kandó Kálmán miniszteri tanácsostól átvéve
Július	9 199 Ft 5 kr	7 037 Ft 93 kr	20 000 Ft	állampénztárból
Augusztus	6 588 Ft 45 kr	184 Ft 67 kr		
Szeptember	8 160 Ft 94 kr	2 571 Ft 26 kr	2 414 Ft 25 kr	különböző személyek által visszafizetett összegek
Október	7 517 Ft 31 kr	4 066 Ft 45 kr	500 Ft	visszafizetett összeg
November	6 128 Ft 62 kr	6 035 Ft 7 kr	1 301 Ft	különböző személyek által visszafizetett összegek
December 1.	1 387 Ft 67 kr	1 039 Ft 49 kr		
	96 057 Ft 6 kr	225 779 Ft 31 kr		
Összesen:	321 836 Ft 37 kr		328 160 Ft 38 kr	
Egyenleg Lónyay M. távozásakor (dec. 1.)			1 324 Ft 1 kr	„Klapka tartozása” (5 ezer Ft) levonása után
December (folytatás)*	5 439 Ft 82 kr		10 000 Ft	
Év végi záróegyenleg	332 276 Ft 19 kr		338 160 Ft 38 kr	

* Az utolsó hetek pénzmozgásairól már nem az elemzett Számadásból tudunk, hanem Huszár Adolf jelentéséből, azonban a konkrét célok megjelölése nélkül. Lásd Buda, 1873. január 30. MNL OL K 26. 1873-II-244. 68. cs

A bevételek között a legnagyobb tételt az országgyűlés által megszavazott 200 ezer forint jelenti, amit az állampénztár különböző nagyságú részletekben bocsátott a miniszterelnök rendelkezésére. Ez az a tétel, ami a mindenkori állami költségvetésben a miniszterelnökség fejezete alatt szerepel rendelkezési alap címen. Csakhogy az ország-

gyűlés által engedélyezettnél jelentősen nagyobb összeget láthatunk a kimutatásban. Ennek egy része az előző évből áthozott maradványpénz, azaz törvényhozásilag ugyancsak jóváhagyott tétel. A belügyminiszter, a miniszterelnökségi osztálytanácsos és a kormánypárt választásokért felelős központi bizottságának tagja által átadott pénzek (65 ezer forint) azonban már nagy valószínűséggel elkerülték a parlamenti ellenőrzést (a zárszámadásban sincs nyomuk). Érdekes még, hogy a bevételi oldal eredetileg tartalmazott még egy 6 ezer forintos tételt is, amit Kandó miniszteri tanácsos fizetett be 1872 májusában, ám ezt az összeget Lónyay utasítására később törölték a kimutatásból és a rendelkezési alaptól elkülönítve kezelték (talán azért, mert még bizalmasabb vagy személyes célokat szolgálhatott). Elmondható, hogy a korábbi évekkel összevetve 1872-ben volt a legnagyobb a rendelkezési alap bevétele, de a költség mértéke is; Lónyay távozásakor alig maradt valami az alap kasszájában.¹⁰ Mindez leginkább azzal magyarázható, hogy 1872 választási év volt, és Lónyay jelentős erőfeszítéseket tett a képviselő-választások befolyásolására, hogy növelje személyes híveinek számát a kormánypárton belül. A horvát belpolitikai válság kezelése ugyancsak tekintélyes pénzáldozatot kívánt.¹¹

A politikai élet működtetése

A kimutatás a sajtóra fordított összegeket kiemelten kezelte, megkülönböztetve az összes többi kiadástól. Mielőtt azonban a sajtóköltségeket részletesebben megvizsgálunk, arról kívánunk áttekintést adni, hogy milyen „egyéb” célokra használták fel azt a nagyjából 225 ezer forintot, ami a kiadások 70 százalékát alkotta. A tételeket átnézve a 2. táblázatban látható csoportok alkothatók.

2. táblázat. A rendelkezési alap „egyéb célokra” fordított kiadásai

„Egyéb” célok	Százalékos aránya az egyéb célú kiadásokon belül
Horvát és szerb ügyek	60,5%
Országgyűlési választások	32,3%
48-as honvédtisztek és özvegyeik segélyezése	3,0%
Működési kiadások (pl. utazás, postaköltség, személyi pótlékok)	1,5%
További kisebb kiadások	2,7%

Lónyay miniszterelnöksége kezdetén nagy elszántsággal látott neki a horvát ügyek rendezésének, mert az 1868-as horvát–magyar kiegyezés több vitás kérdést megoldatlan-

¹⁰ Vö. A rendelkezési alap és a kebelbeli átalányok elszámolása, 1869–71 közötti költségek c. kimutatással. MNL OL K 26. 1872-IB-94. 46. cs.

¹¹ Cieger: *Lónyay Menyhért*, 326–331.

nul hagyott. Erről tanúskodik az a tekintélyes mennyiségű levelezés és feljegyzés, amely személyes irathagyatékában, valamint a miniszterelnökség levéltári anyagában fellelhető. E források érdemi elemzésére itt nincs módunk, csupán a pénzköltések rövid bemutatására szorítkozunk.¹²

A horvát–magyar kiegyezést támogató zágrábi erő, az úgynevezett Unió Párt jelentősen meggyengült 1871 májusára, a kiegyezést elutasító ellenzéki Nemzeti Párt pedig alapjaiban kérdőjelezte meg a dualizmus közjogi rendszerét. Kormányra kerülésekor Lónyay tárgyalásokat kezdett a horvát ellenzékkel, ami azonban a kezdeti közeledés után végül nem hozott valós eredményt (Lónyayt saját pártja sem támogatta e törekvésében). Lónyaynak azonban belpolitikai tervei megvalósítása érdekében is szüksége volt a horvát képviselők kiszámítható támogatására: „a magyar országgyűlésen a Deák-párt csak azon esetben tarthatja meg biztosan a többséget, hogy a horvát képviselők, ha külön pártokhoz tartoznak is, szám szerint egyenlők legyenek, mert ellenkező esetben a többség mintegy 8-9-re szállna alá, mi gyakran veszedelmessé válhatnék, kivált ha a különböző nemzetségeket érdeklő kérdésben kellenék határozni, mely esetben a kormánypártbeli néhány egyénre se lehetne számítani.”¹³ 1872 tavaszára azonban kiderült, hogy a tárgyalások kompromisszum nem jöhet létre, így egyedüli megoldásként az unionisták hatalomban tartása kínálkozott. Pozícióik erősítése érdekében a magyar kormány a május és június fordulóján megtartott horvát választások kampányában jelentős pénzekkel támogatta a magyarbarát pártot: „az idei választások a tavalyi hibák miatt jóval többre fognak kerülni, úgy kétszerezett erélyt kívánnak kifejtetni, hogy az eredmény a várakozásnak megfelelően. [...] A legjobb és befolyásosabb kortések ma fülem hallatára mondták, ha a kormány őket jövőre is csak az eddigi modorban segíyezi, kénytelenek lesznek visszavonulni egészen...” – szölte a bizalmas jelentés.¹⁴ A kérés meghallgatásra talált, mert a rendelkezési alap kimutatása szerint Vakanovics Antal [Antun Vakanović], februárban kinevezett báni helytartó „politikai célokra” több részletben összesen 105 ezer forintot vett át a magyar kormánytól. Ezen kívül is kaptak az unionisták magyarbarát vezetői személyre szólóan pénzeket: a befolyásos Jellasics Gyula gróf [Julije Jelačić] 10 ezer, Zsuvics József [Josip Žuvić] zágrábi főügyész, majd főbíró 8 ezer, a horvát miniszter testvére, Pejacsevics László gróf [Ladislav Pejačević] pedig 5 ezer forintot.

Az erőfeszítések dacára azonban az Unió Párt ismét elveszítette a választásokat. Mindössze átmenetileg tudott néhány fős többségre szert tenni a szűk körű választott, úgynevezett virilista tagok révén, akik rendszerint csupán a ciklus elején jelentek meg a zágrábi törvényhozásban. A legsürgetőbb döntést mindenesetre még a magyar kormány elvárásai szerint hozták meg: a horvát kiegyezés felülvizsgálatára kiküldött bizottságba egyenlő arányban kerültek az Unió Pártból és a Nemzeti Pártból. Az 1868-as megállapodás

¹² A horvát–magyar viszony alakulásáról részletesen lásd Juhász Lajos: A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után. In: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. 8. Szerk. Miskolczi Gyula. Bp., 1938. 247–293.; Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. 369–385.

¹³ Lásd az 1872. január 8-i minisztertanácsi jegyzőkönyvet. MNL OL K 27.

¹⁴ Zágrábi tudósítás (bizalmas jelentés). 1872. április 22. MNL OL Miniszterelnökök félhivatalos levelezése, K 467 2. cs.

módosításához (vö. 1873. évi XXXIV. tc.) elvezető tárgyalásokat azonban a miniszterelnöki székéből időközben távozó Lónyay kényszerűségből utódjára hagyta.

Az imént említett összegeknél jelentősen kevesebbet emésztett fel a rendelkezési alapból a magyarországi szerb mozgalmak megfigyelése. Ez a különbség azonban csak látszólagos, mert a vallás- és közoktatásügyi, valamint a belügyi tárca költségvetéséből is fordítottak pénzeket e célra. Nem is beszélve a közös külügyminisztériumról, amely Andrássy Gyula kinevezése után különös figyelmet fordított az Oroszország felé orientálódó Szerbia és a vajdasági szerb lakosság hangulatának feltérképezésére. A Lónyay-kormány mindenekelőtt Miletics Svetožar [Svetozar Miletic] országgyűlési képviselő, volt újvidéki polgármester befolyásának megtörésén fáradozott. E célból a kormány szeptember elején Majthényi László báró személyében királyi biztost nevezett ki a szerb egyházi és iskolai alapok ellenőrzésére, amely pénzforrások elosztásában Mileticsnek és körének jelentős szava volt. Lónyay a királyi biztost bizalmas instrukciókkal látta el: „A fődolog az lenne, hogy valamiképp Mileticset lehessen bekeríteni, az ő heves természeténél fogva az talán lehetséges lesz, noha ő minden eljárásában vigyázó és óvatos szokott lenni.” „A lapoknak és a nagyközönségnek érdektelensége igen nagy a szerb ügy iránt, ha volna alkalmas embered, ki által notice-okat küldhetnél arra nézve, mit kelljen a lapokban hozni, kérlek tedd meg azt, mert a sajtóosztály útján van módod azokat oly alakban közölni, amint kívánod.”¹⁵ Mindehhez pedig a miniszterelnök a hivatalos pénzeszközökön felül további támogatást ígért: „ha kívánod, küldhetnék előleget a rendelkezési alapból, sőt azt hiszem, hogy általában szükséges lesz számodra egy pár ezer forintot megküldeni, mert nagyon óhajtom, hogy minden lehető eszköz rendelkezésedre álljon, mi természetesen pénz nélkül nem megy. Örvendek rajta, hogy az újvidéki választás jól ütött ki, minek sikere bizonyára a Te erélyes fellépésednek köszönhető...”¹⁶ A rendelkezési alap kimutatásában Majthényi neve mellett összesen 3 ezer forint szerepel.

Ugyancsak a szerb ügyek alá soroltuk a Sztratimirovics György [Đorđe Stratimirović] számára juttatott 4 ezer forintot. Hogy milyen szolgálatokért kaphatta ezt az összeget az 1848-as magyarellenes szerb felkelés vezetője, aki egészen 1867 tavaszáig a bécsi rendőrmisztérium fizetett levelezője volt, egyelőre nem tudjuk.¹⁷ Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Sztratimirovics 1865 és 1872 nyara között a magyar országgyűlés tagja volt, utána azonban áttette lakhelyét Bécsbe, számos kifizetetlen adósságot hagyva maga mögött. Legalábbis erre utal a *Budapesti Közlöny*ben közzétett több váltó-végrehajtási hirdetmény.¹⁸ Pénzügyi gondjait az is jelzi, hogy már az 1872 márciusában neki kiutalt pénzt is váltóira kapta a rendelkezési alapból.

A második legjelentősebb kiadást az országgyűlési választásokra, pontosabban bizonyos Deák-párti képviselőjelöltek kampányára fordított összegek tették ki. Noha a legtöbb kifizetés mellett semmilyen magyarázat sem olvasható, mégis, a pénzköltés dátuma (nagy-

¹⁵ Lónyay Menyhért Majthényi Lászlóhoz. Buda, 1872. október 19. MTA KIK Kt Ms 5304/357. [Másolat.]

¹⁶ Uo. 1872. október 16-án az újvidéki képviselő-választáson a Miletics-párti szerb jelölttel szemben a Deák-párti Kondorossy József győzött. *Politikai Ujdonságok* 1872. október 23. 43. szám.

¹⁷ Deák Ágnes: „Zsandáros és policzájós idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867*. Budapest, 2015. 622.

¹⁸ *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 1872. augusztus 10., szeptember 5. 182. és 202. sz.

jából áprilistól júniusig) és az, hogy Kandó Kálmánon, a bizalmas kormányzati ügyek kulcsszereplőjén keresztül történt az összegek kézbesítése, felkelti a gyanút, hogy e tételek esetében titkos kampánytámogatásról lehet szó. Erre utalhat az is, hogy néhány tételnél feltűnik a „Perczel” név is, ami feltehetően Perczel Bélát, a Deák-párt akkori elnökét takarhatta. A minden bizonnyal Lónyay kezétől származó néhány, ceruzás bejegyzés esetenként egyértelművé is teszi feltételezésünk helyességét (például: „pesti választási célok”). A megjegyzések arról árulkodnak, hogy a miniszterelnök elsősorban saját magának, illetve bizalmasainak a megválasztatására költött. Így került pénz a pozsonyi (4 ezer forint) és a nyíregyházi (2 ezer forint) kampányra (Lónyayt e városokban indították), és ezért kaphatott támogatást a rendelkezési alapból például Wass Samu, Máriássy Béla és Kemény Gábor, de jutott az összegekből a pesti és a barsi jelölteknek is (itt is indultak Lónyay hívei). A kimutatásból jól kivehető továbbá, hogy Lónyay célja minél több erdélyi mandátum megszerzése volt, kihasználva a román lakosság passzivitását és a választókerületek kisebb méretét (a későbbi évtizedekben állandósult e kormánypárti taktika).¹⁹ Fentebb név szerint említett hívei is innen kerültek az országgyűlésbe, de rajtuk kívül is kapott pénzt például Péchy Manó erdélyi királyi biztos (5 ezer forint) és Ioan Olteanu lugosi görögkatolikus püspök (4 ezer forint) a kormánypárti győzelmek elősegítésére. Ugyancsak a választási előkészületekre szánt összegek közé soroltuk az Andrei Şaguna erdélyi görögkeleti érsek számára biztosított 8 ezer forintot is, noha e tétel indoklása nem utal közvetlenül a választásokra. A kifizetés hátterében az 1872. február 6-i minisztertanácsi határozat áll, melynek értelmében az érseket saját kérésére átmeneti jelleggel támogatásban kell részesíteni a rendelkezési alapból, mert a vagyonából egyházára és annak iskoláira sokat áldozó egyházi vezető anyagi gondokkal küzdött. A kormány szerint azonban erre azért van szükség, mert „a görög keleti román papság Erdélyben kétségen kívül egy politikai tényező, melyet maga részére megnyerni a kormánynak érdekében áll”.²⁰ Minderről pedig a választások előtt három hónappal született döntés.

Az előző két politikai célhoz képest meglehetősen szerénynek mondható az 1848/49-es honvédtisztek és családjaik támogatásának az aránya az összes költséson belül, ám e gesztus szimbolikus jelentősége természetesen ennél jóval nagyobb. Mint ma már ismeretes, az Andrássy-kormány politikai megfontolásokból – az uralkodó és a harcokban a császári oldalon részt vett nemzetiségi csoportok érzékenysége tekintettel – nem járult hozzá, hogy állami forrásból gondoskodjanak a szabadságharc rászoruló honvéd hőseiről, ehelyett a szükséges pénzt közadakozásból remélte előteremteni. Andrássy Gyula 10 ezer forintot ajánlott fel e célra magánvagyonából.²¹ Példáját a kormánypárt számos tagja követte, az összegek kezelésére pedig megalakult az Országos Honvédségélyező Egylet.²² Mindez azon-

¹⁹ Pál Judit: „...mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészség”. Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 549–561.

²⁰ 1872. február 6-i minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL K 27. Az érseknek egy fővárosi ingatlant is biztosítottak.

²¹ Lásd Andrássy felszólalásait a kérdés kapcsán 1867-ben és 1870-ben: *Andrássy Gyula beszédei*. I–II. Kiad. Lederer Béla. Bp., 1891–1893. I. 240–249. (az idézet a 246. oldalon található) és II. köt. 212–217.

²² A kérdéstről bővebben lásd Farkas Katalin: „Névtelen félistenek” viszontagságai. Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 415–444.

ban csak igen szűkös segélyezést tett lehetővé, ezért a kormányzat egyes honvédtiszteket, valamint rossz anyagi körülmények között élő hozzátartozóikat a titkos miniszterelnöki alapból igyekezett rendszeresen támogatni. Ezt a megoldást még Andrassy Gyula alakította ki, de utóda, Lónyay is megtartotta: a kimutatás a legtöbb esetben évekkel korábbi miniszterelnöki rendelvényekre, valamint minisztertanácsi határozatra hivatkozik.

A kiutalt összegek évi 180 és 750 forint között mozogtak. A legnagyobb támogatásban Vetter Antal honvéd tábornok és Batori Schultz Bódog ezredes, valamint az Aradon kivégzett tábornokok özvegyei (Pöhltenberg Ernőné, Lahner Györgyné, Damjanich Jánosné, gr. Vécsey Károlyné, Schweidel Józsefné és Lázár Vilmosné) részesültek. Támogatást kapott még Gaál Miklós alezredes és Theodor Lepier nyugalmazott császári őrnagy özvegye is. Utóbbit mint Pancsova polgármesterét tárgyalás nélkül, a magyarokkal való együttműködés vádjával lőtték agyon 1849. augusztus 12-én.²³ A legkisebb segélyben Blana Szilárd honvéd százados részesült: 1870 novembere óta havi 15 forintban. Az időközben megvakult veterán tiszt 1874-ben kiadott röpiratában keserűen tárta a nyilvánosság elé, hogy míg a muszkavezetők és az önkényuralom kiszolgálói „a magyar nép adóforintjaiból zsíros nyugdíjban részesültek és részesültek”, addig ő könyöradományokból kénytelen eltartani családját „anélkül, hogy eddig a magyar kormánytól – mely származását és létezését szeretett hazám alkotmányos szabadságának és függetlenségének helyreállításával egyetemben egyedül az 1848/49-ki események eredményének, illetve azok bajnokainak köszönheti – csak némi segélyezést bírtam volna kinyerni, pedig jól tudván azt, hogy egyedül hazám nyomoréka lettem”.²⁴ Azt azonban elismerte, hogy ha állami nyugdíjat nem is kapott, Andrassy Gyula „magántárcájából” támogatta. Német nyelvű munkájában ugyanakkor közölte azt a levelet, amiben Deák Ferenc értesítette őt, hogy – feltételezhetően közbenjárására – Andrassy a rendelkezési alap terhére állandó segélyt fog részére folyósítani.²⁵ Lónyay ezt a korábbi ígéretet láthatóan önmagára nézve is kötelezőnek tartotta.

Végül, érdekességük miatt érdemes kitérni azokra a vegyes kiadásokra is, amelyek nem voltak besorolhatók a fenti kategóriákba. Ezek címzettjei között találjuk például Táncsics Mihály radikális ellenzéki politikust, aki – ok megjelölése nélkül – 200 forintot kapott a miniszterelnöktől. E segély minden bizonnyal az idős politikus rossz anyagi helyzetével áll összefüggésben. Táncsics maga is megemlíti visszaemlékezésében, hogy 1872 elején megjelent a hivatalban lévő miniszterelnök bálján – kiváltva ezzel párttársai felháborodását –, hogy pénzt szerezzen három könyve kiadására. Memoárja szerint azonban hiába ígért neki Lónyay segítséget, távozására hivatkozva a miniszterelnök nem állta a szavát. 900 forintos nyomdai tartozásán később csupán Lónyayné enyhített azzal, hogy 100 forintot küldött számára: „kötelességemnek érzem följegyezni, hogy a dúsgazdag

²³ Hermann Róbert: Kossuth, az ördög. *Aetas* 24 (2009) 4. sz. 63–79. (Lásd 77–78. oldalakat.)

²⁴ Blana Szilárd: *Egy terv, Magyarországnak, illetve fővárosának virágzóvá tételére, s ennek folytán a világkereskedelem és ipar közvetítő főpontjává leendő emelésére*. Bp., 1874. VII–VIII.

²⁵ Constantin Blana: *Fünfzig Jahre aus dem Leben eines Honvédoftiziers*. Bp., 1876. 422.

Lónyai nekem adósom, s holtom után szellememnek is adósa leend.”²⁶ Táncsics arról viszont hallgatott, hogy ősszel miniszterelnöki segélyben is részesült a titkos alapból.

A támogatók között ott találjuk Szekulits István honvéd ezredesét is, akiről mára a történettudomány már kiderítette, hogy a szabadságharc leverése után a császári rendőrség ügynöke lett, és még 1867-ben is havi 80 forintot kapott szolgálataiért, sőt úgy tűnik, hogy a későbbi években is megmaradt a kapcsolata a rendőri szervekkel.²⁷ Élhetünk tehát a gyanúval, hogy esetében nem a veterán honvédek segélyezéséről volt szó, amikor 200 forintnyi összeget utalt ki számára a miniszterelnökség.

Klapka György honvéd tábornok neve ugyancsak felbukkan a kimutatásban, de nem a kiadási tételek között, hanem a számadás legvégén található összesítésnél. A december 1-jével záruló kimutatás elvben 6324 forint 1 krajcárnyi többletet mutatott, ám a kiegészítő megjegyzés szerint ebből le kellett vonni „Klapka tartozását”, így a következő miniszterelnöknek átadott maradvány csupán 1324 forint 1 krajcár volt. Arra, hogy e tartozás miből eredt, pontos választ nem tudunk adni. Ugyanakkor a kutatások feltárták, hogy Andrassy Gyula immár külügyminiszterként Klapkát 1872 őszén bizalmas diplomáciai feladatokkal bízta meg és költségei fedezésére éppen 5 ezer forintot juttatott el hozzá. Ennek fedezete a külügyminisztérium 1873-ra megszavazott rendelkezési alapja volt.²⁸ Lehetséges tehát, hogy a magyar miniszterelnökség néhány hónapon keresztül, a következő költségvetési év kezdetéig e kiadást meghitelezte a volt miniszterelnök, Andrassy Gyula számára. Mindazonáltal az is elképzelhető – ha az előbbi feltételezés mégsem állná meg a helyét –, hogy itt Klapka magánadósságának időszakos átvállalásáról van szó. A tábornok ugyanis a kiegyezési rendszert támogatta, kormányát szaktanácsokkal látta el, sőt egy cikluson keresztül Deák-párti képviselő is volt. A fennmaradt források azonban arról árulkodnak, hogy 1872 táján adósságokkal küszködött.²⁹

A sajtó befolyásolása

A rendelkezési alap kimutatása szerint a bizalmas kiadások 30 százalékát a különböző sajtótermékek támogatása, illetve befolyásolása tette ki (3. táblázat).

A magyar nyelvű lapok közül a legjelentősebb összeget, több mint 14 ezer forintot az 1868-ban indult *Hirmondó* című „politikai, szépirodalmi és gazdasági képes néplap” megjelenítése emésztette fel: a sajtóköltségek 15 százalékát fordították erre az egyetlen lapra. A miniszterelnökség lényegében a kisalakú, hetente kétszer kinyomtatott újság előállításának minden egyes mozzanatát felügyelte és finanszírozta. A sajtóosztály munkatársai írták a cikkeket, amiért a rendelkezési alapból honoráriumot kaptak (például Berczik

²⁶ Táncsics Mihály: *Életpályám*. Bp., 1978. 479–483.

²⁷ Deák: *Zsándoros és policzjós idők*, 235–237., 544., 619.

²⁸ Ress: A kormányzati hírszolgálat, 111.

²⁹ Klapka György váltóügyei (1872–1875). Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest; = OSZK Kt) Analekta 3132.

3. táblázat. A rendelkezési alap „sajtócélokra” fordított kiadásai

Sajtócélok	Százalékos aránya a sajtóra szánt kiadásokon belül
Magyar nyelvű újságok támogatása	48%
Idegen nyelvű újságok támogatása	33%
Működési kiadások (pótlékok, segélyek, kocsibér stb.)	11%
Egyéb kiadások (egyszeri kifizetések, hibás könyvelés stb.)	8%

Árpád, Márkus István, Németh Ignác), továbbá innen fizették Komócsy József felelős szerkesztő bérét, valamint a lap kinyomtatását végző Deutsch Mór nyomdász költségeit.

A lap célját és lehetséges olvasótáborát jól érzékelteti a címloldalán látható idilli jelenet, amiben csizmás, pipázó nemes látható, aki az újságból olvas fel a körülötte álló, botjaikra támaszkodó parasztoknak. Egy kimutatás szerint 1872–1873 folyamán a pesti központi postahivatalnál 3600–3800 példányt adtak fel terjesztési célból. Bizonyos vidékeken a főispánok irányításával ingyenes példányokat is osztogattak.³⁰ Az 1872-es választási évben a lap egyértelműen a Deák-párt mellett agitált, hétről hétre bemutatta a párt egy-egy képviselőjét, majd pedig nyíltan felszólította olvasóit arra, hogy a kormánypárti jelöltekre szavazzanak.³¹ A lap egyébként a Deák-párt megszűnése és a Szabadelvű Párt megalakulása után is megtartotta kormányközeli pozícióját. A Tarkovich József miniszteri tanácsos és Komócsy között megújított szerződés értelmében a lap valódi tulajdonosa a miniszterelnökség nevében Tarkovich, „a közönséggel szemközt azonban a tulajdonos címet Komócsy Józsefnek átengedi, mint a Hirmondó szerkesztőjének”. A rendelkezési alaphoz fordított támogatásért cserébe „Komócsy József tartozik a Hirmondót legjobb tehetsége és buzgalma szerént eddigi ismeretei irányában szerkeszteni, mit hogy annál inkább megtehesse, tartozik elfogadni a lap szellemével megegyező minden befolyást, mit Tarkovich József vagy megbízottja a lap tendenciájára nézve helyesnek vélelmez”.³² Az újság 1893 végével szűnt meg, nagyjából 12 ezer forint tartozást hagyva hátra.

A rendelkezési alap által szubvencionált többi magyar nyelvű lapnak ennél jóval kisebb összeggel kellett beérnie: a *Somogy* 1000, a *Tiszavidék* 1100, az *Ung* 1200, a *Győri Közlöny* 1450, a *Szegedi Híradó* 1500, a kolozsvári *Kelet* 1500, a Marosvásárhelyen kiadott *Székely Hírlap* pedig 1600 forintnyi támogatást kapott e költségvetési forrásból 1872-ben. A nem regionális lapok közül a Kápolnai István által szerkesztett szaklapot, a *Katonai Közlönyt* kell megemlítenünk, amit 2400 forinttal segélyezett a kormány. Az objektív tudományos-

³⁰ Az 1872. január 15. és 1873. január 15-én a pesti központi postahivatalnál feladott hírlap példányszámairól. MNL OL K 26. 1873-II-400. 69. cs. A lapról lásd Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Bp., 1986. 112–114.; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp., 2016. 182. és 204.

³¹ Lásd például *Hirmondó* 1872. június 16. 48. sz.

³² Komócsy József szerződése Tarkovich Józseffel. Bp., 1875. április 6. OSZK Kt Analekta 3118.; Huszár Adolf kir. tanácsos és segédhivatali igazgató nyilatkozata, Bp., 1875. április 11. MNL OL Tarkovich József iratai P 2256. 116. sz.

ság elveit a zászlajára tűző hetilap azonban négyévi működés után 1872 tavaszán megszűnt, az indoklás szerint azért, mert a magyar honvédség szervezete megszilárdult, így két szaklapra már nincsen szükség. Az előfizetőket átirányították a kiegyezés óta létező *Honvéd. Első magyar katonai hetilaphoz*. Ezt az újságot Bethlen Miklós gróf, 48-as honvéd százados szerkesztette, majd súlyos betegségére hivatkozva 1871 őszén átadta a munkát Halász Károlynak, az 1868-ban újjászervezett honvédség főhadnagyának. Feltehetően ezt a lapot is támogatta a miniszterelnökség, de a pontos összeget nehéz megmondani, mert az újság neve csak ritkán jelenik meg a kimutatásban. Ellenben Bethlen Miklós betegsége idején is rendszeres juttatásban részesült a sajtóra szánt pénzekből (összesen 2600 forint erejéig), a konkrét feladat megnevezése nélkül. Bethlen és a kormányzati szervek kapcsolata egyébként nem ekkor kezdődött: párizsi emigrációja alatt a császári rendőrminisztérium bizalmas levelezője volt, majd a bécsi külügyminisztérium sajtóosztálya is foglalkoztatta.³³ E két katonai szaklap talán azért is kerülhetett a miniszterelnökség támogatási listájára, mert elődjéhez hasonlóan Lónyay a kormányfői megbízatás mellett a honvédelmi miniszteri posztot is betöltötte (a két tisztség csak 1872 végén vált szét a magyar kormányzati struktúrában).

A támogatott újságok zömét Lónyay valójában megörökölte Andrássy Gyulától, tehát az iménti felsorolás döntően elődje sajtópolitikáját tükrözi. Ennek jellemzője pedig az volt, hogy a lapokat sok esetben nem tudatosan átgondolt tervet követve támogatták, hanem gyanítható, hogy gyakran személyi tényezők formálták a sajtópolitikát: nagy teret kapott benne ugyanis a kormányférfiakkhoz fűződő kapcsolat vagy éppen az egyéni érdekérvényesítő erő, esetleg a segítségnyújtás egy-egy már érdemeket szerzett, rászoruló író, újságíró részére. Egy befolyásos nagybirtokos például a következőképp kérte a *Somogy* című lapnak és szerkesztőjének a további támogatását: „részesítenék őt Méltóságok ezentúl is azon kegyes kedvezményben mint a nevezett lapnak a szerkesztőjét, amelyben mostanáig részesítették, lapja minden provincialis lapok között legjobban és legnagyobb szorgalommal van szerkesztve a Deák párt érdekében szilárdan működik, évről évre jobban olvastatik, a párt egyedüli istápjá, mert a rakoncátlan lázító ámításokat bátran boncolja és ad absurdum deducálja, és így a sajtó üdvös működését gyakorolja. Ő szegény családos ember, iparkodik a párt érdekében, így ezentúl is magas pártfogásába Méltóságoknak ajánlom, meg ne vonják Roboz [István] Úrtól a segedelmet mint lapszerkesztőtől.”³⁴ Roboz egyébként a kiegyezést megelőző években lapját – egzisztenciális okokból – a császári sajtópolitika szolgálatába állította: „Alkalmazkodott, de óvatosan, nem felégetve maga mögött a hidat.”³⁵

Az *Ung* támogatásáért rendszerint az illetékes főispán emelt szót a kormányzati szereplőknél.³⁶ A *Szekely Hírlap* és a *Kelet* című lapok szubvencionálása esetében viszont az is nagy súllyal eshetett a latba, hogy a két erdélyi újságot hosszabb-rövidebb ideig az ellen-

³³ Deák: *Zsandáros és policzájós idők*, 620.

³⁴ Zichy N. János gr. Kandó Kálmánhoz. Lengyeltyóti, 1870. május 7. OSZK Kt. Levelestár.

³⁵ Deák Ágnes: Egy vidéki újságíró megpróbáltatásai a Schmerling-provizórium idején. In: *Szoroadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Bp., 2015. 163–169.

³⁶ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése*, 124.

zékéről szatírárt író Szász Béla szerkesztette, aki a befolyásos kormánypárti politikusnak és akadémikusnak, Szász Károlynak volt a testvére.³⁷ Mindenesetre e lapok a választási kampány során megszolgálták a támogatást: „Nemes Marosszék érdemes választói, híven, nagyszerű múltjokhoz, nem tehetik, hogy Deák-párti képviselőket ne válasszanak [...] sorakozzunk lelkesülten, határozottan és megingathatlanul a Deák-párt lobogója körül” – hirdette például a *Székely Hírlap*.³⁸

A támogatások azonban ezáltal elaprózódtak, ami az egységes és hatékony sajtóirányítást gátolta.³⁹ A számadásból az olvasható ki, hogy Lónyay jobbra elődje gyakorlatát folytatta, legfeljebb bővítette a listát, és újabb lapok csekély támogatására is ígéretet tett. Minden bizonnyal Lónyay alatt került be a támogatotti körbe a Kola János által szerkesztett, rövid életű *Tiszavidék* című lap. Az újság mindössze nyolc hónapig működött, feltehetően csupán a kampányidőszakban gyakorolhatott némi hatást: „Azonban nevezett szerény lapunk előfizetők hiánya miatt múlt év december utolsó napján élni megszűnven” – jelentették a miniszterelnökségnek 1873-ban.⁴⁰

A jelek szerint Lónyay megpróbált változtatni a kormányzati sajtópolitikán, ha nem is járt túl nagy sikerrel. Még 1871 novemberében megegyezett Kecskeméthy Aurél szerkesztővel, hogy 1872-ben induló lapját a kormány szolgálatába állítja, melyért cserébe Lónyay 20 ezer forintnyi(!) támogatást ígért a lapnak. A szóbeli megállapodásnak megfelelően Tóth Vilmos belügyminiszter 1871 decemberében körlevélben szólította fel a főispánokat és a helyi Deák-köröket a hamarosan meginduló *Magyar Politika* előfizetésére, amely a kormánypárt lapjának számító *Pesti Naplónál* olcsóbban fog megjelenni és „a kormány által sugalmazott cikkeket is fog tartalmazni”.⁴¹ Kecskeméthy naplójából azonban azt is tudjuk, hogy viszonya hamarosan megromlott a miniszterelnökkel, így a lap konzervatív irányba mozdult el. A rendelkezési alap kimutatása szerint Kecskeméthy az év folyamán még így is 15 ezer forintot kapott a kormánytól, ami mindenképp kiemelkedőnek számít. „Lónyay a harmadik ráta lefizetése után cserben hagyott. Szidom őt úton-útfélen; de tulajdonképp szeretem, hogy így történt. Ő annyira lejárta magát, hogy nem volnék képes neki szolgálni, anélkül, hogy lapom tönkre ne tenném” – írta naplójába.⁴²

Lónyay ezenkívül a Rákosi Jenő jegyezte *Reform* című lappal vette fel a kapcsolatot, mely jóval tartósabbnak bizonyult, hiszen az újság egészen 1875-ös megszűnéséig kitartott a politikus mellett. Lónyay miniszterelnöksége idején a *Reform* nem fizetett bélyegilletéket a hasábjain megjelenő hirdetések után, és talán további anyagi támogatásban is részesült, bár a lap nem bukkan fel a rendelkezési alap rubrikáiban. Mindezek mellett 1872 tavaszán Lónyay biztatására híve, báró Kemény Gábor is lapot alapított *Korunk* címmel, ám a miniszterelnök távozása után ez a sajtótermék hamarosan beszüntette működését.

³⁷ A két lap szubvencionálásának vizontagságairól Révész: *A sajtószabadság érvényesülése*, 122–126.

³⁸ *Székely Hírlap* 1872. június 22. 48. sz.

³⁹ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése*, 91–94.

⁴⁰ Pusztay Lajos ügyvéd Huszár Adolffhoz(?). Debrecen, 1873. április 23. MNL OL K 26. 1873-IA-1. (1075) 58. cs.

⁴¹ Cieger: *Lónyay Menyhért*, 338–339.

⁴² Kecskeméthy Aurél: *Napló, 1851–1878*. Sajtó alá rend. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 272.

A német nyelvű *Pester Lloyd* ellensúlyozása érdekében Lónyay és a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője, Halász Imre elhatározta, hogy az Erlanger bankcsoport bevonásával megvásárol egy kisebb német lapot. A választás a német nyelvű kispolgárság lapjára, a *Pester Journal*ra esett, amelyből kormányhoz hű lapot formáltak. A rendelkezési alap kimutatása szerint 2000 forintnyi szubvencióban részesítették 1872 első félévében. E támogatás azonban valójában csak a tulajdonosváltás előkészítését szolgálhatta, hiszen a régi lap hamarosan megszűnt, és szeptembertől *Neues Pester Journal* néven kezdte meg több évtizedes működését. Ezt a lapot már Bródy Zsigmond újságíró és nem melleleg belügy-miniszeri titkár szerkesztette (utóbbi állásáról ekkor lemondott).⁴³

Ezzel már át is tértünk az idegen nyelvű sajtó szubvenciójának kérdésére. A kormányzat a legtöbbit a Pesten megjelenő román nyelvű *Patriára* (5484 forintot), valamint a Belgrádban kiadott szerb *Vidov Dan* című lapra (5 ezer forintot) költött. Előbbi lap esetében mind a szerkesztőség, mind a nyomda kiadásait a rendelkezési alapból fizették, ennek ellenére a lap mindössze egy évig létezett. Az újsággal azonban a kormányzat már az első hónapokban elégedetlen volt: „Cikkei, főleg a Bezsán által írottak, oly jók, hogy akármely lapban megállnák a sarat, de terjesztése lassan megy. Főakadály, hogy Olteanu püspök fiatal s tapasztalatlan testvére a szerkesztő” – fogalmazott a bizalmas jelentés.⁴⁴ Jól látható tehát, hogy a lap szerepe elsősorban abban merült ki, hogy a kormánybarát Olteanu püspök szimpátiáját fenntartsa (láttuk, közvetlenül is támogatták), rajta keresztül pedig a görögkatolikus románság szavazatait biztosítsák. A lap szolgálataira azonban a választások után már nem volt szükség.

A *Vidov Dan* esetében azonban más volt a helyzet, hiszen egy idegen ország lapjának titkos pénzlezéséről volt szó. Az 1861 óta megjelenő lapra Kállay Béni belgrádi konzul hívta fel Andrassy Gyula miniszterelnök figyelmét. Az újságot 1868-tól támogatta a kormány abban a reményben, hogy általa sikerül kedvezőbb képet kialakítani a Monarchiáról és benne Magyarországról a szerb közvéleményben, ellensúlyozandó az orosz orientációt. A lap 1872-ben 3 ezer forintot kapott a magyar kormánytól, további 2 ezer forinttal pedig a szerkesztő, Michael Rosen [Mihailo Ruzić] szolgálatait díjazták.⁴⁵ Az elemzésünk tárgyát képező kimutatásban szerepel még egy szerb nyelvű sajtótermék. Az Újvidéken, 1869-től kezdve kiadott *Srbski Narod* az év folyamán összesen 3300 forintot kapott a Lónyay-kormánytól, minden bizonnyal azért, hogy a magyarországi szerbek körében a dualista rendszer iránti lojalitást erősítse, szemben a kiegyezést elutasító Miletics Szvetozár lapjával, a *Zastavával*. Miletics egyébként éppen 1871 őszén szabadult egyéves börtönbüntetéséből, amit azért kapott, mert lapjában lázító hangvételű támadást intézett a horvát bán és az

⁴³ A lapról lásd bővebben Balogh János Mátyás: Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Gutenberg Hírlapkiadó Társaság. *Médiakutató* 8 (2007) 2. sz. 73–92.

⁴⁴ A helyzet képe az 1871ik october–december havi utolsó negyedévben. 1872. január 8. (aláírás nélkül). MNL OL K 26. 1872-II-F-262. 49. cs. A lapot Franciscu Virgiliu Olteanu és Mihai Bejan (Bésán Mihály) szerkesztette.

⁴⁵ Ress: A kormányzati hírszolgálat, 99–102.; *Handbuch österreichischer Autorinnen und Autoren jüdischer Herkunft 18. bis 20. Jahrhundert*. I–III. Hg. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. München, 2002. II. 1137.

1867-es közbiztonsági rendszer ellen. Az ítélet azonban csak tovább növelte a politikus befolyását a szerb mozgalomra.⁴⁶

A rendelkezési alap számadásában még egy, az ország határain kívül kiadott lap bukkan fel. A kormány ugyanis jelentős összeggel támogatta a *Die Zukunft* című, Bécsben nyomtatott újságot és annak szerkesztőjét: feltehetőleg a lap 1500 forintot kapott, 3 ezer forint viszont közvetlenül a szerkesztőnek, Johann Peter Jordannak [Jan Petr Jordan] jutott. A kimutatásban neve mellett a következő megjegyzés szerepel, valószínűleg Lónyay kézírásával: „kölcson kérte, de nem fizet”. Dr. Jordan (1818–1898) egy szászországi kis szerb faluban született, majd a lipcsei egyetemen szláv nyelveket és irodalmat tanított, valamint kidolgozta etnikumának nyelvtanát. 1848-ban már Prágában találjuk, ahol részt vett az első szláv kongresszuson, majd a cseh szellemi élet aktív tagja lett. Az 1860-as évek végén azonban Bécsbe költözött, ahol 1869-ben átvette az öt évvel korábban indult *Die Zukunft*, német nyelvű szlávbarát, a Monarchia föderalista átszervezését szorgalmazó napilap szerkesztését. E minőségében kereste fel 1871 nyarán Andrassy Gyula miniszterelnököt, akit már korábbról ismert, hogy némi zsarolás árán rávegye a cseh trialista elképzelések támogatására.⁴⁷ Mint ismeretes, Andrassy ellenállt a Monarchia átalakításának, a könyvtári adatbázisok szerint pedig a *Die Zukunft* is megszűnt 1871 végén (szerkesztőjét több sajtóperben is elítélték).⁴⁸ Némi ingadozás után miniszterelnöksége kezdetére Lónyay Menyhért is elzárkózott a cseh követelések teljesítésétől. Hogy mindezek után mégis miért áldozott a magyar kormány ennyi pénzt erre a lapra, egyelőre nem tudjuk.

A felvidéki lapok közül a pozsonyi német nyelvű polgárság lapját, az 1870-ben indult *Pressburger Tagblattot* lehet megemlíteni, amit 2 ezer forinttal támogatott a kormány. Ennek ellenére az újság néhány hónappal a választások után (Lónyay győzelmet aratott Pozsonyban), 1872 végén befejezte működését. A nyelvész akadémikus, Riedl Szende szerkesztésében megjelenő *Vlastenec* című lap viszont a felvidéki megyék szlovák ajkú lakosait kívánta megszólítani, jóllehet Pesten nyomtatták az újságot. Az 1300 forinttal szubvencionált lap irányáról maga a szerkesztő így vallott: „Itt pedig egy deákpárti, egy kormánylapról van szó, mely dacára minden ellene szórt rágalmaknak s gyanúsításoknak, a neki kitűzött feladatnak a legnehezebb körülmények közt becsületesen iparkodott megfelelni s becsületesen meg is felelt. Bizonyítják ezt egyebek közt a magyarországi Felvidék azon tisztelt orsz. képviselői, kik lapunkat igénybe vették, valahányszor erre szükségök volt s kiknek óhajait, amennyiben ez tőlünk kitélt, a legsikeresebben teljesíteni kötelességünknek tartottuk.”⁴⁹ A kormányhoz benyújtott emlékiratában azonban hiába hivatkozott arra az 1869-ben kötött egyezsre, amely szerint a felvidéki Deák-párti képviselők ígéretet tettek, hogy nagy példányszámban fognak előfizetni a lapra és azt népszerűsítik majd a nép körében, a belügyminiszter az újság támogatásának beszüntetését javasolta

⁴⁶ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése*, 213–215.; Rész Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004. 183., 207–208.

⁴⁷ Kónyi Manó: Beust és Andrassy. 1870- és 1871-ben. (II.) *Budapesti Szemle* 1890. 62. köt. 160–162. sz. 204.

⁴⁸ Köszönöm Demmel Józsefnek, Rész Imrének és Tamás Ágnesnek, hogy adatokkal segítettek munkámat.

⁴⁹ Dr. Riedl Szende levele Tóth Vilmos belügyminiszterhez. Buda, 1872. december 28. MNL OL K 26. 1873-ID-186. 67. cs.

1872 végével, helyette pedig egy Besztercebányán megjelenő, „a tótajkú népesség szükségletei[nek] és a kormány célzatainak inkább megfelelő újabb tót lap” alapítását indítványozta.⁵⁰ Riedlnek kárpótlásul a kormány 1873-ban 750 forint segélyt utalt ki, elismerve lojális fáradozásait. Személyéről Halász Imre, a sajtóosztály 1871-ben kinevezett főnöke is megemlékezett: „A cseh mozgalom figyelemmel kísérése szempontjából a fordító osztályban való működésre sikerült megnyernem kedves barátomat, Riedl Szende egyetemi tanárt, ki csehül tudott.”⁵¹ Riedl neve azonban nem szerepel a miniszterelnökségi tisztviselők névsorában, tehát valószínűleg a Hohenwart-válság idején a rendelkezési alaphól fizethették.⁵² A trialista kísérlet kudarcát követő időszakra vonatkozó kimutatásban azonban már csak egy alkalommal bukkan fel Riedl neve, 50 forintnyi honoráriummal. Érdeemes még megemlíteni, hogy a levéltári dokumentumok alapján mindezt egy olyan értelmiségiről állapíthatjuk meg, akit a régebbi irodalomtörténetírás „a hatvanas évek egyik legmarkánsabb »rebellis« polgár-figurája”-ként, az úgynevezett irodalmi Deák-párt ellenfeleként tartott számon.⁵³

A német nyelvű lapok közül a *Pester Journal* mellett még két fővárosi újság kapott jelentősebb támogatást. Az 1872-ben Ungar József által indított *Illustrierte Ungarische Volkszeitung* 2300 forint szubvencióban részesült, ám ennek ellenére alig egy év után megszűnt. A hetente kétszer megjelenő politikai és szórakoztató képes néplap – funkcióját tekintve a *Hirmondó*hoz volt hasonló – feltehetően a fővárosi német ajkú kispolgárságot célozta meg, e piacon azonban több rivális sajtótermékkel kellett megküzdenie.⁵⁴ Jelleget tekintve az eddig említett lapoktól eltérő volt a *Pester Correspondenz* könyvatos újság, amely a bécsi és budapesti szerkesztőségeket látta el – részben kormányzati – hírekkel. Az 1866-tól évtizedeken át működő lap a rendelkezési alaphól 3600 forinthez jutott. A szóban forgó újságot Lichtenstein F. Lajos szerkesztette, aki 48-as múlttal a háta mögött az 1860-as években az osztrák rendőrnisztérium bizalmas informátora volt.⁵⁵

Röviden szólunk kell a miniszterelnökség működési költségeiről is. Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem az összesen negyven fős munkatársi kör rendes juttatásairól van szó, hiszen ezek a tételek a miniszterelnökség nyilvános költségvetésében szerepeltek, hanem zömmel azokról a pénzekről, amellyel egyes munkatársak többletmunkáját vagy bizalmas szolgálatait honorálták. Számításaink szerint e költségek a rendelkezési alap jelentős hányadát, mintegy 11 százalékát tették ki, melynek jelentős részét a sajtóosztály tagjaira fordították. A legtöbbet Halász Imre, a sajtóosztály vezetője kapta pótlékként: osztály-

⁵⁰ Tóth Vilmos Szilágy József miniszterelnökhöz. Bp., 1873. január 23. MNL OL K 26. 1873-ID-186. 67. cs.

⁵¹ Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Bp., 1911. 116.

⁵² A miniszterelnökség személyi állományáról lásd *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*. 2. rész: *M. Kir. Miniszterelnökség. A Király Személye Körüli M. Kir. Minisztérium. M. Kir. Belügyminisztérium*. Összeáll. Székely Vera. (Forrástudományi segédletek 1) Bp., 1980.

⁵³ *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Főszerk. Sőtér István. Bp., 1965. (A magyar irodalom története. IV) 983.

⁵⁴ *Die deutschen Literatur-Zeitschriften 1850-1880. Bibliographien - Programme*. Hg. Alfred Estermann. München, 1989. Bd. 3. 51.

⁵⁵ Deák: *Zsándoros és policzajós idők*, 315., 416., 618.

tanácsosi fizetésén felül több tételben összesen 2532 forintnyi kifizetést rögzít a neve mellett a számadás.

Halász korábban a *Pester Lloyd* jól fizetett újságírója volt: 1868-ban kötött szerződése szerint 2400 forintot, 1871-től pedig 3600 forint évi fizetést kapott Falk Miksától, amihez még a lap tiszta jövedelmének 5 százaléka, de legalább 1000 forintnyi pótlék járult. Érdekes hosszabban idéznünk, hogy Halász milyen szempontokat mérlegelt, amikor a kormányhivatal helyett még az újságírói szabadságot választotta. Őt ugyanis mind a bécsi közös pénzügyminiszter, mind a magyar sajtóosztály akkori vezetője, Ludasi [Gans] Mór szerette volna szerződtetni. 1868-ban azonban úgy döntött, hogy inkább Falk felkérését fogadja el: „bár akár a bécsi, akár a budai hivatalban kevesebbet kellene dolgoznom mint a Lloydnál kellend, s különösen a bécsi állomás jóformán sine cura lenne, bár mindkét állomáson mutatkoznának bizonyos »mellékes« jövedelmek, melyek által hivatalos fizetésemet kiegészíthetném azon összegre, amelyet Tisztelt Szerkesztő úr ajánlani szíves volt, komoly megfontolás után elhatároztam magamat, hogy a hivatal kényelmes párnája helyett a journalistika küzdelmes pályáját válasszam. Hogy ezt teszem, erre főleg erkölcsi indokok ösztönöznek. Sokkal szebbnek, hajlamaimmal, lelkiütemmel sokkal meggyezőbbnek tartom a független írói carriert, mint az ajánlott hivatalos állomásokat, melyektől a félhivatalos journalistaság elválaszthatatlan lenne. [...] Ellenben azon gondolat, hogy magamat pusztá eszközzé tegyem egyes államférfiak kezében, s mi ezzel együtt jár, előllem saját egyéniségetem, elnémiítsam magamban éppen azt, ami bennem legjobb, igen-igen fájdalmas volna rám nézve.”⁵⁶ 1871-ben azonban Andrassy Gyula újabb hívására feladta korábban hangoztatott elvét, és átvette a miniszterelnöki sajtóosztály vezetését. Az osztálytanácsosi bérezés azonban nem volt versenyképes a Falk által nyújtott anyagi lehetőségekkel, így a rendelkezési alapból egészítették ki Halász fizetését. Így sem sokáig bírta azonban a hivatali kötöttséget, mert alig két év után, Lónyay Menyhért bukásakor (akihez szintén jó viszony fűzte) ő is távozott posztjáról.⁵⁷

Beosztott munkatársai közül ifjabb Ábrányi Kornél 1654, Földényi Frigyes 1415 és Toldy István 1200 forintot kapott a fizetésén felül, sőt 1872 szeptemberétől havi 80 forintos díjazással Ábrányi Emil is megjelent a kifizetési listán. Feltehetően a magyarországi és külföldi lapokba szánt, úgynevezett sugalmazott cikkek írásáért járt részükre honorárium. További kisebb összegeket utaltak a sajtóosztály tagjainak az országgyűlési tudósítások elkészítéséért és németre fordításáért is.

Végül még néhány – az eddigi kategóriákba nem besorolható, de érdekességgel bíró – kifizetést kívánunk megemlíteni. Ilyen volt például Vahot Imre segélyezése, aki havi 50 forint támogatásban részesült a rendelkezési alap sajtócélokra szánt keretéből. A reformkor ismert írója és szerkesztője az 1860-as években már jelentős anyagi gondokkal küzdött, ezért családjával folyamatosan ismerősei segítségére szorult.⁵⁸ Gyaníthatóan már Andrassy miniszterelnöksége alatt elkezdődött a színműíró segélyezése.

⁵⁶ Halász Imre Falk Miksához. Bécs, 1868. február 7. OSZK Kt. Fond IV/337.

⁵⁷ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 439.

⁵⁸ Demmel József: Az irodalom (szociális) hálója. Közéletések Vahot Imréhez. *Sic Itur ad Astra* 59 (2009) 253–268.

Mircse Jánosnak viszont valószínűleg Lónyay Menyhért saját elhatározásából utaltak különböző összegeket. Mircse bizalmas olaszországi kapcsolatokkal rendelkezhetett, mivel tüzerbiztosként szolgált Garibaldi seregében, majd pedig 1865 és 1867 között az olasz rendőrség politikai osztályát vezette. E kapcsolatrendszerrel használhatta fel Lónyay még közös pénzügyminiszterként, amikor az uralkodótól azt a kényes feladatot kapta 1870 végén, hogy rendezze el az 1866-os olasz–osztrák háborút lezáró bécsi béke még fennálló vitás pénzügyi részkérdéseit (például a trónjukat veszített Habsburg-hercegek kártalanítását). Minden bizonnyal Mircsének a tárgyalások előkészítésében játszott informátori, közvetítői szerepére utal neve mellett az „olasz ügy” ceruzás megjegyzés, Lónyay kézírásával. Kapcsolatuk tehát jól láthatóan 1872-ben is megmaradt, sőt Lónyay miniszterelnöki távozásakor köszönőlevelet írt Mircsének: „Fogadja szíves köszönetemet azon sikeres működéséért, melyet az olasz sajtó terén érdekemben teljesített. A jövőre nézve úgy hiszem, a mostani miniszterelnök nem fogja elvonni azon dotációt, melyet én folyóvá tettem.”⁵⁹ Hogy pontosan miben állt Mircse ezen tevékenysége, arról nincs információ. Mindenesetre a katonatiszt-informátorból lassan történetíróvá átvedlő Mircse személyes szolgálatokat is teljesített: adatokat és dokumentumokat gyűjtött a miniszterelnök számára a Lónyay-család néhány 16–17. században élt tagjának itáliai diplomáciai működéséről. Lónyay e történetírói munkát akadémiai elnökként a későbbiekben is támogatta.⁶⁰

Hónapról hónapra szerepel a számadásban egy rejtélyes kifizetés a következő bejegyzésekkel: „Báró Pongrácz Emilnek V. J. részére” 80 forint, „ugyanannak V. J. részére” 50 forint. Összesen tehát 1872 folyamán a monogrammal jelölt személy 1560 forintot vehetett át a rendelkezési alap sajtócélokra elkülönített tétele terhére. Ki lehet az az ember, akit még a megsemmisítésre szánt bizalmas kimutatás is csak kezdőbetűivel jelöl? Mivel a választ nem tudjuk, csak feltételezésünket fogalmazhatjuk meg. Halász Imre visszaemlékezéséből tudható, hogy Andrássy több alkalommal is segélyezett szélsőbaloldali újságírókat a titkos alapból.⁶¹ Ugyanakkor Rákosi Jenő emlékiratában ezt olvashatjuk: „Vagy Deák-párti vagy baloldali újságíró volt az ember. Átpártolás egyik oldalról a másikra kényes és veszedelmes dolog volt. A képviselőházban az ellenséges pártok nem különítették el magokat egymástól annyira, mint a sajtó emberei.” Ezt követően a korabeli sajtóviszonyok jellemzésére leír egy történetet, miszerint egyszer a Deák-párti, valamint az Áldor Imre és Pongrácz Emil báró vezette baloldali újságírók összetalálkoztak az utcán, és a radikálisok akasztással fenyegették meg a kormánypártiakat.⁶² Viszont Pongrácz Emil költő-újságírót 1868-ban már fogalmazóként, majd miniszteri titkárként a pénzügyminisztérium elnöki osztályán találjuk, Lónyay Menyhért mellett. Pongrácz közvetítői sze-

⁵⁹ Lónyay Menyhért Mircse Jánoshoz. Buda, 1872. december 6. MTA KIK Kt. Magyar Irodalmi Levelezés 2-r. 11. sz.

⁶⁰ Lásd például Lónyay Albert velencei követségei, 1501–1515. Közlemények a velencei állami levéltárból. Közzéteszi Mircse János. *Magyar Történelmi Tár* (1877) 10. [XXII] 1–44. Levéltári munkáját áttekinti A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése. Összeállította Lukinich Imre. In: *Akadémiai Értesítő*. 45. Szerk. Voinovich Géza. Bp., 1935. 23–30.

⁶¹ Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 120.

⁶² Rákosi Jenő: *Emlékezések*. I–III. Bp., 1927. I. 190–191.

repe ezáltal érthetővé válik, mint ahogy az is, hogy a segélyezett radikális újságíró kilétét miért kellett rejtegetni.

Érdemes azonban visszatérnünk Rákosi munkájához, aki az előbb ismertetett jelenet után rögtön Vajda János esetének a tárgyalásába fogott, aki „szertelen temperamentumának minden kíméletlenségével marcangolta a Deák-párt jeleseit”. A költő-újságíró Vajda valóban a kiegyezés és az irodalmi Deák-párt térfoglalásának éles kritikusa volt. Magatartását politikai meggyőződése mellett azonban egzisztenciális félelmei is motiválták. Ezt felismerve Deák bizalmasa és a Kisfaludy Társaság elnöke, Kemény Zsigmond – akit Vajda személy szerint is megtámadt – kezdeményezte az író rehabilitálását, mondván: Vajda „szeretne a kormánytól valami munkát kapni, de annyira kompromittálva van, hogy a kormány nem meri kinevezni”. Éppen ezért Kemény kezdeményezésére az írói kör tagjai közé választotta 1870-ben, Andrassy honvédelmi miniszterként pedig megbízta egy magyar katonai szótár összeállításával.⁶³ Az eddig leírtak alapján tehát a V. J. monogram akár Vajda Jánost is rejtheti, igaz, erre közvetlen bizonyítékunk nincs.

Végül, a fennmaradó kiadási tételeket átnézve úgy tűnik, hogy néhány kifizetésnek sokkal inkább az „egyéb célok” között lenne a helye. Jekelfalussy Lajos, a belügyminisztérium államrendőrségi osztályának vezetője például májusban 1000 forintot vett át a rendelkezési alapból. Talán kevésbé a sajtó befolyásolására, mint inkább operatív feladatokra kellett neki ez a pénz. Erre utal az is, hogy 1872 augusztusában a kormány a belügyi osztálytanácsost, úgy is mint Újvidékre kirendelt kormánybiztost „a Belgrádból szerb útlevelekkel hazautazó magyarok kinyomoztatásával” bízta meg.⁶⁴ Szintén ezt gondoljuk a Golembeski Lászlónak juttatott 200 forintról is. Az összeg csekélysége miatt könnyen átsiklana szemünk e tétel felett, ha a kutatások nem derítették volna ki, hogy a lengyel Wladyslaw Golembeski évek óta Andrassy bizalmi embere volt, akinek a szolgálatait a politikus közös külügyminiszterként is igénybe vette.⁶⁵ Ebben az esetben valamilyen kiadásának a gyors kifizetéséről lehet szó, amit áthidaló jelleggel ezúttal a magyar kormány fedezett.

Zárásképpen pedig azt kívánjuk jelezni, hogy a hivatalos értelemben vett egyetlen kormánylap, a *Budapesti Közlöny* költségeit nem a miniszterelnökség költségvetéséből fedezte a kormány, hanem a belügyminisztérium kiadásai között szerepeltette a lapra szánt 20 ezer forintot.

Összegzés

Áttekintésünk nyomán igencsak változatos kép rajzolódott ki a bizalmas jellegű kormányköltségekről, mindazonáltal néhány összegző megállapítás levonható e kivételes forrás kapcsán.

⁶³ Rákosi: *Emlékezések*, I. 191–192. Az irodalmi élet 1867 utáni belső ellentéteiről lásd Cieger András: Arany János Hamletjének egy lehetséges politikatörténeti kontextusa. In: *„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Szerk. Paraizs Júlia. Bp., 2015. 91–106.

⁶⁴ 1872. augusztus 20-i minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL K 27.

⁶⁵ Ress: A kormányzati hírszolgálat, 112–113.

Ugyan az elemzett kimutatás mindössze egyetlen esztendő adatait tartalmazza, ám valójában legalább hat év, sőt gyaníthatóan a teljes Deák-párti korszak (1867–1875) kormányzati politikájáról árulkodik. A bizalmas hírszerzés és a sajtóbefolyásolás itt ismertetett csatornáit és technikáit ugyanis már a kiegyezést követő első kormány és annak feje, Andrassy Gyula kialakította. Sajtótámogatási rendszere egyébként több hasonlóságot is mutatott az 1867 előtti császári kormányzati sajtópolitikájával, mind a szubvencionált lapokat, mind pedig a sajtóosztály külső és belső munkatársi körét illetően. Mindez természetesen nem véletlen, hiszen például a sajtóirányítás régi-új rendszerét a jól fizetett bécsi rendőrségi informátorból Andrassy sajtóirodájának vezetőjévé váló Ludasi Mór formálta.⁶⁶

Ugyan látszik, hogy Lónyay Menyhért milyen pontokon igyekezett módosítani a szisztémán, különösen az „egyéb” kiadások vonatkozásában (például a választási költségek megemelésével vagy a horvát belpolitika erőteljesebb befolyásolásával), de a főbb célokat tekintve követte elődje rendszerét. Andrassy távozása után a gyakran cserélődő miniszterelnököknek valójában nem is volt túl sok ideje az átalakításra.

A költségek egy jelentős részéről elmondható, hogy csekély összegűek voltak és esetlegesen (például a vidéki sajtót vagy a választókerületek zömét illetően), mindazonáltal a prioritások jól felismerhetők: a délszláv kérdés kezelése és döntő fölény biztosítása az országgyűlési választásokon. Ugyanakkor a titkos kiadások hatékonysága megkérdőjelezhető, mivel a Deák-párti kormányzás megerősítése vagy a horvátkérdés megoldása végső soron nem sikerült.

A sajtófinanszírozást illetően fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a mindenkorai kormánynak nemcsak a miniszterelnöki titkos alap állt a rendelkezésére az újságok és szerkesztőik lekenyerezésére, hanem például az ugyancsak bizalmasan kezelt, „a legfelsőbb udvartartási javadalomból öfelsege által művészi célokra engedélyezett” összegek is. Rendszerint ez utóbbi keretből fizették ki (helyezték letétbe) a kormányközeli lapok törvényileg megkövetelt hírlapbiztosítékát, azaz a lapindításhoz szükséges kauciót, amely jelentős előnyt biztosított számukra az ellenzéki újságokkal szemben. A szóban forgó pénzkeretből ugyancsak jutott a kormánypárt választási kampányára. E gyakorlatra értelemszerűen az uralkodó is áldását adta.⁶⁷

A számok mögött több esetben emberi sorsok, túlélési stratégiák is felsejlenek. Gondoljunk a 48-as honvédtisztek és családjaik félszeg támogatására, néhány ellenzéki értelmű politikus és újságíró anyagi kiszolgáltatottságára, vagy éppen a letűnt abszolutista rendszerből magukat átmenteni igyekvő (és tudó) személyekre. Mindazonáltal e megsemmisítésre szánt, ám ennek ellenére fennmaradt dokumentum továbbra is őriz rejtélyeket, melyeket a későbbi kutatásoknak kell majd felderíteniük.

⁶⁶ Deák Ágnes: *Suttoqások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Bp., 2018. 309–311.

⁶⁷ Cieger: *Lónyay Menyhért*, 339–340.

BONN ÉS BUDAPEST KÖZÖTT

A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége és a magyarországi kommunista rezsim kapcsolata (1951–1989)

ANDREAS SCHMIDT-SCHWEIZER

.....
BETWEEN BONN AND BUDAPEST

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE COMPATRIOTIC ASSOCIATION OF
THE GERMANS IN HUNGARY AND THE COMMUNIST REGIME (1951–1989)

The study explores the history of relations between the Compatriotic Association of the Germans from Hungary [Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn] and the Communist Regime of Budapest from 1951 to 1989. This relationship, as compared to the relations of other organizations of expatriated people with their country of origin, features such individual characteristics that add considerably to our understanding of the special development of Hungarian–West–German relations in the second half of the twentieth century. The inquiry focusses on two groups of questions: 1. What position was adopted by the national leadership of the Landsmannschaft as opposed to the Hungarian communist holders of power, what changes can be observed in the aims of the Association, and what was their background? 2. How did the Budapest regime react to the declarations and activities of the Landsmannschaft, what kind of changes can be detected over time, and what reasons lay behind them?

Keywords: Hungarian–German Relations; Germans in Hungary; Communism; Cold War; Change of regime; West Germany; Forced Resettlement; Kádár Regime; Foreign Affairs
.....

A tanulmány a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége ([Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn] – a továbbiakban: Landsmannschaft) és a budapesti kommunista rezsim viszonyának csaknem negyven évet átfogó, változatos történetét vizsgálja.¹ Ez a

---

Andreas Schmidt-Schweizer, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Jelenkortörténet témacsoport. A tanulmány egy az 1949–1990 közötti nyugatnémet–magyar kapcsolatokat vizsgáló projekt keretében készült az MTA BTK Történettudományi Intézetben. A szerzőt és kollégáját, Dömötörfi Tibort a kutatásban az OTKA (K-81562) támogatta.

¹ A vizsgálat keretében – terjedelmi okokból és a rendelkezésre álló források korlátozott volta miatt – nem térünk ki sem a Landsmannschafton belüli vitákra, sem pedig az NSZK-ban, illetve a Magyar Népköztársaságban meghozott politikai döntések hátterére.

kapcsolattörténet – összevetve más kitelepítetteket összefogó szervezetek egykori szülőföldhöz való viszonyával – olyan egyedi vonásokkal rendelkezik, amelyek maguk is rávilágítanak a nyugatnémet–magyar kapcsolatok speciális fejlődésére a 20. század második felében.

Az 1944/45-ben elmenekült, illetve 1945 és 1948 között kitelepített magyarországi németek és NSZK-beli szervezeteik története, valamint ezeknek az óhazával ápolta kapcsolata a mai napig nem volt tudományos kutatás tárgya, és a sajtó sem foglalkozott a kérdéssel behatóan.² Gerhard Seewann,³ Tilkovszky Loránt⁴ magyarországi németekről készített monografikus igényű munkái részletesen foglalkoznak ugyan a kitelepítés kérdéskörével⁵ és az 1945 utáni magyarországi kisebbségpolitikával, de nem érintik a Nyugat- és Kelet-Németországban élő kitelepítettek problematikáját. A kitelepítettek szervezeteivel foglalkozó elemzések is csak mellékesen említik meg a viszonylag kicsi és politikailag kevésbé jelentős magyarországi német szervezetek aktivitását, már ha egyáltalán foglalkoznak velük.⁶ Ugyanez a megállapítás érvényes azokra a munkákra is, amelyek a nyugat-németországi integrációval foglalkoznak.⁷ Még a kitelepített magyarországi németek szervezeteinek köreiből származó (mindenekelőtt a *Suevia Pannonica – Archiv der*

² Eddig csupán egy elnagyolt vázlat állt rendelkezésünkre a Landsmannschaft történetéről a szervezet honlapján (<http://www.ldu-online.de>; legutóbbi megtekintés: 2018. október 15.), illetve egy, a Landsmannschaft által megjelentetett brosúrában, valamint a szerző egy rövid tanulmánya, amely azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszottak a kitelepített magyarországi németek – a magyarországi német kisebbség és a magyar emigráció mellett – a budapesti politika terveiben. Andreas Schmidt-Schweizer: *Ungarndeutsche, Vertriebene und Emigranten im Kalkül der ungarischen Außenpolitik gegenüber Westdeutschland (1973–1989)*. In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Zsolt Vitári. Pécs, 2009. 181–191. Ezen kívül Schell Csilla több olyan néprajzi cikket is publikált a kitelepített magyarországi németekről, amelyek – többek közt – az óhazához való kötődéseiket vizsgálják. Lásd Csilla Schell: „Die tätet’ s ehrlich g’ sagt das letschte gäbe.” Kontakte der Vertriebenen aus Nemesnádudvar/Nadwar zur ehemaligen Heimat. In: *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum*. Hrsg. Hans-Werner Retterath. Freiburg, 2001. 97–113., Schell Csilla: Kitelepített magyarországi németek kötődése egykori hazájukhoz In: *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások*. Szerk. Jankovics József – Nyerges Judit. Bp., 2011. (<http://mek.oszk.hu/09300/09396/html/03.htm#73>; legutóbbi megtekintés: 2016. január 22.)

³ Gerhard Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. I–II. Marburg, 2012.

⁴ Loránt Tilkovszky: *Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919*. Bp., 1991.

⁵ A kitelepítés folyamata jól feldolgozottnak tekinthető. Ehhez lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.; Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése/Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Bp., 2004.

⁶ Az újabban megjelent publikációk közül lásd Matthias Müller: *Die SPD und die Vertriebenenverbände 1949–1977. Eintracht, Entfremdung, Zwietracht*. Berlin, 2012.; Heike Amos: *Vertriebenenverbände im Fadenkreuz. Aktivitäten der DDR-Staatssicherheit 1949–1989*. München, 2011.; Matthias Stickler: „Der Demotage wehren.” *Die Vertriebenenverbände in der frühen Bundesrepublik im Spannungsfeld von nationalem Anspruch und politischer Marginalisierung*. In: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau*. Bd. 47/48. Neustadt an der Aisch, 2008. 309–338.; Samuel Salzborn: *Heimatrecht und Volkstumskampf, Außenpolitische Konzepte der Vertriebenenverbände und ihre praktische Umsetzung*. Hannover, 2001.; Uő: *Grenzenlose Heimat. Geschichte, Gegenwart und Zukunft der Vertriebenenverbände*. Berlin, 2000.

⁷ Ehhez lásd Markus Häselbarth: *Die Integration der deutschen Vertriebenen in Westdeutschland*. Norderstedt, 2008.

Deutschen aus Ungarn című folyóiratban megjelenő⁸⁾ publikációk is elsősorban az 1945 előtti időszakkal, a meneküléssel és kitelepítéssel, a Magyarországon maradt németek 1945 utáni sorsával foglalkoznak, a Nyugat-Németországba kerültek múltját azonban nem tárgyalják.

Vizsgálatom középpontjában két kérdés áll: 1. Milyen pozíciót képviselt a Landsmannschaft országos vezetősége a hatalom magyarországi kommunista birtokosaival szemben, milyen változások figyelhetők meg a szervezet célkitűzéseiben, s mi állt ezek hátterében? 2. Hogyan reagált Budapest a Landsmannschaft állásfoglalásaira és aktivitására, milyen változások figyelhetők meg idővel hozzáállásában, s ezek mire vezethetők vissza? A kérdések megválaszolásához felhasznált források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából, valamint a Német Külügyminisztérium Politikai Levéltárából [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts in Berlin] és a koblenzi Szövetségi Levéltárból [Bundesarchiv in Koblenz] származnak.

Kiinduló pozíciók az 1950-es évek első felében

A Landsmannschaftot mint a Magyarországról elmenekült és kitelepített németek érdekvédelmi szervezetét országos szinten 1951 márciusában alapították meg, s a következő évtizedekben kiemelkedő szerepet játszott e személyi kör politikai-társadalmi képviseletében. Politikai céljait az 1951-ben elfogadott „Hazájukból Elűldözött Németek Chartája”⁹⁾ szellemében fogalmazta meg 1956. május 27-én, az országos közgyűlés egyik határozatában.¹⁰⁾ Ebben hangsúlyozta, hogy a kitelepítés ellenére elutasítja a „magyarsággal szembeni gyűlöletet és a megtorlást”. Kijelentette továbbá: „Sokkal inkább azért szeretnénk és kívánunk fellépni, hogy kialakuljon köztünk és a magyar nép között a valódi, baráti megértés, ahogy az évszázadokon keresztül működött, mindkét nép javára.” A Landsmannschaft emellett elutasított „minden politikai radikalizmust, függetlenül attól, hogy jobbról vagy balról” érkezett-e, és hangsúlyozta, hogy „a két véres háború és a 15 millió német kiutasítása [...] a sovinszta-nacionalista túlzások eredménye”. Egyúttal arra is utalt, hogy a kitelepítés „semmiképpen sem jogos”, s egy olyan „önkéntes lépésnek” tekinthető, amelynek „a visszavonásáért és jóvátételéért nemcsak nekünk, németeknek fontos kötelességünk harcolni és dolgozni, hanem a magyar népnek is”. Ebben az értelemben állapította meg a határozat, hogy „hazánkhoz és tulajdonunkhoz való jogunk megkérdőjelezhetetlen”. Végezetül távlati célként rögzítette: „Egy olyan egyesült Európáért [...] harcolunk, amelyben a népek toleránsak egymással szemben.”

⁸⁾ Az 1964 és 2015 között megjelenő folyóirat számainak tartalomjegyzékét lásd <http://www.suevia-pannonica.de/archiv.htmls>. (Legutóbbi megtekintés: 2018. január 22.)

⁹⁾ Közlebről lásd Volkmar Zühlsdorff: Die schwierigen Anfänge. Von der Vertreibung zur „Charta der deutschen Heimatvertriebenen”. In: *Verständigung der deutschen Vertriebenen mit den östlichen Nachbarn. Vergangenheit und Zukunft*. Hrsg. Christof Dahm. Bonn, 1992. 9–22.

¹⁰⁾ A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségének határozata. Ulm, 1956. május 27. Bundesarchiv Koblenz (= BArch) B 136/6803, lapszámolás nélkül.

Ezt követően négy konkrét kéréssel fordult az Adenauer vezette szövetségi kormányhoz: kérte, hogy lépjen fel a magyar kormány – akkortájt valóban élénken folytatott – hazatérési kampánya ellen,¹¹ vesse latba befolyását „a magyar hivatalok által éveken át megtagadott kiutazási engedélyekért” a családegyesítések érdekében,¹² mivel ez a kérdés több ezer magyarországi németet érintett. Kérte továbbá, hogy a kormány hosszú távon is vegye figyelembe a magyarországi németek kárpótlási igényeit a kárpótlási törvény keretében,¹³ végül pedig felhívta a figyelmet arra, hogy a délkelet-európai németek kitelepítésének feldolgozását célul kitűző dokumentumkötetek megjelenítése csak vontatottan halad – szemben a szudétanémetek és sziléziaiak elűzését dokumentáló, már elkészült munkákkal.¹⁴

A határozat a Landsmannschaft következő négy fő célkitűzését rögzíti: 1. a magyar lakossággal való kibékülés és megértés szándékát, 2. a kitelepítés jogtalansága miatti erkölcsi és anyagi jóvátételt, 3. a magyarországi német családtagok NSZK-ba való áttelepülését és 4. az egyesült – természetesen demokratikus – Európa megteremtését. A Magyarországon maradt németek támogatásának kérdését jellemző módon meg sem említették. A Landsmannschaft szószólóinak ez idő tájt ugyanis a legfőbb törekvése arra irányult, hogy elérjék a családegyesítést Nyugat-Németországban, s hogy előmozdítsák a kitelepítettek integrációját az új hazába, illetve a német társadalomba.

A keleti blokk államaiban a kommunista rezsimek Landsmannschaftokhoz való hozzáállását – hogy is lehetett volna ez másként a sztálinizmusban? – az ortodox kommunista ideológia, a hidegháború konfrontatív harciassága és a németek kollektív bűnösségének általánosan elfogadott dogmája határozta meg. Számtalan dokumentum és nyilvános állásfoglalás bizonyítja, hogy a kommunista hatalomgyakorlók – amint az általánosan ismert – a kitelepítetteket és szervezeteiket „fasiszta, imperialista, revansista elemeknek” tartották, és feltételezték, hogy azok kapcsolati hálókra támaszkodva „ötödik hadoszlopként” felforgató, az államot veszélyeztető tevékenységet végeznek. Ennek megfelelően a kommunista rezsimek és a kitelepítettek szervezetei között ebben az időszakban csak a titkos-

¹¹ A Landsmannschaft határozatában utalt a visszatérés propagálása mögött megbúvó valódi szándékra: „A kampánynak az a célja, hogy a hanyatló magyar mezőgazdaság számára kipróbált munkaerőt és egyéb szakembereket csábítson nyugatról Magyarországra.”

¹² Ebben az összefüggésben azt is kérte a Landsmannschaft a szövetségi kormánytól, hogy terjessze ki a „hatályos, bevándorlást szabályozó rendeleteket” – Németország alatt természetesen az NSZK-t értve – az „idős szülőkön” és a „segítségre szoruló gyerekeken” túl „azoknak a férfiaknak az özvegyeire és árváira is, akik a német Wehrmacht tagjaiként estek el”.

¹³ Ehhez a kárkiegyenlítési törvény határnapját át kellene helyezni „egy későbbi időpontra, a Honfitársi Egyesületek Szövetsége [Verband der Landsmannschaften – A. S.-S.] kívánságának megfelelően.” Az 1952. augusztus 14-én kihirdetett kárpótlási törvény [Lastenausgleichsgesetz, LAG] célja az volt, hogy azoknak a németeknek, akik a második világháború és következményei miatt vagyoni kárt szenvedtek vagy más hátrány érte őket, pénzügyi kárpótlást biztosítson.

¹⁴ A *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn* című kötet rövid időn belül, még 1956-ban megjelent.

szolgálatok szintjén volt elképzelhető a kontaktus, aminek során az érintettek a magyar állambiztonság megfigyelésének tárgyai lettek.¹⁵

Magyarország és a Landsmannschaft (1957–1963)

A sztálinista korszak után – egy rövid enyhülést (1955/1956), majd az 1956. őszi forradalmat követően – az új magyar politikai elit Kádár János körül már 1957 közepén elkezdett intenzíven foglalkozni a kitelepített magyarországi németekkel, azok szervezeteivel és vezető személyiségeivel. (A forradalom után a magyar Államvédelmi Hivatal [ÁVH] utódaként felállított Állambiztonsági Szolgálat jellemző módon már 1957 júniusában nyitott egy objektumdossziét *Az NSZK-ban tevékeny ellenséges sváb szervezetek* címmel.¹⁶) Ez a fokozott érdeklődés a magyar vezetés már ismertetett alapállása mellett két további tényálásra vezethető vissza: 1. Annak ellenére, hogy a Landsmannschaft határozatában lemondott a militáns pozícióról, Budapest nyilvánvalóan fenyegetve érezte magát amiatt, hogy a szervezet deklarálta a kitelepítettek „jogát hazájukra és tulajdonukra”, ami célzás volt a visszatéréshez való jogra, de legalábbis magában foglalta a kártalanításra vonatkozó igényt. A távolabbi célként megfogalmazott egyesült Európa megteremtése pedig csak a kommunista uralom kelet-európai felszámolását jelenthette. 2. A Landsmannschaft vezető funkcionáriusai – különösen a rendkívül aktív országos szóvivő, Heinrich Reitingert¹⁷ – az 1950-es évek első felében aktívan kivették részüket a nyugatnémet kitelepítettekkel kapcsolatos politika alakításában, sőt el is utaztak Magyarországra a forradalom alatt, informálták a szövetségi kormányt az ottani helyzetről, majd a menekültek segítségével is tevékenyen részt vettek.¹⁸ Az 1956. november 4-ig Magyarországon tartózkodó Reitingert jelentését a Német Külügyminisztérium egyik követségi tanácsosa néhány nappal később már össze is foglalta,¹⁹ és a „nagyon érdekes feljegyzést”²⁰ nem sokkal később nemcsak a külügyminiszter, Heinrich von Brentano elé terjesztették, hanem Konrad Adenauer kancellár és Theodor Heuss elnök is megkapta.²¹

¹⁵ Természetesen a Szövetségi Hírszerző Szolgálatot is érdekelték a kitelepítettek köréből származó információk. Ez a téma azonban a források hiánya – értsd az NSZK titkosszolgálatának anyagaihoz nem engedélyezett hozzáférés – miatt aligha feldolgozható.

¹⁶ ÁVH. Objektum dosszié. Az NSZK-ban működő ellenséges sváb szervezetek. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3. 2. 5. O-8-121/1, 1–3. rész.

¹⁷ Reitingert az 1957. május 27-i országos küldöttközgyűlésen szóvivővé választották.

¹⁸ Ehhez lásd a Landsmannschaft honlapjának „Wir über uns: Unsere Historie” menüpontját. (<http://www.ldu-online.de/wirueberuns>; legutóbbi megtekintés: 2018. október 15.)

¹⁹ Kurt von Maydell követségi tanácsos (310. ügyosztály) feljegyzése. 1956. november 8. BArch B 122/569, lapszámozás nélkül.

²⁰ Uo.

²¹ Ehhez lásd a német külügyminisztérium D 3 ügyosztályának 1956. november 9-i feljegyzését a külügyminiszter számára. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (= PA AA), B 12, Bd. 550 C, lapszámozás nélkül. A feljegyzés nemcsak a Landsmannschaft szóvivőjének magyarországi fejleményeket elemző – tárgylagos – beszámolójával foglalkozik, hanem – többek közt – azokkal a jólinformáltságot tükröző gondo-

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a Landsmannschaft az 1950-es évek utolsó harmadában a szövetségi köztársaság ellen folytatott magyar agitáció tárgya lett. A német külügyminisztérium illetékes referatúrája a következő megjegyzést fűzte a helyzethez 1960 februárjában: „Magyarország részt vesz a keleti blokk NSZK ellen folytatott általános hecckampányában [...]. A támadások középpontjában Adenauer kancellár, Schröder²² és Oberländer²³ miniszterek, valamint a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége [áll].”²⁴ A magyar állambiztonság jelentései különösen veszélyes scenáriót vázoltak fel a kitelepítetteket és szervezeteiket illetően, különösen az 1960-as évek első felében. A következőkben álljon itt néhány jellemző részlet az 1962-es év titkosszolgálati jelentéseiből. „Első ténykedésük az volt, hogy propaganda-hadjáratot indítottak a Magyar Népköztársaság ellen, amiért magyarországi javaikat elkobozta.”²⁵ „A kitelepített személyek [...] állandóan uszítanak Népköztársaságunk ellen.” „[...] megnőtt az itthon élő rokonaik rendszeres anyagi segélyezése. Céljuk ezzel a nyugati életforma dicsőítése és befolyásuk fenntartása, szélesítése [...] Bázisként használják fel a nyugatnémet hírszerzőszervek a kitelepített személyeket, valamint az itthon élő rokonaikat, kapcsolataikat. Ennek során jól felhasználják a legális lehetőségeket, így elsősorban a ki- és beutazásokat, valamint a kiszélesedett levelezést.”²⁶ A svábok és szervezeteik „[...] a mai napig is ellenséges propagandát folytatnak ellenünk. E célra különböző sajtótermékeket hoztak forgalomba, továbbra is rendszeresen rendeznek úgynevezett sváb bálakat, mely alkalmakkor egy szónok igyekszik feleleveníteni a kitelepítés előtti »szép időköt« és minden felelősséget a Magyar Népköztársaságra próbál hárítani a sváb családok kettészakításáért.”²⁷ A Landsmannschaft „szoros kapcsolatban áll Adenauer kancellár pártjával, a Keresztény Demokrata Unióval [...]. Vezetői – tudva azt, hogy vagyoni hátrahagyása igen érzékenyen sújtotta és érinti jelenleg is a kitelepítetteket – annak visszaszerzése reményét állandóan ébren tartják.”²⁸

A magyar titkosszolgálat fokozott érdeklődést tanúsított a Landsmannschaft vezető személyisége, Heinrich Reitinger iránt. Egy „Papp István” fedőnevű ügynök 1963 szeptemberében készült 16 oldalas jelentése például a legkisebb részletekre kiterjedően számolt

---

latmeneteivel is, amelyek a forradalom okait tárgyalják, valamint azokkal a Nyugat beavatkozására vonatkozó illuzórikus reményekkel, amiket a Szabad Európa Rádió keltett a magyar lakosság körében.

²² Gerhard Schröder (1910–1989), akkoriban szövetségi belügyminiszter.

²³ Theodor Oberländer (1905–1998), akkoriban az elűzöttek, menekültek és hadikárosultak ügyeiért felelős miniszter.

²⁴ A német külügyminisztérium 705. ügyosztályának 1960. február 23-i feljegyzéstervezete „Az NSZK és Magyarország közötti kapcsolatok” tárgyában. PA AA, B 12, Bd. 625 B, lapszámzás nélkül.

²⁵ Belügyminisztérium, II/-h. alosztály. Összefoglaló jelentés. 1962. április 16.; ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-121/1, 1. rész, fol. 1–12. 3.

²⁶ Belügyminisztérium, III/III-1. Osztály. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1962. november 5.; ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-121/1, 3. rész, fol. 0–6, 1.

²⁷ Belügyminisztérium, III/III-1. Osztály. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1962. április 16.; ÁBTL, 3.2.5. O-8-121/1, 1. rész, fol. 1–12, 3.

²⁸ Belügyminisztérium, III/3. Osztály. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1962. június 18.; ÁBTL, 3. 2. 3. O-8-121/1, 1. rész, fol. 13–24, 15.

be családi háttéréről, életének körülményeiről, kapcsolati hálójáról.²⁹ A további jelentések közül a beszédes című *A honvágy kérdése* Reitinger azon tervével foglalkozik, hogy a forradalom után először kíván hazalátogatni Magyarországra, a *Háborús bűnökről* pedig a második világháborús szerepét, valamint 1956-os magyarországi utazását vizsgálja. Utóbbi jelentés mindenestre semmilyen bűnt – vagy háborús bűnt – nem állapított meg. (Tény, hogy bár az 1919-ben született Reitinger tagja és helyi funkcionáriusa is volt a Volksbundnak, és aktívan közreműködött 1944-ben a németek evakuálásában, azzal a több helyütt, nyilvánvalóan személyek összetévesztésén alapuló gyanúval, mely szerint a Waffen-SS tagja lett volna,³⁰ a titkosszolgálat nem foglalkozott.)

Mivel úgy gondolták – joggal –, hogy Reitinger a kitelepítettek életében kulcsszerepet játszik, személye a következő években is állandó megfigyelés alatt maradt. Ez nemcsak politikai megnyilvánulásaira, munkatársaira, politikai kapcsolataira, Magyarországra való utazási terveire terjedt ki, hanem magánéletére is. Egy később kelt besúgói jelentés Reitinger anyagi helyzetének bemutatásakor egészen neveltségesre sikeredett: a beszámoló ugyanis többek között leírta Reitinger „új hűtőládáját” is, megállapítva, hogy abban „egy egész disznó van, magyarosan feldolgozva”.³¹

A Landsmannschaft törekvései a magyarországi németek NSZK-ba való áttelepülésének előmozdítására (1964–1968)

Másfél évtizeddel a kitelepített magyarországi németek német társadalomba való – meglehetősen sikeres – integrációjának kezdete után,³² 1964 elején hangsúlyeltolódás következett be a Landsmannschaft politikájában. Az 1955 óta ugyan formálisan állampolgári jogegyenlőséget élvező, a hétköznapiakban azonban nemritkán továbbra is diszkriminált magyarországi németek folyamatosan romló helyzete miatt, ami egyre nagyobb mértékben vezetett nyelv- és identitásvesztéshez, s amit a „kisebbségeket támogató, átgondolt nemzetiségpolitika hiánya” okozott,³³ a Landsmannschaft azt a célt állította törekvéseinek középpontjába, hogy előmozdítsa minél nagyobb számú Magyarországon élő német áttelepülését az NSZK-ba. 1964 februárjában a szervezet országos vezetősége azzal a kéréssel fordult az Adenauer-kormányhoz, hogy vesse latba befolyását annak érdekében, hogy „a magyar hivatalok minél gyorsabban és pozitívan bírálják el annak a kb. 5000 személynek

²⁹ „Papp István” fedőnevű ügynök jelentése Heinrich Reitingerről. 1963. szeptember 27. ÁBTL, 3. 2. 3. O-8-121/1, 2. rész, fol. 1–16.

³⁰ A gyanú nyilvánvalóan azon alapult, hogy összetévesztették az egyébként 1912-ben született hasonló nevű Reitinger Heinrichhel (Henrik), aki a háború utolsó három évében a Waffen-SS tagja volt, és akiről az ÁVH szintén nyitott egy dossziét. Lásd „Reitinger Henrik” vizsgálati dossziéját. 1950. december 14. ÁBTL, 3. 1. 9. V-70499, Reitinger Henrik.

³¹ Az ÁVH jelentése a nyugatnémet állampolgár, Heinrich Reitingerről. 1968. szeptember 17. ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-121/3, 1. rész, 7–14., itt 8.

³² A kitelepítettek integrációjáról általánosságban lásd Häselbarth: *Die Integration der deutschen Vertriebenen*.

³³ Erről bővebben Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, II. 383–390. (Az idézet a 383. oldalon található.)

a kérvényét, akik családgyesítés révén az NSZK-ba kívántak áttelepülni”.³⁴ Továbbá azt javasolta, hogy Bonn kössön egy olyan megállapodást Budapesttel, mely szerint azok a magyarországi németek, akik ki szeretnének települni Nyugat-Németországba, szabadon meglehessék azt. A potenciális áttelepülők számát a szövetség 40-50 ezer főre tette. Azért, hogy az úgynevezett „kibővített családgyesítés” elfogadásának az esélyét növelje, felvette a kölcsönösség – nem túl meggyőző – lehetőségét: eszerint „azért, hogy Magyarország ezeken a tárgyalásokon ne veszítse el az arcát, olyan megegyezést kell kötni, ami egyidejűleg ugyanolyan nagyvonalúan lehetővé teszi a Magyarország irányába zajló családgyesítéseket is”.³⁵

A Landsmannschaft családgyesítést célzó törekvései – nem is beszélve a nagyobb méretű áttelepülés tervéről – kezdettől fogva kudarcra voltak ítélve. Magyarországnak ugyanis –mindenekelőtt a képzett munkaerő hiánya miatt – nem állt érdekében a nyugat-németországi családgyesítés engedélyezése, az pedig – nem úgy, mint két évtizeddel korábban – főleg nem, hogy tömegesen települjenek át németek a Szövetségi Köztársaságba. A kitelepítettek, illetve a Landsmannschaft ilyen irányú aktivitása különösen nagy visszataszást keltett Budapesten, s erről a nyugatnémet kereskedelmi képviselő tájékoztatta is a német külügyminisztériumot.³⁶ Reitinger többszöri sürgetése ellenére, s annak dacára, hogy többször felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarországi németek helyzete az 1960-as évek közepén jelentősen romlott,³⁷ Bonn is halogatta az áttelepülés kérdésének napirendre tűzését a következő években, s arra bízta a szövetséget, hogy „a magyarországi németeket érintő különösen súlyos esetekben” forduljon a Vöröskereszthez.³⁸ Bonn nyilvánvalóan azért nem akarta felhozni ezt a kényes kérdést, mivel nem kívánta ezzel megterhelni a két ország viszonyát, ami az első kétoldalú kereskedelmi egyezmény megkötése és a kereskedelmi képviselők megnyitása (1963/64) óta folyamatosan javult, s különösen nem akarta veszélyeztetni az 1966/67-es – átmenetileg ugyan kudarcba fulladt – tárgyalásokat a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. (Bonn csak két évtizeddel később adta fel ezt a politikát, amely a magyarországi német kisebbséget, illetve a kitelepítetteket „zavaró tényezőnek” tartotta, s ezért elvárásait a megtárgyalandó kérdések sorából kihagyta.)

³⁴ Heinrich Reitinger szóvivő levele a német külügyminisztériumnak (Dr. Werner). 1964. február 12. PA AA, B 42, Bd. 79, lapszámozás nélkül.

³⁵ Uo.

³⁶ Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselője a német külügyminisztériumnak. 1968. október 9. PA AA, B 42, Bd. 215, lapszámozás nélkül.

³⁷ Lásd például a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségének Országos Vezetősége (Reitinger) a német külügyminisztériumnak (Dr. Werner). 1966. május 20. és október 25. BArch B 137/7368, lapszámozás nélkül. Az Ungarndisches Sozialwerk e.V. hasonlóan drámai szavakkal fordult a német kormányhoz. Ez a segélyszervezet már arról beszélt, hogy a magyarországi németek „népi politikai jövője” a magyar politika miatt „teljességgel reménytelen”. Az Ungarndisches Sozialwerk e.V. vezetősége Ludwig Erhard kancellárnak. 1966. június. BArch B 137/7368, lapszámozás nélkül.

³⁸ A német külügyminisztérium (Dr. Werner) a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségének Országos Vezetőségének (Reitinger). 1966. november 11. BArch B 137/7368, lapszámozás nélkül.

Törekvések a „hivatalos Magyarországgal” való kapcsolatfelvételre 1969 után

Mivel a „kibővített családgyejesítés” terve végleg megbukott, s a magyar politikai elit nemzetiségekhez való hozzáállása 1968 ősze után érezhetően megváltozott (ez abban is megnyilvánult, hogy lépésről lépésre megteremtették a nemzetiségpolitikai intézkedések intézményi előfeltételeit³⁹), 1969 elején a Landsmannschaft új kezdeményezésekkel állt elő. 1969. június végén egy magyarországi németekről, Backnangban rendezett konferencián ráirányította a német közvélemény figyelmét a közösség problematikus helyzetére (értsd: a hosszú évtizedeken át tartó asszimiláció következményeire), egyúttal pedig elkezdett kapcsolatot keresni a kommunista vezetés által „politikai és ideológiai” transzmissziós szíjként 1955 novemberében életre hívott Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége felé,⁴⁰ hogy ezáltal utat találjon a magyarországi hivatalos szervekhez. A Landsmannschaft érdeklődésének homlokterébe tehát a Magyarországgal való viszony, s így a nyilvánvalóan még sokáig az országban maradó németek helyzetének javítása került. A Landsmannschaft kulturális referense, Wilhelm Kronfuss és a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének főtitkára, Wild Frigyes, valamint Fekete Tibor, az Oktatási Minisztérium kisebbségi ügyekért felelős osztályvezetője között 1969 januárjában zajló előzetes megbeszélések után,⁴¹ Heinrich Reitinger májusban hivatalosan is meghívta az NSZK-ba a Szövetség főtitkárát. Felajánlotta Wildnek a lehetőséget, hogy tartson egy előadást a szervezetéről Nyugat-Németországban. „Egy ilyen előadással meg tudná cáfolni a hamis információkat, el tudná oszlatni az előítéleteket, s objektív képet festhetne Magyarország mai kisebbségpolitikájáról.”⁴² Egy ilyen lépés megtételére azonban még nyilvánvalóan nem érett meg az idő: a budapesti illetékesek úgy döntöttek, hogy Wildnek a meghívást – valóban rossz – egészségi állapotára hivatkozva vissza kell utasítania, amit ő meg is tett.⁴³ Az elutasítás okát egy, a magyar külügyminisztériumban keletkezett feljegyzés a következőben jelölte meg: „A meghívás elfogadása számunkra

³⁹ Erről bővebben Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, II. 390–393.

⁴⁰ Eredeti neve a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége volt. A szövetség névváltozásaihoz lásd Poprády Judit: *A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének története*. *Fons* 2 (1995) 221–258. A német külügyminisztériumban 1956 közepén a következőképpen jellemezték a szövetséget: „A Szövetség céljai közé tartozik a kulturális és ideológiai nevelés, a német népi kultúra ápolása stb. Politikailag ez a kulturális egyesület egy kommunista tömegszervezetnek tekinthető, a »Hazafias Népfontra« integrálták és így a német népcsoport politikai befolyásolásának eszközeként is felhasználható.” A német külügyminisztérium 351. ügyosztályának feljegyzése (Ungern-Sternberg). 1956. június 15. PA AA, B 42, Bd. 79, lap-számozás nélkül.

⁴¹ Erről tájékoztatta a Landsmannschaft országos vezetősége a német kormányt. Lásd A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségének Országos Vezetősége (Reitinger) az össznémet kérdésekért felelős minisztériumnak (Dr. Furch). 1969. február 11. BArch B 137/7368, lap-számozás nélkül.

⁴² A Magyarországi Németek Honfitársi Egyesületének Országos Vezetősége (Reitinger) a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége főtitkárának (Dr. Wild). 1969. május 12. A levél egy másolata jellemző módon megtalálható a magyar titkosszolgálat egy aktájában. ÁBTL, 3.2.5. O-8-121/3, 1. rész, 24.

⁴³ Wild főtitkár levele Heinrich Reitingernek. 1969. június 9. Ez a levél is megtalálható másolatban a titkosszolgálat aktájában. Uo. 25.

semmilyen politikai előnnyel nem járna”⁴⁴ – azaz csupán a kitelepítettek pozícióit erősítené. Kétségtelen azonban, hogy a döntés mögött mindenekelőtt az húzódott meg, hogy a Kádár-rezsim tekintettel volt két testvéri államra, Lengyelországra és Csehszlovákiára, illetve azok kitelepítésekkel kapcsolatos álláspontjára. Magyarország ebben az ügyben ekkor még nyilvánvalóan várakozó álláspontra helyezkedett.⁴⁵

A változás első jelei azonban hamarosan mutatkoztak, miután Willy Brandt kancellár 1969 októberében alakított kormánya meghirdette az „új keleti politikát”. 1969 végén a magyar külügyminisztérium jelezte Wildnek, hogy amennyiben a jövőben meghívás érkeznék Reitingertől, pozitívan reagálhat rá.⁴⁶ (Wild korábban egy, a külügyminisztériumnak írt feljegyzésben hangot adott azon véleményének, hogy a Landsmannschafttal szembeni teljes elzárkózás politikáját hibásnak tartja, mert így Magyarország megfosztaná magát annak esélyétől, hogy a „nemzetiségpolitika szép eredményeit” bemutassa.)⁴⁷ 1970 elején Budapest ebben a szellemben engedélyezte a Landsmannschaft baden-württembergi szervezetének megkeresésére, hogy egy eredeti népviseletbe öltözött pár kiutazzék a tartományi sváb bálba. Ez volt az első alkalom – amint azt egy Horst Ehmkének, a kancellári hivatal vezetőjének címzett feljegyzés is kiemeli –, hogy a keleti blokk egy kormánya engedélyezte „úgymond a hivatalos kapcsolatfelvételt” egy Landsmannschafttal. A feljegyzés rámutat a lépés mélyebb összefüggéseire is: „A magyar kormány megbízza [...] tudomásunkra hozta, hogy az engedélyt csupán a szövetségi kormány új keleti politikája miatt adták meg.”⁴⁸

A hivatalos kapcsolatok megteremtésének irányába mutató legelső lépések mindenestre sokáig csak egy epizódot jelentettek. A következő években ugyanis a hatalom magyarországi birtokosai visszatértek a konfrontatív hozzáálláshoz, és 1972 közepén – a diplomáciai kapcsolatok felvételéről folytatott tárgyalások folytatásakor – még aggályukat is kifejezték a német kormánynak a Landsmannschaft éves találkozóival kapcsolatban. 1972 júniusában az NSZK budapesti kereskedelmi képviselője azt jelentette a bonni külügyminisztériumnak, hogy: „A magyar kormány tájékoztatja a Szövetségi Köztársaságot, hogy a magyarországi németek szülőföldre emlékező találkozási megterhelhetik a bilaterális kapcsolatokat, és javasolja a befolyásgyakorlást.”⁴⁹ A bonni külügyminisztérium, amely ugyan foglalkozott az ügygel, de a beavatkozást elutasította, megállapította: „Nem

⁴⁴ A magyar külügyminisztérium NSZK-val foglalkozó ügyosztályának feljegyzése. Állásfoglalás Wild Frigyes elvtárs NSZK-ba való meghívása tárgyában. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XIX-J-1-j-NSZK-1969, 133.

⁴⁵ Az a tény, hogy a külügyminisztérium még nem tette *ad acta* az ügyet, Puja Frigyes külügyminiszter fenti feljegyzésre kézzel írt megjegyzésének köszönhető, mely szerint a témára még vissza kell térni.

⁴⁶ A magyar külügyminisztérium feljegyzései arról, hogy miként kell reagálni a jövőben, ha Reitingert ismételt meghívja Wildet. 1969. november 22., november 25., december 9. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-1969, 127.

⁴⁷ Wild Frigyes főtitkár levele a magyar külügyminisztériumnak (Villányi Imre). 1969. október 27. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-1969, 128–129.

⁴⁸ Telefonon átadott feljegyzés Horst Ehmke miniszternek. 1970. január 13. BArch B 136/6803, lapszámozás nélkül.

⁴⁹ Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselője (Kersting) a német külügyminisztériumnak. 1972. június 9. PA AA, B 42, Bd. 1496, lapszámozás nélkül.

lehet kizárni, hogy a megfogalmazott magyar aggályok eredetileg egyáltalán nem a magyar féltől származtak.”⁵⁰ Ez a megjegyzés – minden bizonnyal helyesen – a „baráti országok”, mindenekelőtt Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK nyomásgyakorlását sugallta.⁵¹

A magyar fél a következő években, melyekre a belpolitikai szigorodás és az osztályharc ideológiájának feléledése volt jellemző,⁵² továbbra is elutasítóan reagált a Landsmannschaft azon kísérleteire, amelyekkel az hivatalos kapcsolatot kívánt felvenni Budapesttel – még azután is, hogy 1973 decemberében Magyarország és az NSZK diplomáciai kapcsolatra lépett egymással, aminek következtében a gazdasági mellett a politikai kapcsolatok is jelentősen fellendültek a két ország között.⁵³ Ennek megfelelően arra utasították a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségét, hogy csak „politikailag lojális hozzáállású szervezetekkel” léphetnek kapcsolatba – a Landsmannschaft nyilvánvalóan nem felelt meg ennek a kritériumnak –, és ezekkel is csak alkalmanként és nem saját kezdeményezésre. Ezzel szemben támogatták, hogy az NDK – hasonlóan az eddigiekhez – minél nagyobb szerepet kapjon a magyarországi német kisebbséggel fenntartott kulturális kapcsolatok terén.⁵⁴ Budapest állásfoglalása jól mutatja, hogy milyen problematikus kérdésnek számított a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége erősen korlátozott kapcsolata Nyugat-Németországgal – mégpedig a miatt a kizárólagosság miatt, amelyre az NDK a magyarországi németekkel való kapcsolattartás terén igényt tartott.⁵⁵

Az 1977. júliusi Reitinger-levél és Kádár János válasza

Négy évvel a diplomáciai kapcsolatok felvétele után a Landsmannschaft magyar rezsimhez fűződő kapcsolataiban hivatalos szinten is sor került egy látványos eseményre. Kádár János bonni látogatása alkalmából Heinrich Reitinger szervezte országos vezetőségének nevében 1977. július 1-én levelet írt a magyar párt első titkárának. Ebben a levélben a magyarok és németek közötti megbékélés folytatása mellett érvelt, és felszólította Buda-

⁵⁰ A német külügyminisztérium II A 2 ügyosztályának feljegyzése a II A 5 ügyosztály számára az NSZK-ban élő magyarországi németek honfitársi találkozóinak hatásával kapcsolatban megfogalmazott magyar aggodalmak tárgyában. 1972. július 7. PA AA, B 42, Bd. 1496, lapszámozás nélkül.

⁵¹ A magyar vezetés a Nyugat-Németországba kitelepített magyarországi németeket ekkor már nyilvánvalóan nem tartotta jelentős veszélyforrásnak. Legalábbis ez a következtetés vonható le abból a tényből, hogy a magyar titkosszolgálat az 1957-ben megnyitott, „Az NSZK-ban aktív ellenséges sváb szervezetek” című objektum dossziét 1971. május 9-én lezárta. ÁBTL, 3. 2. 5. O-8-121/1, 1-3. rész.

⁵² Lásd Andreas Schmidt-Schweizer: *Der Kádárismus – das „lange Nachspiel” des ungarischen Volksaufstandes*. In: *Ungarn 1956. Zur Geschichte einer gescheiterten Volkserhebung*. Hrsg. Rüdiger Kipke. Wiesbaden, 2006. 161–187, itt 170–171.

⁵³ A nyugatnémet–magyar kapcsolatok 1973 utáni fejlődéséről lásd Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: *A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka: A diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitáig, 1973–1989. Külügyi Szemle* 13 (2014) 4. sz. 19–43.

⁵⁴ A magyar kulturális, oktatási és külügyminisztérium 1975. júniusi irányelvei a magyarországi németek szervezeteivel kapcsolatos viszonyról. MNL OL 288. f. 32/1983/75. ő. e. (NSZK/1983/B), 411–416.

⁵⁵ Bővebben lásd Andreas Schmidt-Schweizer: *Im Spannungsfeld von Kaltem Krieg und Deutscher Frage. Die Kulturbeziehungen zwischen der Volksrepublik Ungarn und den beiden deutschen Staaten (1949–1989)* (előkészületben).

pestet, hogy vonja vissza a kollektív bűnösség téziséét. „Tisztelt Főtitkár Úr! A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége [...] fennállása óta törekszik arra, hogy hozzájáruljon a német és a magyar nép jószomszédi kapcsolatainak helyreállításához, amelyet megzavartak a háborús események és annak következményei. [...] [Mi,] tisztelt Pártfőtitkár Úr, abban a reményben üdvözljük Önt új hazánkban, hogy nyugat-németországi látogatása hozzájárul a magyar és a német nép közötti, az áldatlan háborúra visszamenő tehertételek maradványainak felszámolásához. Ezek közé tartozik egy olyan, köztünk, magyarországi németek és egykori hazánk közt meglévő teher levétele is, mely abban áll, hogy kiutasításunk egy olyan, állítólag korábbi hazánk ellen elkövetett kollektív vétség miatt történt, amit mi soha nem követtünk el. [...] Ezért azzal a kéréssel fordulunk Önhöz, tisztelt Pártfőtitkár Úr, hogy járuljon hozzá ahhoz, hogy bennünket, magyarországi németeket erkölcsileg rehabilitáljanak a kollektív bűnösség alól.”⁵⁶

Négy héttel később megtörtént az, amire feltehetően senki sem számított: Kádár a magyar–nyugatnémet kapcsolatok egyik első csúcspontját jelentő, s az első nyugatnémet–magyar kulturális egyezményt eredményező bonni látogatása után,⁵⁷ 1977. július 30-án személyesen válaszolt Reitingernak. A levélben egyfelől dicsérő szavakkal emlékezett meg a Landsmannschafttól és törekvéséről, hogy javítsa a Bonn és Budapest közötti viszonyt, másfelől azonban utalt azokra a „soha nem látott szenvedésekre és megpróbáltatásokra, amelyeket a Hitler-fasizmus Európa népeinek és az egész világnak okozott”.⁵⁸ A Landsmannschaft számára nagy csalódást okozott, hogy Kádár meg sem említette a kollektív bűnösség problematikáját és nem tett ajánlatot a hivatalos kapcsolatok felvételére. „Helsinki szellemének” hatásaként is értékelhető az a tény, hogy Kádár egyáltalán válaszolt a Landsmannschaftnak, de bizonyos, hogy ez összefüggésben volt a – különösen gazdasági téren – jól fejlődő nyugatnémet–magyar kapcsolatokkal is. Kádár nyilvánvalóan egy pozitív jelzést kívánt küldeni, ugyanakkor nem mehetett túlságosan messzire, már csak szövetségesei miatt sem. Nem volt abban a helyzetben, hogy a kollektív bűnösség téziséét visszavonja, vagy – legalább – az erkölcsi rehabilitációt kijelentse. (Ebben a reakcióban véleményem szerint különösen jól tükröződik a Bonnhoz fűződő kapcsolatok „magyar dilemmája”: miközben az NSZK Magyarország számára a második legfontosabb kereskedelmi partner volt [a Szovjetunió után], egyúttal a második legnagyobb ellenségnek is számított [az USA után].) Ezért, valamint amiatt, hogy az NDK a magyarországi német kisebbséggel való kapcsolattartás kizárólagosságát magának követelte, a következő években nem történt valódi áttörés a Landsmannschaft és a Kádár-rezsim kapcsolatában.

⁵⁶ A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségének Országos Vezetősége (Reitinger) a Magyar Szocialista Munkáspárt (= MSZMP) első titkárának, Kádár Jánosnak. 1977. július 1. PA AA, Zwischenarchiv, Bd. 116.594, lapszámozás nélkül.

⁵⁷ Az NDK-val Magyarország már 27 évvel korábban kulturális egyezményt kötött.

⁵⁸ Az MSZMP első titkára, Kádár János a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége ügyvezető elnökének, Heinrich Reitingernak. 1977. július 30. MNL OL XIX-J-1-j (NSZK, 1977), 96. d. Lapszámozás nélkül.

Magyarország és a kollektív bűnösség tézisének visszavonása 1983-ban

Hat évig, 1983 decemberéig kellett várni arra az eseményre, amely már jelezte, hogy alapvetően megváltozott a magyar állam magyarországi németekhez, és így a kitelepítettekhez, valamint a Landsmannschaft-hoz fűződő viszonya. A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének kongresszusán Aczél György, a párt vezető kulturális ideológusa, Kádár János közeli barátja nagy figyelmet keltő beszédet tartott, amely először mutatta, hogy a hatalom budapesti birtokosai hajlandók elvetni a magyarországi németek kollektív bűnösségének tézisének. Aczél szó szerint a következőket mondta: „...ma is jogosnak és indokoltnak tartjuk, hogy a bűnt elkövetőket – ha németek, ha magyarok voltak – [a háború alatt elkövetett tetteikért] felelősségre vonták. De meggyőződésünk az is, hogy nem volt jogos a kollektív felelősségre vonás. Nincsenek sem szektás, sem fasiszta népek. [...] Mélyen fájlaljuk, hogy ártatlan, sőt haladó emberek is bűnhődtek olyan bűnökért, amelyeket nem ők követtek el.”⁵⁹ Ezzel Budapest egy olyan lépést tett, amire a magyarországi németek és a kitelepítettek, valamint a Landsmannschaft már több mint három évtizede várt, s amely egyidejűleg azt is jelezte, hogy a keleti táboron belüli szövetségi szolidaritás meggyengült. Véleményem szerint két oka van annak, hogy Budapest a német kollektív bűnösség addig axiómáinak tekintett tézisének elutasította: a döntés mögött felsejlik a budapesti vezetés azon próbálkozása, hogy egy példamutató politikai lépéssel (a kollektív bűnösség tézisének elvetésével) ellensúlyozza a magyar kisebbségekkel kapcsolatos növekvő feszültségeket a szomszéd államokban. (A világháború után a szomszéd államokban élő magyar kisebbségeket is kollektív bűnösséggel vádolták, s csak a „szocialista internacionalizmus” propagálásával sikerült a kérdést levenni a napirendről.) Másrészt a Kádár-rezsim ezzel a szimbolikus lépéssel biztosítani akarta maga számára az NSZK jóindulatát. A magyar vezetés ugyanis akkoriban a magyar–nyugatnémet gazdasági kapcsolatok bővítése és Bonn anyagi támogatása nélkül nem látott esélyt arra, hogy a pénzügyi és gazdasági nehézségeken úrrá legyen.⁶⁰ Teljesen nyilvánvaló, hogy emiatt került sor Helmut Kohl 1984. júniusi magyarországi látogatása alkalmával (amelyre kerekén fél évvel az Aczél-beszéd után került sor) a nyugatnémet politika csúcavezetőinek és a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége reprezentánsainak – eredetileg nem tervezett – első találkozására is.⁶¹

⁵⁹ Lásd Kathrin Sitzler – Gerhard Seewann: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. *Südosteuropa* 37 (1988) 4. sz. 142–170., itt 153–154.

⁶⁰ Biztosan nem tekinthető véletlennek, hogy erre az időre esik a Központi Bizottság titkára, Havasi Ferenc körül csoportosuló magyar gazdaságirányítás azon törekvése, hogy a gazdasági reformokat folytassa, a KGST-hez fűződő köztötségeket lazítsa, és elérje Magyarország nyugat – különösen az NSZK – felé irányuló gazdasági nyitását. Ehhez politikusi, bennfentes pozícióból lásd Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991*. Bp., 2009. 11–26., továbbá egy Havasi Ferencsel készített interjú. *Der Spiegel* 1983. január 3. 88–91.

⁶¹ Lásd a budapesti osztrák nagykövetség jelentését Helmut Kohl kancellár hivatalos magyarországi látogatásáról. 1984. június 27. A jelentés megtalálható a magyar titkosszolgálat aktáiban. ÁBTL, I. 11. 4. D – V/1983,

Fordulópont Budapest és a magyarországi németek kapcsolatában (1986–1987)

Néhány évnek azonban még el kellett telnie addig, hogy a magyarországi németek és a kommunista rezsim viszonya alapvetően megváltozzék. Az első, lényegében szimbolikus lépés a német elnök, Richard von Weizsäcker látogatásakor történt 1986 novemberében.⁶² Az ötnapos magyarországi út nemcsak egy nyugatnémet államfő első látogatása volt az országban, egyáltalán a „keleti blokkban”,⁶³ hanem ez volt az az alkalom is, amikor a magyarországi német kisebbség kérdése, amelyet addig a nyugatnémet–magyar kapcsolatokban – így jellemzően az 1977-es kulturális egyezményben is⁶⁴ – rendre kivettek a meg tárgyalandó témák közül, kiemelt jelentőséget kapott. A Weizsäcker-látogatás csúcspontja ugyanis az volt, amikor az elnök demonstratíván találkozott a pécsi, illetve baranyai német kisebbséghez tartozókkal. Ehhez hasonló hivatalos érintkezésre egy nyugatnémet politikus és a magyarországi német kisebbség között a megelőző évtizedekben nem volt példa.

1987 októberében, alig egy évvel később került sor Grósz Károly miniszterelnök látványos nyugat-németországi látogatására,⁶⁵ azt követően, hogy Magyarország a gazdasági és politikai élet liberalizálása céljából egy sor intézkedés meghozatala mellett döntött.⁶⁶ Ez alkalommal szerződésben rögzítették, hogy kulturális intézeteket létesítenek egymás országában, s ezzel normalizálják a kulturális kapcsolatokat (ezt Bonn évek óta szorgalmazta), s hogy fokozzák a gazdasági-technikai együttműködést, amire viszont Budapest törekedett hangsúlyosan. Ezek az egyezményeken túl a felek közös nyilatkozatot adtak ki a vízumkönnyítésről és a magyarországi németek kulturális és nyelvi tradícióinak ápolásáról. Utóbbival a magyar vezetés az NSZK-nak először tette lehetővé, hogy a Magyarországon élő németeket intézményes formában s anyagilag is támogassa. Ez a lépés vezetett a következő években – többek között – számos, német kisebbséget kiszolgáló

11–17. A jelentés idézi a magyar külügyminiszter-helyettest, Esztergályos Ferencet, aki szerint a kapcsolatfelvétel „kissé kényes”, és ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet az „NDK figyelembevételére”.

⁶² A Weizsäcker-látogatás magyar szempontú értékeléséhez lásd a magyar külügyminiszter-helyettes, Kovács László Politikai Bizottságnak és az Elnöki Tanácsnak fogalmazott – német fordításban is rendelkezésre álló beszámolóját. In: *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Umbruch in Ungarn 1985–1990”*. Bearb. von Andreas Schmidt-Schweizer (Budapest). http://www.herder-institut.de/no_cache/digitale-angebote/dokumente-und-materialien/themenmodule/quelle/1507/details/2268.html?resolve/qid/2268.html (a letöltés ideje 2018. október 14.), továbbá Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 60–62.

⁶³ Ezzel az NSZK elismerte Magyarország nyugati nyitását és reformpolitikáját.

⁶⁴ A Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság kormánya közötti 1977. július 6-i egyezmény a kulturális együttműködésről szövegéhez lásd Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Bulletin [7. Juli 1977] Nr. 71, 668–670.

⁶⁵ Az 1985 utáni magyarországi belpolitikai fejleményekről lásd részletesen Andreas Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteiherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München, 2007. 42–58.

⁶⁶ A Grósz-látogatás magyar szempontú értékeléséhez lásd a magyar külügyminiszter-helyettes, Kovács László Politikai Bizottságnak és az Elnöki Tanácsnak fogalmazott – német fordításban is rendelkezésre álló beszámolóját. In: *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte*, továbbá Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 95–97.

óvoda és iskola építéséhez, a szekszárdi Német Színház felélesztéséhez és a pécsi Lenau Ház megépítéséhez. A kisebbségpolitikában megfigyelhető alapvető változás nemcsak azt jelentette, hogy az idők során jelentős részben asszimilálódott magyarországi németek átfogó támogatást kaptak a nyugatnémet kormánytól, hanem azt is, hogy a magyar vezetés demonstratívan elutasította az NDK német kisebbséggel kapcsolatos, kizárólagosságra törekvő igényét, és a német–magyar kapcsolatokban addig betöltött elsőbbségi helyzetét.

Áttörés a Landsmannschaft és Budapest kapcsolatában (1987–1989)

A magyarországi németek helyzetéhez hasonlóan 1987 elejétől kezdve fordulat állt be a Landsmannschaft és a magyar állam viszonyában is. Egy, a magyar külügyminisztériumnak készített jelentésében Horváth István bonni magyar nagykövet behatóan foglalkozott négy olyan szervezettel, amely az NSZK-ban összefogta a kitelepített magyarországi németeket,⁶⁷ s azt javasolta, hogy a magyar kormány ezek közül a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetségével, valamint a Rheinland-pfalzi Dunamenti Német Honfitársi Egyesülettel építsen ki mélyebb kapcsolatot.⁶⁸ Horváth szerint a két honfitársi szövetség esetében olyan szervezetekről van szó, melyek „különösen, ha az országunk iránt lojális személyek számát tekintjük”, sokkal nagyobbak, mint a nyugat-németországi magyar emigráció, s amelyeket „különösebb erőfeszítés nélkül megnyerhetnénk gazdasági és kulturális elképzeléseinknek”.⁶⁹ Ezt követően felsorolt néhány kulturális együttműködési lehetőséget – ifjúsági és tanulócsere, városok partnersége, kulturális és tudományos rendezvények –, majd azt javasolta, hogy a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége⁷⁰ legyen a két Landsmannschaft partnerszervezete.

A kommunista rezsim összeomlásával, illetve Magyarország demokratizálásával és radikális nyugati nyitásával (1988/89) párhuzamosan a Landsmannschaft végre először valóban betölthette azt a küldetést, amelyre nyelvi és interkulturális kompetenciái révén hivatott volt: miután a szervezetet a két ország közötti kapcsolatokban az 1980-as évek közepéig mind Budapest, mind Bonn „zavaró tényezőként” tartotta számon, most megkapta az NSZK és Magyarország közötti „híd szerepét” – csakúgy, mint a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, amely időközben lerázta magáról a kommunista párt transzmissziós szíjának funkcióját. Az új Európa átjárható határai által kínált történelmi

⁶⁷ A politikailag meghatározó szerepet játszó Landsmannschaft mellett a következő szervezetekkel foglalkozott: Donaudeutsche Landsmannschaft Rheinland-Pfalz, Verein für das Deutschtum im Ausland, Deutsche Jugend in Europa.

⁶⁸ A bonni magyar nagykövetség (Dr. Horváth István) jelentése a magyar külügyminisztériumnak „Az NSZK-ba kitelepített németek szervezeteiről. Helyzetük és az együttműködés lehetőségei.” 1987. február 6. MNL OL 288. f. 32/1987/NSZK/ 92. ő. e., 88–97.

⁶⁹ Uo. 95–96.

⁷⁰ A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége 1969. áprilisi kongresszusán nevet változtatott. Ettől kezdve a szervezet neve Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége volt. Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, II. 383.

lehetőséggel a magyarországi németek mindkét oldalon éltek mind kulturális, mind gazdasági értelemben, a Németország és Magyarország közötti „valódi baráti együttműködés” jegyében. A Landsmannschaft ezzel – a kitelepítettek nyugat-németországi társadalomba való integrálása mellett – betöltötte legfontosabb történelmi szerepét.⁷¹

Fordította: *Eiler Ferenc*

---

⁷¹ Lásd Schmidt-Schweizer: *Ungarndeutsche*, 181–191.

MÚHELY

GRÓF APPONYI GYÖRGY A KORTÁRSOK SZEMÉVEL

CZINEGE SZILVIA

COUNT GYÖRGY APPONYI THROUGH THE EYES OF HIS CONTEMPORARIES

The paper explores the personality of Count György Apponyi, seeking to reveal the man behind the offices and public roles. The source basis was constituted by the memoirs, correspondence and diaries of his contemporaries, as well as the post-1867 press. The image emerging from the sources is so multi-faceted, thanks partly to the genres and partly to the authors, that no full portrait could be drawn; yet the basic features of Apponyi's character could nevertheless be grasped. As acknowledged by both his eulogists and critics, Apponyi was a man of determination and firm character, working loyally, hardly and expertly, and endowed with the skills of an orator. In the family circle, he established an intimate and lovely atmosphere with his life, which gave him opportunities to make good use of his sense of humour. Even as a private person, he supported good causes, donating for the construction of schools or helping orphans. Thanks to his long public career, his image changed considerably: although still remembered as the implanter of the administrator-system, in the last third of the nineteenth century he enjoyed wide public respect.

Keywords: Apponyi György, memoirs, personal portrait

Gróf Apponyi György a 19. század magyar történelmének meghatározó alakjai közé tartozott. Több méltóságot is viselt, aktívan részt vett a politikai közéletben a reformkor idején, az abszolutizmus korában és a kiegyezést követő években is. Közéleti szerepvállalásairól és vállalkozásairól olvashatunk a nagyobb történeti összefoglalásokban, illetve részkérdésekkel foglalkozó tanulmányokban, közleményekben.¹

Czinege Szilvia, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI.

¹ A teljesség igénye nélkül: Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. I–III. Pest, 1868.; *Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk. Mérei Gyula. Bp., 1980. V/1. [1790–1848]; *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Bp., 2003.; *Polgárosodás és szabadság*. Szerk. Veliky János. Debrecen, 1999.; Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom 1790–1849*. Debrecen, 1998.; Tóth László: *Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után*. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. évfordulójának ünnepére*. [Szerk. n. n.] Bp., 1933. 512–535.; Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György közéleti pályájának első éve*. *Történeti tanulmányok XVIII* (2010 [2012]) 99–124.; Czinege Szilvia: *Megyei aljegyzőből magyar udvari kancellár – gróf Apponyi György a reformkorban*. In: *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*. Szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes. Szeged, 2011. 23–35.; Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok – kancellár és kancellária a reformkor végén*. *Századok* 146 (2012) 609–652.; Czinege Szilvia: „Mein verehrter Freund” – Apponyi György és Széchenyi István kapcsolata az 1840-es években. In: *„Nincs egy igaz barátom se!” Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez*. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, 2012. 151–199.

Ezek a művek azonban alig tesznek említést arról, milyen is volt emberként gróf Apponyi György. A tőle fennmaradt források ebben a vonatkozásban kevés fogódzót nyújtanak: nem vezetett naplót, és memoárt sem írt. A személyiség megismerését az is nehezíti, hogy a meglévő kútfők is elsősorban hivatalnoki és politikusi működéséhez szolgáltatnak adatokat, kevésbé vallanak a jelleméről. Kivétel lehet ez alól egy-egy folyamodvány, amely valamely magasabb tisztségre való ajánlásként született. Ezek írója természetesen a jelöltnek azokat a pozitív tulajdonságait, érdemeit emeli ki, amelyeket a hivatal betöltéséhez vagy a rang elnyeréséhez elengedhetetlennek tartott. Így járt el például Reviczky Ádám kancellár abban a jelentésében, amelyet Apponyi császári és királyi kamarási kinevezését kérelmező felterjesztéshez csatolt.² Apponyi kortársainak visszaemlékezései, levelei, naplóbejegyzései persze nem kizárólag csak a hivatalnok-politikus Apponyit mutatják be, hanem személyiségének és karakterének jellegzetességeit is megvilágítják, noha a mérleg nyelve kétségtelenül az előbbi felé billen.

Apponyi levelezése csak részben maradt az utókorra. Ezek egy része politikai tárgyú, amelyekben egy-egy aktuális kérdésről, feladatról, vagy tetteinek mozgatórugóiról olvashatunk bennük. A levelek másik része családtagjainak íródott, amelyekben utazásairól, egészségi állapotáról, illetve mindennapjairól tájékoztatja a címzetteket.³ Fiának, Apponyi Albertnek apjával folytatott levelezése is fontos adalékokkal szolgál a magánember megismeréséhez, ennek révén a család mindennapjaiba nyerhetünk betekintést.⁴

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az említett források alapján bemutassam Apponyi György személyiségét, természetesen a forrásadottságok korlátainak tudatában.⁵

Történelmi személyiségek jellemzéséhez általában jó kiindulópontot kínálnak az emlékiratok, amelyek gyakran részletes jellemrajzot adnak az illetőről. A források e csoportját természetesen szakszerű és alapos forráskritikával kell kezelni, hiszen a memoár különösen szubjektív műfaj: egy történelmi szituációnak az egyén életén átszűrődött képét láthatjuk benne, általában hosszabb távú visszaemlékezés eredménye, megírását pedig egyfajta identitásteremtés igénye ösztönzi. Az emlékirattal szemben tárgyilagosabbnak szokás ítélni a naplót, hiszen írója (énközpontúan) rendszeresen regisztrálja a valamilyen

² „...egy tehetséges, képzett fiatalember, akinek eddigi erkölcsi pályafutásában nincs kivetnivaló és jó politikai alapelveket képvisel...” Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv (Wien; =HHSTA), Oberstkönfämmeramt B Akten, 1835:297 [saját fordítás].

³ A családtagok, akik levéltárában fennmaradtak Apponyi György által írt levelek: Apponyi Lajos és felesége, Apponyi Lajosné Scherr-Thoss Margit, illetve sógornője, Apponyi Gyuláné Sztáray Zsófia.

⁴ Apponyi Alberttől főleg a Marczali Henriknek és Károlyi Sándornak írott levelek voltak hasznosak a kérdés szempontjából. Köszönöm Anka Lászlónak, hogy felhívta figyelmemet e levelekre!

⁵ Apponyi György pályafutásának első nagyobb szakaszát (1829–1848) dolgoztam fel részletesen, így a források is leginkább reformkori szerepvállalásaiban értékelik a gróf cselekedeteit és személyét. Életútjának második fele későbbi kutatás tárgyát képezi, erre az időszakra vonatkozóan más jellegű, a téma szempontjából sokatmondó(bb) forrásokat is felhasználtam.

szempontból fontosnak ítélte eseményeket, többnyire saját magának, nem a későbbi publikálásra gondolva.⁶

A méltatók

Apponyi György neve több kortárs visszaemlékezésében, levélében és naplóbejegyzésében is előfordul. A szerzők között elsősorban a kancellária, a helytartótanács, valamint az államkonferencia kötelékébe tartozó személyeket találunk: Wirkner Lajos, Szőgyény-Marich László, Ambrózy Lajos, Fiáth Ferenc, valamint a naplóíró Széchenyi István, de nem hagyhatjuk ki a sorból a kancellár fiát, Apponyi Albertet sem.⁷ A felsoroltak mindegyikével – fia kivételével – munkakapcsolatban állt a kancellár, az egodokumentumok azonban meglehetősen eltérő képet örökítettek meg róla.

Wirkner Lajos és Szőgyény-Marich László Apponyi-képe közel áll egymáshoz. Mindketten közeli munkatársai voltak a kancellárnak, sőt, Szőgyény-Marich barátinak nevezte kettejük kapcsolatát. Ennek ellenére utóbbi memoárjának hangnemét inkább jellemzi az objektivitásra törekvés, mint Wirkner visszaemlékezését.

Wirkner Apponyi alkancellári kinevezésével kapcsolatban főként az új kormánypolitika bevezetésének szükségességét hangsúlyozta: felvázolta a politikai körülményeket, valamint idézte Metternich és József nádor 1844. májusi levélváltását. Megemlíttette, hogy Metternich „magyar államférfiakkal, főleg Apponyi gróffal, Magyarország viszonyairól” folytatott beszélgetést, hogy „az ott uralkodó állapotokról tudomást szerezzen”. Wirkner szerint már az országgyűlés alatt szó volt arról, hogy ki lesz majd az, aki Mailáth kancellár esetleges alkalmatlansága esetén a „fárasztó és nehéz feladatot” kapja; „Metternich herczeg ezen irányban egy perczig sem ingadozott. Jelöltje gróf Apponyi György volt, és maradt is.” Wirkner jellemzésében Apponyi mint személyes ambíciók nélküli, ugyanakkor határozott közéleti személyiség jelenik meg: „Ezen államférfinak magasztos gondolkodásmódját, hazafiságát és tántoríthatatlan jellemzilárdságát mindabban, amit helyesnek és jónak tartott, valamint a parlamentáris életben okvetlen szükséges, többi fényes tulajdonait is bővebben említeni fölösleges, egyaránt elismeri azokat még most is barát és ellenség. Apponyi gróf a legcsekélyebb személyes becsvagyat sem táplálva, másrésről pedig azon körülménynél fogva, mely szerint [...] egyedül családjának és barátainak kívánt

⁶ A módszertani kérdésekhez újabban: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Szerk. Vonyó József. Bp., 2017.; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000. 128–160.; K. Horváth Zsolt: *Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma*. In: *A történész szerszámosládája*. Szerk. Szekeres András. Bp., 2002. 81–102.; K. Horváth Zsolt: *Naplók, memoárok, mint lehetséges történelmek?* *Alföld* 51 (2000) 5. sz. 81–99.; Niedermüller Péter: *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. In: *Ethnographia* 49 (1988) 376–389.; Majtényi György: *Emlékezés és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról*. *Aetas* 17 (2002) 2–3. sz. 162–178.

⁷ *Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból*. Közli Wertheimer Ede. *Budapesti Szemle* 95 (1898) 1–47.; Wertheimer Ede német nyelvű kézirata. HHStA, Sonderbestände Nachlass Schlitter; N. n.: *Ungarische Zustände*. Leipzig, 1847.; *Gróf Széchenyi István naplói*. Szerk. és bev. írta Viszota Gyula. Bp., 1939. VI. (= SZIN VI.); Apponyi Albert: *Emlékirataim*. H. n. [Bp.,] 2016.

élni: a neki szánt, fölötte fontos küldetés elfogadását nem annyira kitüntetésnek, mint inkább oly áldozatnak tekintette, mellyel, mint hű alattvalója királya és hazája irányában tartozik.”⁸

Wirkner Apponyi politikájának mozgatórugóját abban a törekvésben látta, hogy az Ausztriát és Magyarországot összekötő kapcsolatot még szorosabbá tegye. Értékelése szerint ennek szolgálatában álltak reformjavaslatai: a belső vámok eltörlése, a közlekedés egybekapcsolása, az osztrák tőkebehozatal, a nemesi föld megadóztatása, a dohánymonopólium behozatala, hitelintézet alapítása és hiteltörvények elfogadása. Hiába volt nemes a cél, illetve az ezt szolgáló reformtervek, vélte Wirkner, Apponyi előtt a nehézségek egyre csak tornyosultak. A tanácsos a legfőbb problémát abban látta, hogy ha már eldöntötték, hogy Apponyit bízzák meg a feladat végrehajtásával, akkor miért csak második alkancellárnak nevezték ki, miért nem rakták rögtön a kormány élére. További probléma volt szerinte, hogy a kormánypárton belül sem volt egység, mert a kormányt támogatók egy része – köztük megyei tisztségviselők –, annyi reformot sem akart, mint a „fontolva haladó”. Ezért Apponyinak nemcsak az ellenzékkel szemben kellett felvennie a kesztyűt, hanem kormánypártiakkal is. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy Metternich, Lajos főherceg, valamint a kezdetben még bizalmatlankodó József főherceg is Apponyi mellett álltak. Wirkner Apponyi megbetegedését 1848 februárjában végzetszerűnek tartotta, amely szerinte a rendszer végét is szimbolizálta: „márczius 5-dikén, mikor Apponyi gróf már nehéz beteg volt, a lehetőleg hangsúlyozva terjesztém Metternich herczeg elé, hogy mi már forradalomban vagyunk.”⁹

Szógyény-Marich László többnyire tárgyyszerűen adta elő Apponyi György pályafutásának egyes állomásait, eseményeit, dilemmáit, csak néhány helyen olvasható személyes véleménye. A gróf nevét először az 1839–1840. évi országgyűlés alkalmával említette a kormánypárt vezetői között. Tényközlésként rögzítette, hogy az országgyűlésen Apponyi vált a felsőtábla vezérszónokává, illetve, hogy Mailáth Antallal szemben egyre nőtt a bizalmatlanság, ezért „Apponyinak a magyar kormány élére leendő helyzetetése [...] mindinkább hangos kívánattá lett”.¹⁰ Alkancellárrá történő kinevezésekor a „legszilárdabb jellemű, nagyeszű, köztiszteletben álló, kitűnő és félelmes ellenét” találta meg benne az ellenzék. Másrészt megjegyzi, hogy maga is szokatlannak tartotta, hogy egy „32 éves tabulae bárót” ilyen gyorsan előléptetnek,¹¹ amit egyébként akkor többen sérelmeztek is. Hangsúlyozta, hogy támogatta Apponyi „hazafiúi, nemes, üdvös” szándékait, s több helyen kettejük szoros baráti összeköttetéséről írt. Olyan politikusnak tartotta, aki „az ország kívánságát és igaznak vélt érdekeit tartotta szem előtt”.¹²

Fiáth Ferenc, a helytartótanács közigazgatási alosztályának tanácsosa, császári és királyi kamarás bejáratos volt Vay Miklóshoz és Szógyény-Marich Lászlóhoz is. Így köz-

⁸ Wirkner Lajos: *Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből*. Pozsony, 1879. 146–167., 175–176.

⁹ Wirkner: *Élményeim*, 183–188., 215.

¹⁰ *Idősb Szógyény-Marich László emlékiratai*. I–III. Kiadják fiai. Bp., 1903–1918. I. 10., 25–26.

¹¹ Apponyi György ekkor 36 éves volt, táblabírói kinevezésekor volt 32 éves.

¹² *Idősb Szógyény-Marich emlékiratai*, I. 29–30., 32–39., 42.

vetlenül is érintkezhetett Apponyival, akiről igen jó véleménnyel volt. „Apponyi volt talán az első magyar főkancellár, ki menten minden aulikus nem jogosult befolyástól, – minden tehetségét a korona és a haza érdekének szentelte. [...] Ő magát felelősnek ismeri a korona irányában úgy, mint a nemzet irányában.” A kancellárt becsületesnek és jó szándékúnak értékelte; utóbbi azzal érdemelte ki, hogy Szőgyény-Marich László személyében olyan alkancellárt neveztetett ki, akit „már rég ismer a haza”. Fiáth – emlékirata szerint – hitt abban, hogy Apponyinak sikerül meggyőzni az ellenzékét, „miszerint minden reformnak barátja és pártolója”.¹³

Széchenyi István naplójában inkább kettejük kapcsolattörténetéhez találhatunk adalékokat, semmint Széchenyi Apponyi-képéhez. Az utóbbi célra az a néhány bejegyzés használható fel, amelyekből elsősorban az derül ki, milyen kancellárnak látta Széchenyi Apponyit, aki a személyes találkozók alkalmával sokszor volt hűvös és rideg. Az 1846 májusából származó bejegyzésben a kancellár munkabírását méltatta: „Apponyi nálam. Hogy agyondolgozza magát! Nem csalódtam benne. Egészen felemelő!”¹⁴ Május vége felé Kübecknél járt, s a látogatás kapcsán megjegyezte: „Minden hónapban találkozom Apponyival... – Nagyon jó barátokként válunk el.”¹⁵ A következő napon Apponyi kereste fel Széchenyit: „Of- és defenzív szövetség – nyílt voltam és egészen őszinte, ő is etc. Egyformán gondolkodunk.”¹⁶ A következő hasonló jellegű bejegyzésre csak 1847. márciusban került sor, amikor Széchenyi Apponyinál járt, akit hűvösnek és elgondolkodónak talált.¹⁷ Március 14-i bejegyzésében a nádorválasztás kapcsán felmerülő konfliktusokat boncolgatva megjegyezte: „Szegény Apponyi: minden ellenzéki gyűlöli a semmiért, – s gyűlöli minden konzervatív is, akinek nem dug valamit a szájába.”¹⁸ Novemberben: „Kronerral Apponyihoz megyek... Nem akarja elvéteni azt, hogy a nagyurat játssza. Ügyetlenül csinálja. Megsért vele egy csomó embert.”¹⁹ December 1-jén vizitkártyát hagyott Apponyinál, mert beszélni akart vele; ezt így kommentálta: „Kíváncsi vagyok, vajon fáradságra érdemesnek fogja-e tartani?”²⁰ Apponyi még üzenetet sem hagyott neki: „Így bánik a barátaival! – Elmegyek hozzá... s nyíltan szemrehányásokat teszek neki!”²¹ December végén István főhercegnél járt, akivel a kancellárról is beszélt: „úgy tűnik, mintha Apponyi inkompetens lenne!”²² Nemezszer használta kettejük kapcsolatára vonatkoztatva a „barát” szót, de ez inkább a fennálló körülmények szülte érdekkapcsolatot jelentett, semmint bensőséges személyes viszonyt. Széchenyi Apponyit szorgalmas hivatalnoknak látta, aki azonban, ha úgy látja szükségesnek, törvénysértő eszközöket is bevet a siker érdekében.

¹³ Fiáth Ferenc: *Életem és élményeim*. I–II. Bp., 1878. II. 68–69., 78., 83.

¹⁴ 1846. május 18. SzIN VI. 376.

¹⁵ 1846. május 24. SzIN VI. 380.

¹⁶ 1846. május 25. SzIN VI. 381.; Széchenyi István: *Napló*. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1978. (=SZIN) 1110.

¹⁷ 1847. március 1. SzIN VI. 523.

¹⁸ 1847. március 14. SzIN VI. 531. SZIN 1144.

¹⁹ 1847. november 10. SzIN 669. SZIN 1175.

²⁰ 1847. december 1. SzIN VI. 684. SZIN 1182.

²¹ 1847. december 2. SzIN VI. 685. SZIN 1182.

²² 1847. december 26. SzIN VI. 698.

Zsoldos Ignác későbbi kúriai tanácselnök az 1843–1844. évi országgyűlésen szereplő Apponyit így jellemezte visszaemlékezésében: „A kormánypártnak nemcsak vezérszónonka, de a szó teljes értelmében feje ez országgyűlésen. [...] Előadása szabatos, de nem részekre osztott oratori szónoklat, igen szépen egymásból folyó, mindig kihallatszott, hangja csengő és érthetően hangzatos, okoskodása bizonyos alapokra fektetett, értelmes és világos volt. A főrendek, s különösen az ősz Nádor igen figyelmeztek reá, s többnyire az ő indítványa emeltetett határozattá. De a KK és RR [karok és rendek – Cz. Sz.] irányában nagy engedékenységgel nem vádolható. Vak következetességgel kívánta a főrendi tábla felsőbbbségét s a kormány legmagasabb szándékait mindenben fenntartani, s ez által tán fényes jövője alapját már eleve megvetni. Az előhaladásnak igenis, de mint a konzervatív párt kiszemelt csillaga, csak a fontolva haladásnak volt barátja. De konok konzervatívság, időnek és okoknak ellenszegülés s egyéb politikai botorságok épp oly messze voltak tőle, s kívül estek horizontján mint a Kossuth vagy Teleki László féle hanyatt-homlok rohanástól irtózott nemcsak, de azt fékezni még ekkor tudta is, akarta is.” A jellemrajz másik részében a gróf kancellári működését már a későbbi pályaszakasz (az országbírói tisztség) távlatából értékelte: „Nem merem meghatározni, ha az országbíró Apponyi a táblabírónak minden beszédeit és tetteit, – az adminisztratori magában okos és jó –, de a sok érdemes főispánok és főurak megsértésével szerencsétlenül sikerített rendszert sem vevén ki – helyeselte-e később is? [...] S a későbbi államférfi az előbbit némileg dezavualni kezdené-e? De annyi kétségtelen, hogy ha a konzervatív párt főnöke nagy popularitással nem dicsekedhetett is: Apponyi az országbírónál népszerűbb ember senki hozzá fogható tán csak Deák egyedül volt...”²³ Zsoldos szerint tehát Apponyi kiváló szónok volt, politikai beállítottságát tekintve „fontolva haladó”, saját táborán belül pedig hangadó, hiszen az 1843–1844-es országgyűlésen zömében Apponyi indítványai váltak határozattá.²⁴ Reformkori szerepvállalását távolságtartóan ítélte meg, ezzel szemben abszolutizmus kori tevékenységét egyértelműen pozitívnak értékelte.

A kritikusok

Az Apponyit méltató emlékezésekkel több kritikus kortárs megnyilatkozást is szembeállíthatunk. Ambrózy Lajos, bár visszaemlékezésében először kifejezte elismerését Apponyi képességei és szándékai iránt, kancellári működését – a történelmi körülmények miatt – mégis kudarcnak ítélte. „Gróf Apponyi György szellemes, szeretetreméltó gavallér volt, előkelő, lovagias jellem, teljes odaadással az uralkodó ház és hazája iránt. Ő két országgyűlés folyama alatt udvari titkári állásából a főrendi tábla vezéréül küzdé fel magát, és mint szónok közelismerést vívott ki. A magánéletben aranyjellem volt.” „Az adminisztr-

²³ Zsoldos Ignác: *Töredékek magam és kortársaim életéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (= MTA KIK) Történelm. 2-r 257., I. kötet 63–65.

²⁴ Erről bővebben lásd Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré*. Debrecen, 2013. 45–77.

rátóri rendszer segélyével Apponyi alkancellár és nemsokára tudós kancellár lett, ő volt a régen várt magyar udvari kancellár. Az első udvari kancellár óta [...] nem volt szeretetreméltóbb, előkelőbb, becsületesebb, a királyához és hazájához hívebb kancellár, mint Apponyi. Sajnos azonban, hogy [...] a kronológia ezúttal is az ő útjába állott és hogy Apponyi gróf nem lehetett 30 évvel előbb udvari kancellár. Akkor ő nagy, tündöklő kancellár lehetett volna.”

Bár Ambrózy sok tekintetben kedvezően nyilatkozott Apponyi képességeiről és jelleméről, de az 1848-as forradalmi események miatt hangsúlyozta korlátait is, természetesen konzervatív nézőpontból: „Most már éppen csak arról nyújthatott tanúságot, hogy vajon államférfiú vagy éppen csak kancellár volt. Azzal, hogy a márciusi események hatása alatt az országgyűlést föl nem oszlatta, vagy, ha javaslatát visszautasították, el nem ment, bebizonyítja Apponyi [...], hogy egy szemernyi államférfiúi képesség sem lakozott benne. Valódi államférfiú már a februári események hírére könyörtelenül föl oszlatta volna az országgyűlést. Mert az államférfiúnak, kiből a politikai ösztön teljesen ki nem vészett, minden porcikájában éreznie kellett az 1830-iki és 1848-iki Magyarország közötti különbséget. Apponyiban nem a bátorság, hanem az előrelátás, a pótolhatatlan politikai ösztön, az államférfiúi belátás és a döntő pillanatokban szükséges vasakarat hiányzott, mely az államférfiút államférfivá teszi. [...] Annyi bizonyos, hogy alatta kondult meg a 800 éves alkotmány halálharangja.” Ambrózy a közéleti tapasztalatok bizonyos típusainak hiányával magyarázta Apponyi 1848. tavaszi kudarcát: „Hol volt a megyei iskola? A nyilvános pálya érett, hosszú tapasztalata?”²⁵ Valójában az ekkor 40 éves gróf hivatali pályafutását megyei aljegyzőként kezdte, s a kancellárián is végigjárta a ranglétrát,²⁶ igaz, nagyon rövid idő alatt és a tanácsosi cím kihagyásával. Ami a „a döntő pillanatokban szükséges vasakarat” hiányának vádját illeti: Apponyi már az országgyűlés megnyitásakor hangsúlyozta, hogy nem éppen kedvezőek a körülmények a diéta megtartására, ezért, ha úgy alakul a helyzet, akkor hamarabb berekesztik;²⁷ februárban pedig egyértelműen az országgyűlés feloszlását sürgette.²⁸ Tehát Apponyiban megvolt a szándék, viszont nem kapott a kivitelezéshez szabad kezet, mert az államkonferencia nem engedélyezte az országgyűlés feloszlását.

Az 1847-ben megjelent *Ungarische Zustände* [Magyarországi állapotok] című röpirat ismeretlen szerzője patetikus metaforával jellemezte Apponyi alkancellári kinevezésének fogadtatását: „Mint a nap, amely már első sugaraival elűzi az éjszakát és fényével beborítja a földet, úgy érte gróf Apponyi György kinevezése a konzervatív pártot. A párt az ifjú kancellár személyében saját elveinek garanciáját látta, a kívánt közvetítőt, aki tökéletesen összekapcsolja őket a kormánnyal.” A szerző Apponyit magyar Bonaparténak tartotta, akinek egy új Magyarországot kellett volna teremtenie erős és nemzeti kormánnyal, aki azonban nem hódította meg sem Itáliát, sem Egyiptomot, csak egy pártot sikerült a kor-

²⁵ Báró Ambrózy, 19., 25–27.

²⁶ Czinege: Gróf Apponyi György közéleti pályájának, 99–124.

²⁷ HHStA, StK, Notenwechsel, Noten von der ungarischen Hofkanzlei. 1847. november 10.

²⁸ *Idősb Szögyény-Marich emlékiratai*, 48–51.; Wirkner: *Élményeim*, 215.

mányhoz láncolnia az 1843–1844-es országgyűlésen: azokat, akik az ifjú kancellárban garanciát láttak arra, hogy a konzervatív párt érdekei érvényre juthassanak. Ha azonban valaki ismerte Apponyi reformterveit, akkor korántsem viseltetett bizalommal egy ilyen kormány irányában.

A *Ungarische Zustände* anonim szerzőjének jellemzése egybecseng Ambrózy későbbi értékelésével: „Apponyi nagyon szenvedélyes volt, de nem voltak nagy ötletei. Nem fémből volt, amelyből nagy államférfiak, új eszmék és belpolitikai irányzatok alapítói nőnek ki, csak azt utánozta, amit fentről és saját merev konzervatív gondolkodásából kifolyólag kapott, és nem voltak benne nemzeti érzelmek ahhoz, hogy a nemzet belső magvát kibontakoztassa, amelyből a nyilvános élet gazdag és gyümölcsöző fája kifejlődhetne. [...] Mindig magasabb állás felé törekedett, kancellár akart lenni. [...] Apponyi egyesítette a pártvezér szerepét a kancellári tisztséggel, [...] és az ember örült a tettek sokaságának, amelyek egy ilyen karakter energiájából és tehetségéből fakadnak.”²⁹ A szerző jól érzékelte Apponyi korlátait: a gróf valóban nem számított politikai rendszerteremtő gondolkodónak, nem tett hozzá a Dessewffy Aurél által megalapozott eszmerendszerhez, de hatékonyan képviselte azt.³⁰

Töltényi Miklós ügyvéd 1848-ban megjelentetett röpiratában kritikus szemmel vette sorra a dikasztériumok hivatalnokait, megvizsgálva, hogy az eljövendő kormányok számára kik lesznek felhasználhatók, és kik lehetnek veszélyesek. Apponyi Gyögyről szenvedélyes elutasítással nyilatkozott: „E magyar Herostatus újrendszerével lángba akarta hozni a hazát, de Administratori dörzse (gyuanyaga) lepattant, s csak gyéren gyúlt meg. Átok reá.”³¹ Rövid jellemzésében a leginkább a kormánypárt által használt szimbólumokat fordította Apponyi és politikája ellen: Töltényinél az adminisztrátori rendszer szimbolizálta a gyújtóanyagot, amellyel azonban a kancellárnak nem sikerült felégetni az országot, mivel nem tudott az alsótáblán kormánypárti többséget kialakítani, s az Apponyi által gerjesztett kis tüzet végül a forradalom oltotta el.³²

Apponyi György neve a kortársak leveleiben is fel-felbukkant politikai szerepei kapcsán. Az 1847–1848-as diéta idején például az adminisztrátori rendszer megbuktatásával összefüggésben törvényszerűen szóba került a kancellár. Eötvös József azon leveleiben, amelyben név szerint említette Apponyit, mindig hangsúlyozta távolságtartását vele szemben: „Apponyihoz s a most létező kormányrendszerhez egy batkával nem érzek több szimpátiát, mint Kossuthhoz. [...] Kétség kívül Kossuth nem statusférfit, nem mondom nagy, de még kicsi sem, de Apponyi szinte nem az. [...] A két rossz között én inkább eltű-

²⁹ *Ungarische Zustände*, 98., 133–134., 227–230.

³⁰ Dénes Iván Zoltán: *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Bp., 1989. 113–115.; Egedy Gergely: *Konzervativizmus és nemzettudat*. In: uő: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. [Bp.,] 2001. 48.

³¹ Töltényi Miklós: *Hű tükre a megbukott kancellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak. A magyar minisztériumnak irányul a hivatalnokok alkalmazásában*. Bécs, 1848. 9.

³² A szimbólumrendszerről bővebben lásd Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Bp., 2005. 143–155.; Czinege Szilvia: „Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.” *Történeti tanulmányok* XVII (2009) 199–202.

röm azt, hogy felőlem elmondassék, Kossuth ellen nem merem szólni, mint ha felőlem az mondatnék, hogy Apponyi pártolójának szegődtem.”³³

Asbóth János a konzervatív politikáról írott munkájában a reformkori Apponyit fel-törekvő fiatal politikusként mutatta be, aki szinte „véletlenszerűen” került a kormány élére. Apponyi ellentmondásos helyzetének jellemzésére Asbóth Kemény Zsigmond nap-lójából idézett: „Ha Apponyi a hivatal ranglépcsőzetén és bürokráciai érdemekért lép a hatalom polcára, ha nem az országgyűlési szónoklat és a pártvezérlés viszi őt, ha nem tolatnak hátra a régi tekintélyek egy fiatal konzervatív iskola számára, mely haladni akart és a reformerek jelszavait többnyire magáévá tette, ha ily hódolás a parlamenti szellem-nek nem költ reményt még nagyobb vállalkozásra: akkor Apponyi gróf ugyanazon politi-káért, melyet követett, sokkal kevesebb ostromot állott volna ki.” Majd így folytatta: „hiába mutatkozott Apponyi a haladás és reform őszinte barátjának – lenézték az úrfics-kát, ki csak minap akkora volt, mint a kesztyű.”³⁴

A fiú

A hivatali „kollégák”, politikai szövetségesek és ellenfelek nézőpontjainak felvillantása után vegyük szemügyre, hogyan jelenik meg Apponyi, a magánember, a családapa fiának, Albertnek a visszaemlékezésében.³⁵ Az 1846-ban született fiúgyermek mindössze két éves volt, mikor apja reformkori közéleti pályája véget ért. Gyermekkori emlékei így főként az 1850-es évekből táplálkoznak, amelyre így gondol vissza: „Gyermekkorom a lehető leg-boldogabb volt. Atyám és anyám a legbensőbb kölcsönös szeretetben éltek, soha árnyék nem esett annak a családi életnek tökéletes összhangjára, amelyben Isten kegyelméből felnőttem. Erős egyéniség volt mindkét szülő. Atyám nagy tehetsége, szilárd és kristály-tiszta jelleme mellett jószívú és szeretetreméltó volt, amennyire ember az lehet. Akik vele csak felületesen érintkeztek, ridegnek találták, de családi és benső baráti körben ennek nyoma sem volt. Élénk humorérzéke volt, szerette az ártatlan tréfát – ártatlant mondok, mert soha nem hallottam tőle olyant, amivel felebarátjának árthatott volna. Emberösme-rete talán nem volt biztos, és így szívjósága gyakran félrevezette mások megítélésében, aminek mind a politikában, mind magánérdekei terén kárát vallotta. Mi, gyermekei, ra-jongással szerettük őt; a viszony köztünk benső volt, de az apai tekintélyen soha csorba nem esett. [...] Szüleink, bár nevelésünkben a kellő szigort érvényesíteni tudták, elvül vallották, hogy a gyermekornak boldognak kell lenni, olyanak, amelynek emléke a

³³ Eötvös József Széchenyi Istvánnak. 1848. február 9. Közli Eötvös József: *Levelek*. [Szerk. Oltványi Ambrus.] Bp., 1976. 186. Hasonlóan az 1847. december 4-i, Széchenyinek írott levelében: „...s ámbár Apponyinak kormánya gyűlöltebb, mint Pálffy óta bármelyik, s ámbár e kormány az én felfogásom szerint sem érdemel semmi szimpátiát”. Uo. 165.

³⁴ Asbóth János: *Magyar konservatív politika*. S. a. r. Szendrei László. Máriabesenyő, 2011. 40.

³⁵ Apponyi Albert életéről és pályafutásáról újabban lásd Anka László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafu-tása a dualizmus korában*. Bp., 2014. (Doktori disszertáció.)

későbbi komoly éveket napsugárral aranyozza meg.”³⁶ A bensőséges apa–fiú viszony, illetve a magánember érzelemgazdagságának hangsúlyozásával Apponyi Albert kimondatlanul azokkal a kortársi jellemzésekkel szállt vitába, amelyek a nyilvános szférában mozgó Apponyit ridegnek írták le (mint például Széchenyi). A fiú azonban határozott formában is megvédte apját a – valószínűleg közkeletű – negatív vélekedéssel szemben: „nem értem miként lehet atyámnál ridegségről beszélni???” – írta Marczali Henriknek szóló levelében a századvégen.³⁷

Albert a családi harmónia alapját a „mély és egészséges” vallásosságban jelölte meg, amely a keresztény katolikus hiten alapult. 11 éves korában, 1857-ben szülei beírátták a kalsburgi jezsuita intézetbe, hogy önállóságot tanuljon, emellett azt is fontosnak tartották – noha Albert gyermekkorában többnyire csak látogatóban jártak Magyarországon –, hogy a magyar nyelv legyen „nevelésének gerince”. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy apja – arisztokrata kortársai egy részétől eltérően – nagyon szépen beszélt a magyar nyelvet.

Apponyi György nagy hatással volt fia politikai nézeteinek alakulására. Albert konzervatív légkörben nőtt fel, majd apja vezette be a Deák-pártba is. Később, amikor már politikai nézetei más irányba haladtak, apja megértéssel fogadta, úgy vélte, hogy a „különböző nemzedékeknek különbözők az igényei”.³⁸ A politikai pálya alakulása, az orientáció eltávolodása nem befolyásolta az apa és a fiú személyes kapcsolatát.

Albert visszaemlékezéséből egy jóságos, szeretetreméltó, megértő és mélyen vallásos apa képe rajzolódik ki, amely a magánember vonásaival árnyalja a pályatársak által alkotott jellemrajzot.

Jelentőségének megítélése

Apponyi György jelentőségének megítélésében a kortársi vélemények meglehetősen eltérőek voltak. Mint fentebb láthattuk, a kritikus emlékezők explicit módon hangsúlyozták, hogy nem tekintik őt igazi államférfinak, míg a közvetlen környezetébe tartozók közül néhányan éppen az „államférfi” megnevezéssel jelezték, hogy jelentős hatású közéleti személyiségnek tartják.³⁹

Hogy ki számít államférfinak és ki nem, természetesen nem határozható meg objektív módon. Néhány, a témába vágó kortársi megnyilatkozás alapján mégis kísérletet teszünk valamiféle viszonyítási rendszer felállítására, amely fogódzókot adhat Apponyi politikusi „életművének” kortársi megítélésének értelmezéséhez.

Herczeghy Mór Deák Ferencről mint államférfiről írott életrajzi munkájában felsorolta Deák azon tulajdonságait, amelyek alapján a szerző államférfinak tartotta a haza bölcsét: hazafiságát, kötelességérzetét a közjó szolgálatá iránt, igazság utáni törekvését, szilárd elv-

³⁶ Apponyi: *Emlékirataim*, 13–14.

³⁷ Apponyi Albert Marczali Henriknek. 1892. május 31. MTA KIK Kt Ms 5041/88.; Anka: *Gróf Apponyi Albert*, 27.

³⁸ Apponyi: *Emlékirataim*, 15–16., 33–44.

³⁹ Nekrológírója is így nyilatkozott róla: „Mint ember nemes és igaz, mint hazafi becsületes és hű, mint államférfiú lojális és önrzetes volt minden irányban.” *Pesti Napló* 1899. március 2.

hűségét, fáradhatatlan aktivitását, valamint a meggyőzés tehetségét. Deák maga egyik beszédében a közéleti emberrel szembeni fő elvárásként fogalmazta meg, hogy „ki életét hazájának szenteli, saját személyét, saját érzelmeit alája kell rendelni a haza érdekeinek, mivel a közügyek az elsők, s a személyes érdekeknek azelőtt háttérbe kell szorulniuk.”⁴⁰

A filozófus Kornis Gyula szerint az igazi államférfiúi nagyság ismertetőjegyei a lelki és erkölcsi tartás, hivatástudat, politikai eszmény, akaraterő és felelősségtudat. Ehhez társulnak pszichológiai jegyek is, mint a sugalmazó és szervező erő, a valóságérzék, a világosan ítélő ész, az ösztönös intuíció és a pozitív tudás. Kornis leszögezte, hogy nem minden politikus tekinthető államférfinak: míg az előbbi mély, belső meggyőződésű hivatást érez, addig utóbbinak a politikai pálya csupán kenyérkereseti lehetőség („múza nélküli filiszter-politikus”).⁴¹

Max Weber szintén elsősorban a motiváció alapján különböztette meg a politikus-típusokat: „A politikát kétféleképpen teheti valaki a hivatásává: vagy a politikáért, vagy a politikából él. [...] aki a politikáért él, az benső értelemben meríti belőle életét: vagy az általa gyakorolt pusztá hatalom birtoklását élvezi, vagy belső egyensúlya és önérzete táplálkozik abból a tudatból, hogy az ügy szolgálata kölcsönöz értelmet az életének. [...] Aki a politikából mint hivatásból él, az tartós bevételi forrásává igyekszik ezt tenni.”⁴²

A fenti politikusi szerepmeghatározások kategóriáit alkalmazva Apponyiról elmondható, hogy mind politikusként, mind hivatalnokként egy politikai eszmény jegyében lépett fel, munkáját nagy teherbírás, szorgalom és szaktudás jellemezte. Hivatástudata optimizmussal párosult: „Hazánknak valahára elérhető virágzása egy szebb és jobb jövő kilátása tűnik fel előttem, melynek létesítését csekély erőmmel, de szilárd akarattal előmozdítani legszentebb kötelességemnek tartom” – fogalmazta meg politikusi hitvallását.⁴³ Gondolkodásmódjának fő sajátosságait – konkrétságra törekedett, analitikus képességeit a részletkérdések kifejtésében is használta – leginkább országgyűlési beszédei alapján rekonstruálhatjuk. Kitérő szónok volt, beszédeit gondosan előkészítette, de nem jött zavarba akkor sem, ha spontán módon kellett reagálnia. Magát realistának tartotta, olyan politikusnak, aki jól ismeri Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyait, és aki valóságismerete birtokában átlátja, hogy a „fontolva haladás” jegyében milyen intézkedéseket lehet sikerrel foganatosítani. Hogy magát vezetésre hivatottnak érzi, jól tükrözi az 1847. január 8-án kelt beadványának hangneme: a következő országgyűlésen tárgyalandó ügyek között magabiztosan tett különbséget a máris végrehajtható reformok, illetve

⁴⁰ Herczeghy Mór: *Deák Ferenc, mint államférfi, mint szónok, mint honpolgár*. Pest, 1867. 24.

⁴¹ Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. Bp., 1933. I. 80.

⁴² Max Weber: *A politika, mint hivatás*. In: uő: *Tanulmányok*. Bp., 1998. 163–164.

⁴³ *Fenséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos ülések naplója*. I–VII. kötet Pozsony, 1843–1844. III. 301. Wirkner Lajos így írt Apponyi hivatástudatáról: „Apponyi gróf azon forró vágytól lelkesülve, hogy hazájának zavart állapotát rendezze és annak üdvét minden irányba előmozdítsa, vállalkozott ezen magasztos föladatra oly fáradhatatlan buzgalommal és föláladozással, mely jelleme erősségének és nemes gondolkodásmódjának egészen megfelelt.” Wirkner: *Élményeim*, 182–183.

azon újítások között, amelyek szükségesek, de a körülmények még nem megfelelőek a kivitelezésükre.

Ha az „államférfi” fogalmát a politikai nyelv egyik metaforájának tartjuk, „odaítéléséhez” hiába is keresnénk objektív mércét. Bár önmagában a gyakorlati sikerességet vagy sikertelenséget sem tekinthetjük ilyen mércének, de azt le kell szögeznünk Apponyival kapcsolatban, hogy politikai koncepcióját és ehhez kapcsolódó reformelképzeléseit hatalmi pozícióiban nem tudta megvalósítani. Mind kancellári, mind országbírói méltóságáról le kellett mondania, memorandumai többnyire nem sok figyelmet kaptak, és pályája kései szakasza – a Katolikus Konzervatív Pártban való politizálás – sem tekinthető igazán sikeresnek.

Apponyi hivatalnokból lett politikus; ezt a típust Kornis Gyula gyenge akaratúnak írta le, akiből hiányzik a cselekvőkészség, meghátrál az akadályok előtt, unalmas, pontoskodó, fontoskodó és tehetetlen.⁴⁴ Amennyire a viszonylag szűkszavú jellemzésekből, illetve a hivatali irataiból ez megállapítható, Apponyi nem tért ki az akadályok elől, népszerűtlensége ellenére sem. A kancellári tisztségről való lemondása sem nevezhető kihátrálásnak: a történelmi helyzet nem hagyott neki választást. Hogy valójában mennyire rendelkezett átütő erővel politikusként, a birodalom forradalom előtti kormányzatának bonyolult, a személyes kezdeményezőkézségnek kevés teret engedő bürokratikus rendje kevésbé hagyta megmutatkozni. A magyar kancellár az 1840-es évek „kamarilla-rendszerében” valójában kevés önálló jogkörrel rendelkezett. Ezt a helyzetet jól érzékelte az *Ungarische Zustände* szerzője: „Mégis lesz neki elég szabad tere cselekedni? Ott van az osztrák minisztérium és a konzervatív párt, az első kinevezte, a másik azt hitte, elvesztik őt. [...] Az egyik oldalról szorongatva, a másiktól akadályozva. A megyék véleménye és támogatása különböző és változékony. Kell és nem szabad választania. A győzelem bizonytalan, sejtí, milyen könnyen csapdába eshet saját pártja által; [...] cselekednie kell, az idő és a párt is cselekvésre ösztönzi.”⁴⁵

Beszédes tettek

Végezetül néhány életrajzi tény segítségével próbálom meg kiegészíteni a kortársi megnyilatkozások alapján eddig megrajzolt vázlatszerű portrét.

Apponyi György az 1840-es években kancellári tisztségében politikusi és hivatalnoki szerepköröket egyesített, miként az 1860–1863 között betöltött országbírói méltóságában is. Az 1870-es években megpróbálkozott egy katolikus párt szervezésével is. Szerepvállalásai meghatározták karakterét is: lojális, engedelmes és szolgálatkész hivatalnok, valamint kezdeményező és elemző politikus volt. Apponyi nem volt ideologikus alkat, nem tekinthető politikai teoretikusnak, viszont magáénak vallotta a „fontolva haladó” elveket, amelyeket nemcsak hangoztatott, de alkalmazott is: a már említett 1847. januári prog-

⁴⁴ Kornis: *Az államférfi*, I. 226–229.

⁴⁵ *Ungarische Zustände*, 229–230.

ramját ezen elvek alapján dolgozta ki. Nem volt elvi ellensége a „haladásnak”: korának válságjelenségeit felismerve, elfogadta egyes reformok szükségességét.

Az idézett szövegrészek szerint Apponyi lovagias, hazafias, becsületes, határozott, szilárd jellemű, hivatalos szereplései során szabatos előadó. A nyilvánosságban többen hűvösnek és ridegnek találták, míg Szógyény-Marich és Széchenyi baráti érzelmekről is említést tett vele kapcsolatban. Fia a gyermekkorra visszaemlékezve családszerető emberként írta le. Széchenyi Istvánnal folytatott levelezésének is visszatérő eleme volt az egymás családja iránti érdeklődés. Apa és fia egyébként mindvégig szoros érzelmi kapcsolatban állt, amelyre nemcsak Apponyi Albert leveleiben találhatunk utalásokat. A *Budapesti Hírlap* például 1895 nyarán beszámolt Albert balesetéről, hozzátéve, hogy az idő és gyakran betegeskedő apa éberhardi birtokáról rögtön Bécsbe utazott, hogy gondoskodjon a fiáról.⁴⁶ Albert Károlyi Sándornak írt leveleiben is rendszeresen beszámolt az „öreg úr” hogylétéről és közös utazásairól.⁴⁷

Apponyi megítélése hosszú közéleti pályája során gyökeresen megváltozott. Az 1840-es évek közepén a haladó nemzeti közvélemény még a heves elutasítással fogadott új kormányzati rendszerrel azonosította nevét, a század végén viszont – a reformkori politikai elit egyik utolsó élő tagjaként – már egyértelműen rendelkezett bizonyos népszerűséggel. Bár nem merült feledésbe a gyűlölt adminisztrátori rendszer bevezetésében játszott szerepe, de a neoabszolutizmus rendszerével szembeni – igen óvatos, de következetes – kiállása, ragaszkodása a magyar államiság hagyományaihoz lassan-lassan áthangolták a közvélemény ítéletét.⁴⁸ Jól érzékelteti a változást Reményi Antal Szemere Bertalannak írott levele, amelyben 1862-ben az emigráns politikust Apponyi példájára hivatkozva igyekszik hazatérésre bírni. A levélíró szerint a volt miniszterelnök népszerűtlensége „már nagyrészt elenyészett, emlékeztetem arra is, hogy Apponyi a legnépszerűtlenebb, gyűlöltebb ember volt 1847-ben – és most köztisztviselőként áll.”⁴⁹

Apponyi György a kiegyezés után rendszeres szereplője lett a hírlapok több rovatának is, és nemcsak politikai szerepvállalása – például főrendiházbeli felszólalásai – kapcsán: számon tartották akkor is, amikor már a közélettől visszavonultan élt. Rendszeresen tudósítottak arról, hogy éppen hol tartózkodott: „több havi külföldi utazásából visszaérkezett a fővárosba”,⁵⁰ „Eberhardtól fővárosunkba érkezett”,⁵¹ „Apponyi Albert [...] a nyarat atyja, Apponyi György gróf társaságában Gasteinben tölti”.⁵² Figyelemmel kísérték

⁴⁶ *Budapesti Hírlap* 1895. augusztus 30.

⁴⁷ *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (= MNL OL) P 389 Károlyi Sándor 2. d. 3. t. Apponyi Albert 1885–1905.

⁴⁸ MNL OL R 32 Az 1848/49-i forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok, 1848–1945. N° 3907/39

⁴⁹ Reményi Antal Szemere Bertalannak. Pest, 1862. október 31. Közli *Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865*. Vál. Albert Gábor. [H. n.,] 1999. 154–156.

⁵⁰ *Fővárosi Lapok* 1874. június 21.

⁵¹ *Fővárosi Lapok* 1889. június 27.

⁵² *Fővárosi Lapok* 1894. július 11. Erről a nyaralásról Apponyi Albert is beszámolt levelében Károlyi Sándornak. MNL OL P 389 2. d. 3. t. 1894. július 29.

egészségi állapotát: „az utóbbi hetekben nagyon beteg volt, már teljesen felépült”,⁵³ nyári betegség után az ősz folyamán felépült, de „ezelőtt négy nappal pedig szélütés következtében annyira rosszul lett, hogy saját kívánságára feladták neki az utolsó kenetet”.⁵⁴

Beszámoltak a lapok gazdasági tevékenységéről, például arról, hogy gerendási dohányültetvényével több alkalommal is részt vett és díjakat nyert mezőgazdasági kiállításokon.⁵⁵ Többször feltűnt a hírekben a szociális felelősségvállalás kötelezettségének eleget tevő arisztokrata szerepében is. Megjelent például 1873 nyarán, a Margit-szigeten tartott jótékonyági hangversenyen és táncmulatságon, amelyet a gazdaasszony egylet árvaínak javára szerveztek.⁵⁶ 1888 tavaszán a csallóközi éhínség idején az ő költségén látták el kenyérrrel az éhező lakosság egy részét.⁵⁷ Nyilvánosságot kapott, hogy az oktatásügy érdekében is többször adakozott. Az 1850-es években Theisz János plébános szervezésében új iskolát építettek a Pozsony megyei Fél községben, amelyet – mások mellett – Apponyi György is finanszírozott, továbbá 1870-től kezdve évente 26 méter hasábfát adott saját erdőjéből az iskola fűtésére.⁵⁸ Mindeközben az éberhardi iskola működését is támogatta,⁵⁹ valamint a bezői római katolikus iskola és tanítólak építésére is adományozott 300 forintot és 4000 darab téglát.⁶⁰ A kultúrát is többféleképpen támogatta, 1855-ben például 500 forintot adományozott a nemzeti színház nyugdíjintézete pénzalapjának növelésére,⁶¹ 1886-ban pedig a Budavár visszavételének 200. évfordulójára szervezett emlékkiállításhoz járult hozzá tárgyi adományokkal.⁶²

1894-ben megemlékeztek a lapok Apponyi – „a legidősebb excellenciás” – belső titkos tanácsosi kinevezésének 50. évfordulójáról,⁶³ később 90. születésnapjáról is tudósították az olvasóközönséget.⁶⁴ A híradások hangneme alátámasztja Reményi Antal értékelését: Apponyi a század második felében valóban köztiszteletben állónak számított. Nekrológja egyértelműen, szövegszerűen is megerősíti benyomásunkat: „Históriai alak száll sírba vele, akinek emléke tiszteletreméltó.”⁶⁵

⁵³ *Budapesti Hírlap* 1893. december 14.

⁵⁴ *Budapesti Hírlap* 1897. január 23.

⁵⁵ *Budapesti Közlöny* 1871. november 29., 1875. április 21., 1876. április 26., 1885. szeptember 26.

⁵⁶ *Fővárosi Lapok* 1873. július 2.

⁵⁷ *Fővárosi Lapok* 1888. március 24.

⁵⁸ Komlóssy Ferenc: *Az Esztergom főegyházmegyei római katolikus iskolák története*. Esztergom, 1896. 542.

⁵⁹ Uo. 543.

⁶⁰ *Budapesti Közlöny* 1890. június 4.; *Fővárosi Lapok* 1890. június 5.

⁶¹ *Budapesti Hírlap* 1855. szeptember 6.

⁶² *Budapesti Hírlap* 1886. január 31.

⁶³ *Fővárosi Lapok* 1894. november 20., 30.; *Budapesti Hírlap* 1894. november 25.

⁶⁴ Apponyi György 1808. december 29-én született Pozsonyban. *Budapesti Hírlap* 1898. december 14., 31.

⁶⁵ *Budapesti Hírlap* 1899. március 2.

AZ ÁLLAMI-POLITIKAI DUALIZMUS ESZMÉJE A MAGYAROKNÁL ÉS A BOLGÁROKNÁL A 19. SZÁZAD HARMADIK NEGYEDÉBEN – HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK

ILIJA TODEV

.....
THE IDEA OF DUALISM IN THE BULGARIAN AND HUNGARIAN
POLITICAL THINKING IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
- SIMILARITIES AND DIFFERENCES

The Austrian-Hungarian appeasement (Ausgleich) in 1867 did not remain without response. The negotiations were not only followed by the Irish, demanding Home Rule, but also influenced the national movements of the Balkan Peninsula. The Bulgarians elaborated several plans to reach home rule within the Ottoman Empire. Beside the unsuccessful negotiations of the evolutionists (the opponents of the radicals, like Karavelov) with the Patriarchate to increase Bulgarian presence in the synod and to consider the interests of the Bulgarian nation (the 8 demands in 1861), and the failed cooperation plans with the neighbours ('First' Balkan League in 1867) the Bulgarians also came up with the plan of the restoration of the Bulgarian state within the Ottoman Empire based on the dualistic idea, having the Sultan as the Tsar of Bulgaria. This idea was definitely influenced by the Hungarian events. The article compares the political situation, the reality of the idea and the similarities and differences between the Hungarian achievements and the Bulgarian memorandum. Though this plan also failed (and the evolutionists considered it merely as a plan of the pro-Russian party to divide the Bulgarian movement into factions), finally, bearing the consensus of the Porte, the Exarchate was established, which possessed numerous state functions.

Keywords: evolutionists, Ottoman Empire, Bulgarian *vazrazhdane*, dualism, exarchate, Austria-Hungary, appeasement, Kisimov, Chomakov, memorandum
.....

Közismert, hogy a magyar-bolgár kapcsolatok a honfoglalás előtti időkből datálódnak, amikor az előbolgárok [първоболгари] a maguk fejlettebb kultúrájával, államalkotó képességével és tapasztalatával pozitív hatást gyakoroltak a magyarokra. Ezek a kapcsolatok őseink Európába telepedése után sem szakadtak meg. A tragikus csiprovci felkelés (1688) után például bolgár zendülők leltek otthonra Magyarországon, élükön Georgi Pejacscevicssel. 160 évvel később, az 1848–1849-es szabadságharc leverése után a Kossuth Lajos

Ilija Todev, a történettudomány doktora, Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. A Bolgár Kulturális Intézetben rendezett Magyar-bolgár tudományos fórumon 2017. október 25-én elhangzott előadás írásos változata.

vezette magyar forradalmárok Bulgáriában találtak menedéket. Mi, bolgárok nem minden büszkeség nélkül gondolhatunk Dunyov István ezredesre, e nagyszerű, s a magyarok számára tragikus küzdelem részvevőjére.

A modern korszakban felcserélődtek a szerepek, a magyarok váltak civilizációs és kulturális donorrá, Magyarország pedig a bolgárok számára az európai civilizációhoz vezető híddá. Bulgáriában köszönettel emlékezünk országunk és múltunk olyan jeles kutatóira, mint pl. Kánitz Félix vagy Fehér Géza.

A bolgárok Magyarország dualista államalkotásának példáját is megkísérelték követni. 1867-ben bolgár vezetők petíciót intéztek Abdul-Aziz szultánhoz, hogy az Oszmán Birodalmat Ausztria–Magyarország mintájára alakítsa át dualista állammá. Tanulmányomat ennek a kérdésnek szenteltem.

Bolgár államszövetségi elképzelések

A bolgár újjászületés idején a dualista államszerkezet lehetősége többféle variációban is felmerült; az állami-politikai kettősegység javaslatával a bolgárok minden szomszédjukat megkeresték: a görögöket, a szerbeket, a románokat és a törököket is.

Legérdekesebb talán a görög–bolgár dualizmus ügye, az úgynevezett „egyházkérdés”¹ nyolc pontját² illető vita, amelynek során a bolgárok a Szent Szinódusban azonos számú görög és bolgár képviselőt, a pátriárka megválasztásánál pedig a bolgárok számára arányos képviseletet követeltek. A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátussal való vita a bolgárok számára nem annyira a görögség háttérbe szorításáról vagy a bolgár dominanciáról szólt, mint inkább az egyenlőség megteremtéséről. Ékesszólóan bizonyítja ezt az, hogy az egyházharc sok szereplőjének görög felesége volt. Így Gavril Krásztevcicsnek, a kiváló jogász-teológusnak is, akit okkal neveznek az „Egyházkérdés eszének”. Görög nőt készült feleségül venni – méghozzá 1861-ben, a bolgár–görög egyházvita tetőpontján – Hadzsi Nikoli Hadzsidimov Mincsooglu, a tirmovói püspökség képviselője is, amely nemcsak a legnagyobb, hanem az egész egyházmozgalmat létrehozó püspökség is volt. Végül

¹ Egyházkérdésnek vagy egyházharcnak nevezték azt a küzdelmet, amely az önálló bolgár ortodox egyház megteremtéséért folyt a 19. század közepén. Ennek eredményeként 1870-ben szultáni rendelettel létrehozták az önálló Bolgár Exarchátust, amelyet azonban a Konstantinápolyi Patriarchátus nem ismert el.

² A Portának 1861. július 16-án benyújtott dokumentum további pontjai: a bolgár szinódus tagjainak, valamint ugyanannyi világi személynek vegyes tanácsot kell létrehozniuk, amelynek feladata a bolgár nemzet világi ügyeinek vezetése (3); a legméltóbb metropolitának, valamint egy különlegesen felhatalmazott világi személynek legyen joga közvetlen kapcsolatot tartani a Portával és Konstantinápolyban tartózkodni (4); e személyek kinevezése és elbocsátása ne a Patriarchátuson, hanem a Portán keresztül történjen (5); a bolgár püspököket a diocésisek és a bolgár vegyes tanács választja meg, a pátriárka pedig csak felszenteli (6); az etnikai vegyes egyházmegyékben a püspök a többségben levő nemzetiségből származzon, de tudnia kell a kisebbségi nyelvet is (7); mivel a papságnak nem illik adókat beszélnie, kapjon fizetést, amelyet finanszírozandó a Porta vessen ki külön adót (8). A teljes szöveget lásd Бурмов, Т.: *Българо-гърцката църковна распря*. София, 1902. 215.

görög asszonyt akart választani maga az egyházkérdés körüli küzdelem világi vezetője, Sztojan Csomakov is.

A „nyolc pont” mögött az orosz diplomácia állt. A legfőbb érv, ami miatt a bolgárok elfogadták, az volt, hogy ezen a módon nemcsak egyenlővé válnak a görögökkel, hanem – számbeli többségük következtében – az egyházkérdés dualista megoldása a pátriárka posztját is nekik juttatná, így pedig a Konstantinápolyi Patriarchátus urává válnának, amelyet a haldokló Oszmán Birodalom természetes örökösének tekintettek. Ez a gondolatmenet odáig vezet, hogy a „nyolc pont” akár tekinthető II. Katalin³ ismert „görög terve” új, immáron bolgár–görög változatának.

Bolgár oldalról a szerbek is szerepeltek a dualista államszövetséget célzó tervekben. A krétai felkeléssel (1866) megkezdődött újabb keleti válság idején a konstantinápolyi orosz követ, Ignatyev tábornok egy bolgárokból és szerbekből álló nagy szláv állam létrehozását tervezte, amely a Balkánra irányuló európai expanzió gátjául szolgált volna. Az orosz diplomácia partnere bolgár részről ebben a Dobrodetelna Druzsina [Erények Társasága; Becsület Társasága] volt, a romániai bolgár emigráns polgárság szervezete, amely szerződést ajánlott a szerb kormánynak egy Szerbo-Bulgáriának vagy Bulgaro-Szerbiának nevezett föderatív délszláv állam létrehozásáról. (Ezt szerb oldalról nem írták alá.) A tervzet szerint a szerbeknek támogatniuk kellett volna a bolgárokat a török iga alóli felszabadulásban, a bolgárok pedig elfogadták volna közös fejedelemül Mihajlo Obrenovicsot. Az elképzelt kombinációt azonban az oroszok megghiúsították, mert politikájuk olyan irányt vett, hogy keleti pozícióikat Törökországgal együttműködve állítsák helyre, Obrenovicsot pedig a szerb ellenzék meggyilkolta.⁴

A bolgár–román dualizmus eszméjét Georgi Rakovszki, a bolgár nemzeti forradalmárok „atyja” támogatta. Rakovszki 1863-ban Romániában tűnt fel, s egy bolgár–román kétnyelvű hetilap kiadásába kezdett, amelynek felhívása a következő patetikus fordulattal végződik: „Bolgárok és románok! A Kelet kulcsa a ti kezetekben van!” A bolgár forradalmár, aki a görögökkel és a szerbekkel 1841-ben, illetve 1861–1862-ben már harcolt együtt, a „bolgár és a román nép közeledéséért” most a románokkal küzdött vállvetve.⁵ A bolgár–oláh dualizmus eszméje 1866-ban a Titkos Bolgár Központi Bizottmány [ТБЦКГ] létrehozásával konkrét formát öltött. Ezt a szervezetet a Cuza fejedelmet detronizáló, török ellenlépéstől féltő román liberálisoknak az a kívánsága hozta létre, hogy egy Románia elleni esetleges török invázió hátországában diverziót szervezzenek. A két fél „szent szövetséget” kötött, ami nem állt távol a dualista oláh–bolgár állam Rakovszki által javasolt ötletétől. A román liberálisok azonban gyorsan megoldották problémáikat, s lemondtak a bolgár szövetségről, a Titkos Bolgár Központi Bizottmány pedig új dualizmus után nézett – ezúttal a bolgár–török együttműködést megcélozva.

³ Lásd Тодев, Ил.: „Крайгъгълен камък на всеславянското здание” (Към проблема за „Българския проект”). In: иб: *Човекът е историческо животно. Рефлексии и саморефлексии*. София, 2015.

⁴ Lásd Димитров, М.: Комитетът на „Старите”. Добродетелната дружина. In: *България 1000 години*. I. София, 1930.

⁵ Тодев, Ил.: Национална идентичност и обединителни проекти през Българското възраждане. In: *Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Константин Косев*. София, 2009. 65–66.

Bolgár–török dualista javaslat

A bolgár–török reálunió tartós és leghatározottabb támogatójává a tirnovói születésű Pandeli Kiszimov kereskedő és újságíró, havasalföldi emigráns vált.⁶ Őhöz köthetik az a politikai dokumentum, amely először fejti ki részletesen az Oszmán Birodalom dualista átalakításának ötletét. A dokumentumnak francia és bolgár nyelvű változata is van. Műfaját tekintve ez a Titkos Bolgár Központi Bizottmánynak a bolgár nép nevében a szultánhoz intézett petíciója, amelyet „emlékiratnak” ([*мемоар*] memorandum) vagy „emlékeztetőnek” [*принапомнювање*] neveztek, s ezen a néven maradt fenn a történelemben. A memorandum⁷ bevezetőjében emlékeztet a középkori önálló bolgár államra, később azonban az oszmán trónhoz való hűség is kifejezést nyer benne. Taglalja a teljes szétesés előtt álló török állam súlyos válságát, s a bolgárok mély elégedetlenségét azzal a helyzettel kapcsolatban, amelyben élniük kell. A memorandum arra a következtetésre jut, hogy a keleti kérdés egyetlen olyan megoldása, amellyel a birodalom megőrizheti területi egységét, az állami-politikai rendszer átalakítása. „Felséges Úr! – folytatódik a dokumentum a szultánhoz intézett megszólítással, a bolgár nép kívánságait a következő néhány szó tartalmazza – Felséged mindörökké erősítse meg azokat a kapcsolatokat, amelyek minket Császári Felséged trónjához fűznek, azáltal, hogy kinyilvánítja politikai és vallási önállóságunkat, amely egy szabad alkotmányon alapul. Császári Felséged »az oszmánok szultánja« címéhez fűzze hozzá azt a »bolgárok cárja« címet – amelyet mindenkor – a Bolgár Cárság egyik, a nemzetgyűlés [*народното събрание*] által kijelölendő régi fővárosában vegyen fel.”

A Titkos Bolgár Központi Bizottmány a birodalom törökök és bolgárok közti hatalom-megosztásként [*подялба*] elképzelt koncepciójának részeként autonómiát és alkotmányos kormányzást kívánt. A memoár/memorandum a következőképpen képzei el a bolgár autonómiát: Bulgária a bolgárok által lakott tartományokból áll és a Bolgár Cárság [*„Българско царство”*] nevet viseli; a kormány nemzeti és alkotmányos [*„народно и конституционнолно”*]. A cárságban a nép által választott képviselőt alkotja a törvényeket és felügyeli a kormányt; a Cárság politikailag az Oszmán Birodalom alá tartozó, amelynek évi adót fizet; keresztény helytartó kormányozza, akit a népképviselő választ és a szultán elismer. A helytartó egyben államfő, a hadsereg fővezére, ő áll a kormány, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás élén; a kormányzást egy, a népképviselő által választott szűkebb tanács segítségével és jóváhagyásával gyakorolja; a Cárság uralkodó vallása az ortodox kereszténység; hivatalos nyelv a bolgár; a Cárság külön hadsereggel rendelkezik, amely a birodalmi hadsereggel együtt részt vesz a közös haza védelmében, de csak Európa területén vethető be; a hadilobogók egyik oldalán az oszmán címer, a másikon a bolgár áll; a Cárságban helyi önkormányzatok működnek; a polgári és politikai szabadságjogokat, a személyi szabadságot, a magántulajdon sérthetlenségét, a vallás-

⁶ Lásd Якимов, Георги: *Пантелей Кисимов живот и дейност*. София, 2003.

⁷ Lásd Кисимов, П.: *Исторически работи. Моите спомени*. Ч. I–III. София, 1901.

gyakorlás szabadságát az alkotmány garantálja; helyreállítják a Cárság minden keresztényét egyesítő Bolgár Patriarchátust.

A javasolt átalakítást békés úton kívánták véghezvinni,⁸ a következő sorrendben: a szultán teljhatalmú egyeduralkodói minőségében kinyilvánítja a bolgár önállóságot és felveszi a bolgár cár [Цар български] címet, majd összehívja az egész nép által választott alkotmányozó gyűlést [учредително събрание], amely meghatározza az Oszmán Birodalom és Bulgária közötti kapcsolatokat, megválasztja a cári helytartót, ugyancsak megválasztja és ki is hirdeti a pátriárkát, kidolgozza az alkotmányt és kijelöli a fővárost.

Az osztrák–magyar kiegyezés mint példa

Mint látható, számos elem megegyezik az osztrák–magyar kiegyezés tartalmával. Milyen volt Magyarország helyzete az 1867. évi kiegyezés [Компромис] után?⁹

Az uralkodó személye és az úgynevezett „közös ügyek” Magyarországot továbbra is összekötötték a Habsburgokkal. Az uralkodó az „Ausztia császára és Magyarország királya” címet viselte, közös ügynek pedig a külügy, a hadügy, és az azokat érintő pénzügyek számítottak, melyeknek intézésére három közös minisztérium szolgált. Ezek közvetlenül a császár alá tartoztak, s nem a birodalom két felének kormányai és parlamentjeinek tartoztak felelősséggel. Belügyeiben a Magyar Királyság teljes szuverenitást kapott, saját parlamenttel, független kormánnyal, saját közigazgatással és bírósági rendszerrel, külön hadsereggel, a közös birodalmi hadseregen kívüli honvédséggel rendelkezett, hivatalos nyelve pedig a magyar volt. A királynak joga volt felosztatni a parlamentet, előzetesen jóváhagyni a törvénytervezeteket, valamint megvétózni az elfogadott törvényeket; ő nevezte ki a kormány tagjait; ő volt a hadsereg fővezére, s joga volt hadat üzenni és rendkívüli állapotot hirdetni. A magyar parlament a Magyar Királyság számára kötelező érvényű törvényeket alkotott, a királyságban az osztrák törvények érvénytelenek voltak, a kormány a parlamentnek felelt; a demokratikus szabadságjogokat elismerték (lelkiismereti, gyülekezési és sajtószabadság, egyesülési és petíciós jog, minden polgár törvény előtti egyenlősége, a hatalmi ágak szétválasztása, szabad mozgási és letelepedési jog, a magántulajdon sérthetlensége).

Milyen alapvető lépésekben valósult meg az 1867-es kiegyezés? Bár a dualizmus megteremtésének gyökerei mélyre nyúlnak vissza az időben, de a legfontosabb konkrét lépés az úgynevezett Húsvéti cikk volt. A *Pesti Napló*ban 1865. április 15-én megjelent cikkben Deák deklaráta, hogy Magyarország kész államjogi viszonyait összhangba hozni a birodalom érdekeivel, s hogy vannak „közös ügyek”, amelyeket a két fél kölcsönös érdekei szerint kell rendezni. Hosszas, meg-megtorpanó egyezkedés után a dualizmusra vonatkozó végső politikai elhatározás az 1867. február elsejei minisztertanácson született meg az uralkodó döntésével. Február 17-én Ferenc József kinevezte a magyar alkotmányos

⁸ Кисимов: *Исторически работи*, 24.

⁹ A szóhasználatot lásd Мишев, Р.: *История на Австро-Унгария 1867–1918*. Велико Търново, 2005.

kormányt, élén Andrássy Gyula gróffal. A kiegyezést részletesen szabályozó törvényt a magyar parlament május 29-én jóváhagyta, június 8-án pedig Ferenc Józsefet Pest-Budán Magyarország királyává koronázták.

A bolgár és a magyar dualizmust összehasonlítva hasonlóságokat és különbségeket is találunk. Legfeltűnőbb hasonlóság az államjogi státusz és az uralkodói címek terén van: ahogyan a császár Magyarország királya is, úgy válik a szultán Bulgária cárjává is. Ahogy a kiegyezés a magyarok és a császár között jött létre, úgy a dualizációt a bolgár memorandum is a bolgárok és a szultán közötti tisztán uralkodói kérdésként kezeli, amelynek megoldásából a birodalom maradék részét kizárja. Ahogy a magyarok is, úgy a bolgárok is békés úton jutnának belső önállósághoz, alkotmányos kormányzáshoz, demokratikus jogokhoz és szabadságokhoz. A hasonlóságokat nemcsak az magyarázza, hogy mindkét népnek hasonló átalakulásokra volt szüksége, hanem az is, hogy a bolgár terv valószínűleg a dualizmus irányába tett sikeres magyar lépéseket követte.¹⁰ Ezt jelzi az a körülmény, hogy a memorandum közvetlenül azután született, hogy az osztrák–magyar kiegyezési kísérlet megindult a siker útján. A memorandum következő részlete alá is támasztja ezt a feltételezést: „Amint a mi önállóságunk elismertetik és megerősítettetik a szultánok dicső jogara alatt, akik a bolgárok cásari is lesznek, miért ne váljunk mi is az Oszmán Birodalom olyan segítőjévé és támaszává, amint az Magyarország Ausztriának, Algéria pedig Franciaországnak?” Vagyis: az osztrák–magyar dualizmus a memorandumban a bolgár–török dualizmus érdekében felhozott példaként szolgál. A *La Turquie* című újság is így interpretálta a javaslatot: „a memoárral – jegyzi meg a török kormánylap – azt kéri a szultántól, hogy az oszmánok szultánjának és a bolgárok cárjának neveztesse, amint az osztrák császár is Magyarország királya [цар на Унгария], mintha a dualizmus Törökországban is bevezetésre került volna, mint Ausztriában.”¹¹ Egy évvel később, 1868 nyarán Kiszimov levélben fordult Midhat pasához – aki akkor az államtanács tagja volt – a memorandum eszméinek megvalósításáért, s az osztrák–magyar dualizmust példának állította, kinyilvánítva, hogy előbb-utóbb Törökországban is lesz „Magyarországnak egy mása”.¹²

A megvalósult magyar és a tervezett bolgár dualizmus között azonban lényeges különbségeket is megfigyelhetünk. A memorandum például nem foglalkozik azzal, hogy a létrehozandó bolgár–török állam külpolitikáját hogyan intézik, s elsősorban a belpolitikai önállóságra figyelt. (Mellesleg ez az állam megőrizte volna az „Oszmán Birodalom” elnevezést, a Habsburg Birodalom viszont Osztrák–Magyar Monarchiává változott.) Nem meglepő viszont – szemben az osztrák–magyar megállapodással –, hogy a memorandum az önálló bolgár egyház felépítésének nagy figyelmet szentel, mivelhogy ez idő tájt a Konstantinápolyi Patriarchátus és a bolgárok viszonyának kérdése különösen aktuális volt. Az egyház ugyanis az önkormányzatiságot reprezentálta, az iskolák és egyéb szociális intézmények támogatásában kulcsszerepe volt (mint a vakuf-birtokoknak a muszlimok esetében

¹⁰ Лалков, М.: България в балканската политика на Австро-Унгария 1878–1903. София, 1993. 39–40.; Якимов, Г.: Дуалистичните възгледи на П. Кисимов. Исторически преглед (2002) 3–4. sz. 106., 127–128.

¹¹ Стамболски, Хр.: Автобиография, дневници и спомени на... София, 1927. 304.

¹² Якимов: Дуалистичните възгледи, 126.

– állami szintű szociális gondoskodás ekkor nem volt a birodalomban), gazdasági szereppel és pénzügyi funkciókkal (kincstár és bank, betét és pénzforgatás) is bírt. Az aktuális egyházpolitikai irányvonal tehát komoly hatással lehetett a nemzettudatra és a terület gazdasági állapotára egyaránt.

A legfontosabb különbség azonban abban áll, hogy az osztrák–magyar dualizmus a gyakorlatban is megvalósult, a török–bolgár viszont csak tervezet maradt. Mi az oka annak, hogy e két egyidejű és csaknem azonos állami-politikai kezdeményezés további sorsa annyira eltérően alakult?

A magyar terveket Deák mérsékelt pártja képviselte, amely úgy látta, hogy a birodalomnak van jövője, s hogy a magyaroknak előnyös, hogy a gazdaságilag-kulturálisan fejlettebb osztrák résszel közös államban egyenrangú félként létezzenek. A Habsburgok egy katonai vereség után álltak (1866, Königrätz), a nagynémet egység elbukott, a dinasztíának szüksége volt a belpolitikai stabilitásra. Sok magyar azonban, élükön az emblemikus Kossuth Lajossal, hű maradt az 1848-as forradalom eszméihez, s országa teljes függetlenségét követelte. A szlávok és a románok szintén ellenezték a dualizmust. Mellesleg az 1867-es kiegyezés ellenzői a közös függetlenségi küzdelem érdekében megpróbálták kapcsolatot teremteni bolgár forradalmárokkal, Vidinben például 1870-ben találunk egy „Magyar-Bolgár Titkos Bizottmányt”, melyet Asztalos János vezetett,¹³ és még Kánitz is említi mind a magyar beavatkozást, mind a vidini pasa bolgárbarát terveit, mely miatt szeparatizmussal vádolták. Döntő különbség volt, hogy a szultánnal ellentétben a dualizmus eszméjét Ferenc József is elfogadta, s az osztrák liberálisok is támogatták azt. A dualista berendezkedés hatékony eszköz volt a birodalmi államforma és a nemzeti elv összebékítésére; az egyetlen lehetséges útja volt annak, hogy a birodalom nagyhatalomként fönmaradhasson, mert évtizedekre békét, társadalmi stabilitást, gazdasági növekedést teremtett, demokratikus jogokat és szabadságokat, kulturális virágzást nyújtott. Ez az értékelés azonban csak rövid távú perspektívában számít érvényesnek. Ha a kompromisszumot az 1920-as trianoni szerződést is magában foglaló, tágabb nézőpontból szemléljük, általában szóba kerül Kossuth 1867-es profetikus levele is, amelyben arra figyelmeztetett, hogy Magyarországot a dualizmus kötelékei katasztrófába fogják sodorni.

Miért nem lettek a Titkos Bolgár Központi Bizottmány memorandumának gyakorlati következményei? Fő oknak a nagyhatalmak dokumentum iránt teljes közönye¹⁴ tekinthető, amelyeknek a beleegyezése nélkül ekkoriban semmiféle fontos átalakulás nem

¹³ Пейковска, П.: Политическата дейност на Янош Асталош в българските земи през 1869–1870 г. *Известия на държавните архиви* 68 (1994) 213–248.; Пейковска, П.: За унгаро-българския таен комитет на Янош Асталош от 1870 г. *Исторически преглед* (1997) 2. sz. 71–83.

¹⁴ Már a nagyhatalmak diplomáciai szolgálatainak alsó szintjein is figyelmen kívül hagyták a memoárt. Annak igényei – mint ahogy például Martyrt ruszei osztrák konzul írta a saját külügyminiszterének –, „mész-sze felülmúlják minden elvárás és minden megengedhető dolog mértékét”. Idézi: Паскалева, В.: Политиката на Австрия и българското национално-освободително движение от Кримската война до Освобождението. – In: *Известия на института „Ботев-Левски“*. [Н. н.,] 1959. III. 102–103. „Közvetlen gyakorlati következménye – báró Offenberg bukaresti orosz főkonzulnak a minisztérium Ázsiai Osztálynak írott jelentésében –, ennek a nyilatkozatnak, természetesen, nem lehetséges...” Idézi: Косев, Д.: *Русия, Франция и българското освободително движение 1860–1869*. София, 1978. 37. Egyik kollégája, báró D’Avril

kezdődhetett el az Oszmán Birodalomban. Az oszmánok sem voltak pillanatnyilag olyan kényszerhelyzetben, amely szükségessé tette volna a birodalom átalakítását. Sem a szultán, sem pedig a kormánya nem fejtett ki hivatalos véleményt a memorandum ügyében – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták, „süketnek tettették magukat” [ont fait sourde oreille], idézve Fuad pasa, a Fényes П. Porta külügyminiszterének szavait, akinek nem hivatalos véleményét ismerjük. „A bolgárok – jelentette ki a pasa egy isztambuli bolgárral folytatott beszélgetésében –, ha egyáltalán bolgárok azok, akik összeállították ezt az emlékiratot, nagyon önzőknek mutatkoznak. Ha az Oszmán Birodalmat kizárólag törökök és bolgárok lakták, a helyzet egészen más lenne, azonban élnek itt még görögök, örmények, albánok, kurdok, arabok és még sok más népcsoport, és közülük minden egyes népcsoportnak joga van rendelkezni ugyanazokkal a politikai és nemzeti jogokkal és kiváltságokkal. Ez a fő oka a török államot mételyező viszályoknak és vetélkedéseknek, melyeket néhány rövidlátó államférfink táplál és bujtogat, akik elkötelezett hívei a »divide et impera« elvnek, amikor is, épp ellenkezőleg, a kormánynak össze kellene békítenie [a népeket], és egyenlő jogokat és szabadságot biztosítania, hogy minden egyes nemzet »házámnak« nevezhesse Törökországot, és adott esetben fegyverrel a kézben védhesse meg bármelyik nagyhatalom beavatkozásával szemben. Nemcsak a török nemzet az, és nem is csak a görög, sem pedig csak a bolgár, ahogy azt az emlékirat állítja, akik külön-külön is képesek lesznek megtartani és erősíteni a török államot, hanem csak mindegyikük együtt, szolidaritásban. Ehhez azonban elő kellene készíteni egy észszerű alapot minden nemzet között. Éppen ezért mondom – fejezi be a miniszter –, az emlékirat megfogalmazói bizonyára önző és éretlen emberek.”¹⁵ Ezen szavakhoz sajátos adalékként idézhetjük a félhivatalos török lap, a *La Turquie* kommentárját, amely tudósítván az emlékiratról, „csípős szavakkal vádolja a bolgárokat hálátlansággal azért a sok jótéteményért, amit a szultáni kormánynak köszönhetnek”.¹⁶

Evolucionisták és forradalmárok

Nem hagyható figyelmen kívül a bolgár nemzeti újjászületés további alapvető irányzatainak – az úgynevezett evolucionisták és a forradalmárok¹⁷ – a Titkos Bolgár Központi Bi-

szert, a TBCK dokumentuma nem tükrözte a bolgárok érzéseit és eszméit, akiknek halvány fogalmuk sem volt az általa igényelt intézmények mibenlétéről. Idézi: Uo. 80.

¹⁵ Стамболски: Цит. съч., 307–308.

¹⁶ Стамболски: Автобиография, дневници и спомени на..., 307–308.

¹⁷ Itt meg kell jegyezni, hogy specifikus jellemzői miatt ebbe a dichotómiába csak nehézkesen lehet belehelyezni az emigráns nagypolgárság két russzofil szervezetét, a Jótékonyági Társulatot és az Odesszai Bolgár Közösséget. Ők a Szerbiával kialakítandó dualizmust próbálták megvalósítani, de nem viszonyultak ellenségesen a memoárhoz sem. A Jótékonyági Társulat hallgatással túllépett rajta (két évvel később pedig egy olyan programmal léptek elő, melyről gyakran úgy vélekedtek, hogy a memoár fő eszméivel rokonítható), az odesszai közösség jóindulatúan fogadta, sőt anyagi támogatást is nyújtottak az emlékirat mögött álló szervezetnek (lásd Якимов, Г.: *Дуалистичните възгледи*, 116–117.) – és ez mintha még alá is támasztaná az egyházi mozgalom tagjainak véleményét, miszerint a memoár Oroszország műve (lásd ugyanitt lejjebb).

zottmányétól markánsan eltérő álláspontja sem, amelyek között a bizottmány nem sok sikerrel próbált egyensúlyozni.

Az evolucionisták ekkoriban kizárólag az egyházi kérdés megoldásával foglalkoztak, ezért „egyháziaknak” is nevezték őket. Ők, ugyanúgy, mint Deák pártja, hajlandóak voltak a kompromisszumra és partnerségre az uralkodó nemzettel, de kategorikusan elleneztek a memoárt, amelyet káros maximalizmusként értékelték, amely rombolja az eddig elért eredményeket és az egyháziak politikai pozícióit. Vezetőjük, Sztojan Csomakov éles hangú tiltakozó cikket publikált¹⁸ az isztambuli francia nyelvű *Courrier d’Orient*-ben a nizottmány dualisztikus petíciója ellen:

„A TBCK »Memoár«-ja nem más, mint egy gúnyirat: csupán egyetlen személy tollából keletkezett, aki az egész bolgár nép nevében merészel beszélni, amelynek azonban nincsen szüksége titkos bizottságra; neki megvannak a saját törvényes képviselői, akik szabadon megvitatják a nép problémáit az oszmán kormánnyal. A lázadó dokumentum Törökország örökös ellenségeinek a műve; a bolgárokat összeesküvőknek akarja feltüntetni, hogy felbomlassza az egyetértésüket a Fényes II. Portával, és aláassa az egyházi kérdés közeli és a bolgárok számára kedvező megoldását. Az oszmán kormányzatra azonban nem lesz befolyással ez az éppen annyira esztelen, mint gyermek manőver. A kormány tudja, hogy kik a bolgár nép igazi képviselői, és mik a valódi óhajai. Nem fogunk tárgyalni a rebellis intézményekről, amiket a »Memoár« akar adni nekünk” – fejeződik be a tiltakozó cikk –, „hanem kifejezzük szeretetünket és odaadásunkat urunk iránt.”

A tiltakozó cikken kívül Csomakov még egy francia nyelvű brosúráját¹⁹ is megjelentette *A bolgár kérdés* címmel. A sajtóságos manifesztum mellett, hogy bemutatta Bulgáriát és a bolgárokat, kifejtette az egyházi kérdés történetét, alapelveit, módszereit és céljait. A brosúra kinyilvánította az önálló egyházat kérő bolgárok készségét, hogy a birodalom keretei között maradjanak, amelyet liberális-demokratikus szellemben kellene megreformálni. A benne lakó népek „összeolvadnának” egy egységes „ottomán nemzetté”, amely azonban nem egy homogén massa, hanem a saját nemzeti identitásukat megtartó népek föderációja lett volna.

„Összeolvadás az emberiség kozmopolita szféráiban, a tudományban, a kereskedelemben, az iparban, a közös állami érdekekben – de ugyanakkor a nemzeti lét tisztelete mindabban, ami jellemző rá, és érinti annak legértékesebb mivoltát – a vallást, nyelvet, életformát. Éppen ezért az összeolvadás, amelyet szeretnénk, hogy számos vonatkozásban megvalósuljon a birodalom különböző részei között, úgy véljük, hogy kifejezhető egy német filozófus híres alapelvével: Sokféleség az egységben, szabadság a rendben.”²⁰

¹⁸ Lásd ezt a dokumentumot Тодев, Ил.: *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци*. I–II. София, 2003. II. 127–128. A tiltakozást Ilarion Makariopolszki, az egyházi mozgalom szellemi vezetője is aláírta, de ő ezt „elviselhetetlen erkölcsi nyomás alatt” tette, „mivel dr. Csomakov legerőteljesebben követelte ezt a tiltakozást.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 63.

¹⁹ Lásd Тодев, Ил.: *Пътят към Екзархията или как в 1868 издигнахме лозунг, който днес е девиз на ЕС*. In: *уó: Батак 1876. мит или история? Актуални текстове по Българско възрождение*. София, 2013.

²⁰ Уо.

A politikai autonómia helyett Csomakov és követői tehát a kulturális autonómiát látták elérhető célnak, s elfogadták az egységes politikai nemzet gondolatát. Az Oszmán Birodalom azonban ily módon sem tudott átalakulni, noha ezt Európa támogatta volna.

A bolgár egyházi kérdés azonban nem ezen elgondolás alapján (az nem görög–bolgár megállapodás eredményeképpen) oldódott meg. Elsősorban a törökökkel való együttműködésüknek köszönhetően 1870-ben az evolucionisták egy szultáni fermánnak köszönhetően különálló bolgár egyházat, Exarchátust kaptak, de úgy, hogy közben nem változott meg az Oszmán Birodalom hagyományos berendezkedése, amelyet a *millet*-rendszer kifejezéssel szokás leírni. (A *millet* belső autonómiával rendelkező vallási közösséget jelent.) A bolgárok kiváltak az úgynevezett rum-*millet* (a Konstantinápolyi Patriarchátus hívei) közösségének kereteiből, és létrehoztak egy saját bolgár *millet*et. Nemcsak saját értelmezésük szerint, de mások szemében is, és nem csak *de facto*, hanem *de jure* is ekkor váltak a bolgárok különálló nemzetté.

Az Exarchátus nem csupán intézményi attribútuma lett a bolgár nemzetnek. Azonkívül, hogy az Exarchátus alkalmas volt arra, hogy elvezesse a bolgárokat a megjövendőlt saját államig, *ab ovo* rendelkezett is az államra jellemző tulajdonságokkal. Miről is van szó? Az oszmán hagyomány szerint a vallási intézmények fontos világi jogosítványokkal is rendelkeztek igazságszolgáltatási, adminisztratív és pénzügyi téren. A tágabb körű jogosítványok a kulturális-oktatási területre vonatkoztak: az Exarchátus irányította a bolgár művelődésügyet, és adót is szedhetett annak finanszírozására. A bolgár fermán ötödik paragrafusának értelmében az exarchának jogában állt képviselni híveit az államhatalom helyi és központi szervei előtt. Gyakorlatilag ő képviselte a bolgárokat Isztambulban a nagyhatalmak nagykövetei előtt is. Az Exarchátus tehát nem csupán vallási intézmény volt, hanem a kulturális-nemzeti autonómia kerete, az állam embriója is; a fontosabb állami jogosítványok közül csupán a rendőrség, a haderő és a komolyabb büntetőügyek feletti joghatóság hiányzott.

A bolgár államot azonban teljes formájában nem a mérsékelt, hanem a forradalmi párt fogja helyreállítani, amelynek vezetője, Ljuben Karavelov egyébként Sztóján Csomakov unokatestvére volt. Karavelov szintén nagyon élesen, következetesen és eredményesen helyezkedett szembe a dualizmus eszméjével – de másik, forradalmi oldalról támadta. Párhuzamba állítja a Habsburg és az Oszmán Birodalmat arra jutott, hogy „az osztrák–magyar szisztéma teljességgel lehetetlen Törökországban”. Mi több, véleménye szerint Magyarország sem kapott igazi szabadságot 1867-ben, a magyar kormány és az Exarchátus az alárendelt helyzetükben hasonlítottak egymásra.²¹

Még 1869 januárjában, amikor Karavelov többek között azzal a gyanúval volt a pesti börtönben fogva tartva, hogy részt vett Mihailo Obrenovics szerb fejedelem meggyilkolásában, a BRCK (Bolgár Forradalmi Központi Komité) elnökeként megírta a *Testvéreim*²² című újságcikket, amelyben kíméletlen kritikában részesítette a török–bolgár dualizmus elképzelését. Azzal érvelt, hogy a törökök nem tisztelik az európai értékeket, a vallásuk

²¹ Lásd Кюсева, Св.: Каравелов и Пещенската тъмница. *Хемус (Haemus)* (1992) 3–4. sz. 25.

²² Lásd ezt a szöveget Каравелов, Л.: *Събрани съчинения. Т. 7. Публицистика.* София, 1985. 54–56.

pedig megakadályozza őket, hogy pozitív irányba változzanak. Következésképpen hiba volna szoros és tartós partnerséget kialakítani velük. Ugyanúgy, mint Kossuth, aki a Habsburg Birodalom szétbomlását, és egy Dunai Föderáció létrehozását szorgalmazta, Karavelov is úgy vélte, hogy nincs értelme kísérleteket tenni az Oszmán Birodalom megerősítésére. Ehelyett a görögöknek, szerbeknek, románoknak és bolgároknak létre kell hozniuk a Balkáni Föderációt Svájc és az Egyesült Államok mintájára. Karavelov cikkének némely kijelentései kísértetiesen emlékeztetnek egyes mai, az iszlámmal kapcsolatos topic-okra:

„A mi uraink, ahogy az ismeretes mindenki számára, semmire sem valók: nincs irodalmuk, sem tudományuk, sem műveltségük, sem pedig eszük és értelmük, és eme kvalitások híján nem lehet egy országot irányítani. Sok testvérünk gondolja úgy, vagy legalábbis beszélnek róla, hogy mi összefoghatunk a törökökkel, megkoronázhatjuk a szultánt a bolgár koronával, fizethetünk neki adót, azonban lehessenek saját törvényeink és saját önkormányzatunk. Azonban én úgy gondolom, hogy a bolond ember hiheti azt, hogy ez lehetséges.

Közülünk mindenki tudja, hogy Törökországban nincsenek törvények, nincs igazság és emberiség. [...] A török az török, őt sem Isten, sem ördög nem képes emberré tenni. A vérszomjasság, a fanatizmus, a gyűlölet, amit a gyaurok iránt éreznek – íme, ezek a törökök belső értékei. Amíg a törökök mohamedánok, addig ők nem lehetnek emberek...

Mi teljes szabadságot kívánunk, és ezért nem akarunk meghódolni és másnak szolgálni, sem pedig, hogy másvalaki behódoljon és szolgáljon nekünk. Nem akarjuk mi a szultánt megváltoztatni, csupán szabadok akarunk lenni. [...] Nézzétek meg Svájcot és Amerikát, és látni fogjátok, hogy az emberi boldogság nem a jogarban és a trónban testesül meg, sem pedig a koronában és a monarchiában, hanem a tiszta emberi szabadságban.”

A föderatív elképzelések nem valósultak meg, és a forradalmárok között Karavelovval egyidejűleg nagyon jelentős befolyásra tett szert Levszki, aki azonban más szemmel tekintett a törökökre és a vallásukra. „Nem úgy lesz a mi Bulgáriánkban, mint ahogy most van Törökországban – írta 1871-ben. – Minden nép tiszta és szent törvények fennhatósága alatt fog élni benne, ahogy Istentől adatott, hogy az ember éljen. A török számára is, a zsidó számára is stb. mindenki számára egyenlő jog lesz... Mi nem üldözzük a török népet, csak az uralkodóját és a törvényeit, egyszóval a török kormányzatot, amely barbár módon nemcsak minket ural, hanem magát a törököt is.”²³

A Karavelov által létrehozott BRCK robbantotta ki 1876-ban a fegyveres felkelést, amelynek köszönhetően a bolgárok megtették a döntő lépést a függetlenségük irányába. Az oszmán hatóságok által barbár módon eltiport felkelés előidézte a három birodalom, Oroszország, Németország és Ausztria–Magyarország határozott és összehangolt beavatkozását az úgynevezett keleti kérdésbe, aminek eredményeként megszületett az autonóm Bolgár Fejedelemség.

A jóslat tehát, amellyel a dualista átalakítást kezdeményező memorandum megpróbált nyomást gyakorolni a szultánra, hogy a Dunai Föderáció mintájára alakítsa át és mo-

²³ Левски, В.: *Документално наследство*. София, 1973. 23., 86.

dernizálja birodalma politikai rendszerét, különben a bolgárok elő fogják idézni a birodalom dezintegrációját a nagyhatalmak beavatkozása által, paradox módon a memoárt elutasító Karavelov fellépése hatására valósult meg.

A kitartás és következetesség ellenére, amivel a memoár szerzője kerek tíz éven át követelte a török-bolgár dualizmust, a bolgár-török dualizmus nem valósult meg. Ugyanakkor mégsem felesleges rákérdeznünk, hogy egyáltalán megvalósítható volt-e a program. A válasz kizárólag nemleges lehet.²⁴ Még ha a bolgároknak lett volna is a magyarokhoz hasonló saját 1848-as előtörténetük, amelyben veszélyes ellenfélnek (és következésképpen potenciálisan értékes szövetségesnek) bizonyultak volna a birodalom számára, még ha Abdul-Aziz nem függött volna is teljes mértékben a nagyhatalmaktól, még ha a törökök katasztrofális katonai vereséget szenvedtek volna Perzsiától, kiszorulva az iszlám világból, lemondva a kalifa címről (a német egységfolyamatból kiszoruló Habsburgok analógiájára), a törökök azon megingathatatlan meggyőződése, hogy ők az uralkodó nép, valamint a Korán diszkriminatív előírásai a nem muszlim lakossággal szemben, nem engedték volna meg nekik, hogy kövessék Ferenc József példáját a dualizmus megteremtésére. Emiatt a memoárt nagy valószínűséggel, ahogy azt a tiltakozó egyházi párt is makacsul állította, úgy lehet számon tartani, mint az orosz diplomácia diverzáns manőverét, amelynek célja az volt, hogy elvonja a figyelmet az „egyházi kérdésről”, s hogy a bolgárok inkább a fegyveres harcra összpontosítsanak a szerbekkel megvalósítandó dualizmus nevében. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az emlékirat szerzője, Pandeli Kiszimov, aki ruszofil hazafi volt, a maga részéről nemcsak egyszerűen orosz megrendelést teljesített,²⁵ hanem azt a reményt is táplálta, hogy a dokumentum az orosz és a francia reformtervek metszéspontjává válhatott volna az Oszmán Birodalomban. A két nagyhatalom közül az előbbi a birodalom „szétbontását” szorgalmazta autonomiákká, az utóbbi viszont annak megerősítését óhajtotta azáltal, hogy a különböző népek egy „ottomán” nemzetben egyesülnek. De az is lehet, hogy a memoár szerzője egyszerűen csak arra gondolt, hogy egy

²⁴ Maga Kiszimov azt állította, ellentmondva egy másik állításának (lásd a 24. lábjegyzetet), hogy erre a kérdésre „igennel” kellett volna válaszolni, mert a „memoár jó benyomást keltett mindenkiben, mindamellett, hogy az akkoriban összetett körülményeknek köszönhetően [...] teljes kudarca volt ítélve.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 46. Kiszimov hitt a memoár megvalósíthatóságában. Az 1876-as áprilisi felkelést annak számlájára írta, hogy elutasították a memorandumot, melyre szükség lett volna ahhoz, hogy megmentsék az Oszmán Birodalmat. Midhat pasa nagyvezírhez írt 1876. szeptember 30-i levelében Kiszimov így írt erről: „Tíz év telt el azóta, és ez alatt a rövid idő alatt a megtörtént események megmutatták, hogy a Magas Porta államférfijai mennyire nem jól tették, amikor nem értékelték alaposabban a bolgár nép eme politikai iratának szilárd alapjait. Akkor nem hallgattattott meg ez a tiszta bolgár hang, amelyet azonban az ország jelenlegi megrázkódtatása próféta hanggá emel. Igen! Ha az oszmán állam démona kidolgozta volna ennek a csodának a megvalósulását: a dualizmust a bolgár néppel, akkor a mostani csapások, amelyek mardossák a császárságot, nem jelentkeztek volna, sem a felkelés, sem pedig a mézszárlás nem rázták volna meg az állam alapjait, és a szerb háború sem robbant volna ki.” A levelet lásd Кисимов, П.: *Исторически работи*, 123–124.

²⁵ Kiszimov néhány cselekedete az 1860-as években, jegyezte meg életrajzírója, G. Jakimov, „valószínűleg szorosan kötődött az oroszok balkáni politikájához”. Якимов, Г.: *Дуалистичните възгледи*, 98. Maga Kiszimov a későbbiekben állította: „Senki sem akarta elhinni, hogy ez a mozgalom tisztán bolgár volt, és bolgár fejek és kezek cselekedték.” Кисимов, П.: *Исторически работи*, 24.

mégannyira megvalósíthatatlan,²⁶ de hangzatos elgondolás, mint a bolgár–török dualizmus, feltétlenül fontos helyet biztosít majd számára a politikai porondon.²⁷

Bár a memoárban kinyilvánított cél²⁸ nem valósult meg, sőt, semmilyen mértékadó tényező nem köteleződött el mellette, a tervezet arra lehetőséget ad, hogy érdeklődésre számot tartó bolgár–magyar párhuzamokat fedezzünk fel.

Fordították: Miczov Jordán – Arató Györgyné (Bolgár Kulturális Intézet)

---

²⁶ Később Kiszimov azt írta: „Az emberek a »memoárból« tudták, hogy süket füleken [aláhúzva P.K. által] döngöttek; tudták, hogy a megcsontosodott léha elit Isztambulban és Bulgáriában nem érti a dualizmust, az emberiességet és az értelmes politikát; hogy mondták, és még mondják: [...] szablyával vettük el, és szablyával fogunk adni.” A memoárral az volt a célkitűzés, hogy meg lehessen mutatni azt, hogy a nyugati országok (amelyektől arra lehetett számítani, hogy nem fogják támogatásukban részesíteni az elképzelést), ellenségei a bolgár felszabadulásnak, amelyet tehát csak fegyveres harccal lehet elérni, és ehhez segítséget kizárólag Oroszországtól lehetett várni. Uo. 41.

²⁷ Emlékirataiban Kiszimov úgy határozta meg a memoárt, mint „az újkori bolgár történelem örökérvényű [aláhúzva P.K. által] emlékműve.” Uo. 46.

²⁸ Kiszimov a memoárt a TBCK „létezésének legnagyobb hatású villámcsapásaként” emlegette, s a későbbiekben így értékelte annak eredményességét: „A Memoár [...] hatalmas szenzációt okozott, és mindenkit arra készítetett, hogy elkezdjenek beszélni az elfelejtett bolgárokról.” Uo. 22., 31.

